

Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola

3.3.2.1

Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/international conference proceedings year wise during last five years

List of Books, Edited Books, Chpters in Books and Conference Proceedings published

Page Index

Sr No	Faculty publications	Page No.
01	Books	3-22
02	Edited Books	23-26
03	Chapters in Books	27-202
04	Papers in Conf. Proceedings	203-218

समकालीन प्रश्न
आणि
भारतीय लोकशाही

Prof. Dr. S. K. Chakravarti
Sri Lanka Arts & Culture
Kuala Lumpur

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

मुख्य संपादक

संदीप तुंडरवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्री विज्ञानी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रतन राठोड ✓
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहसंपादक

डॉ. अमर बोन्डे
राज्यशास्त्र विभाग,
व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. संजय नाकाडे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगांव,
जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिंसी,
जि. चंद्रपूर

डॉ. बाळासाहेब जोगदंड
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

❖ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

Email: meherbabapublishers0616@gmail.com

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

❖ प्रथम आवृत्ती : ३० डिसेंबर २०१७ ✓

❖ © राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदमं प्रांत), नागपूर
रजि. नं.महा. ६५१/१७ (नागपूर) ✓

❖ अक्षर जुळवणी

'हरि ओम' कॉम्प्युटर्स,

नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

❖ ISBN- 978-93-87558-03-8 ✓

₹ : ६००/-

या पुस्तकातील लेखामध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकुर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परिक्षण समिती व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मनकुटाची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ
व भाडाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त

बी. ए. सेमिनर - १

Bose

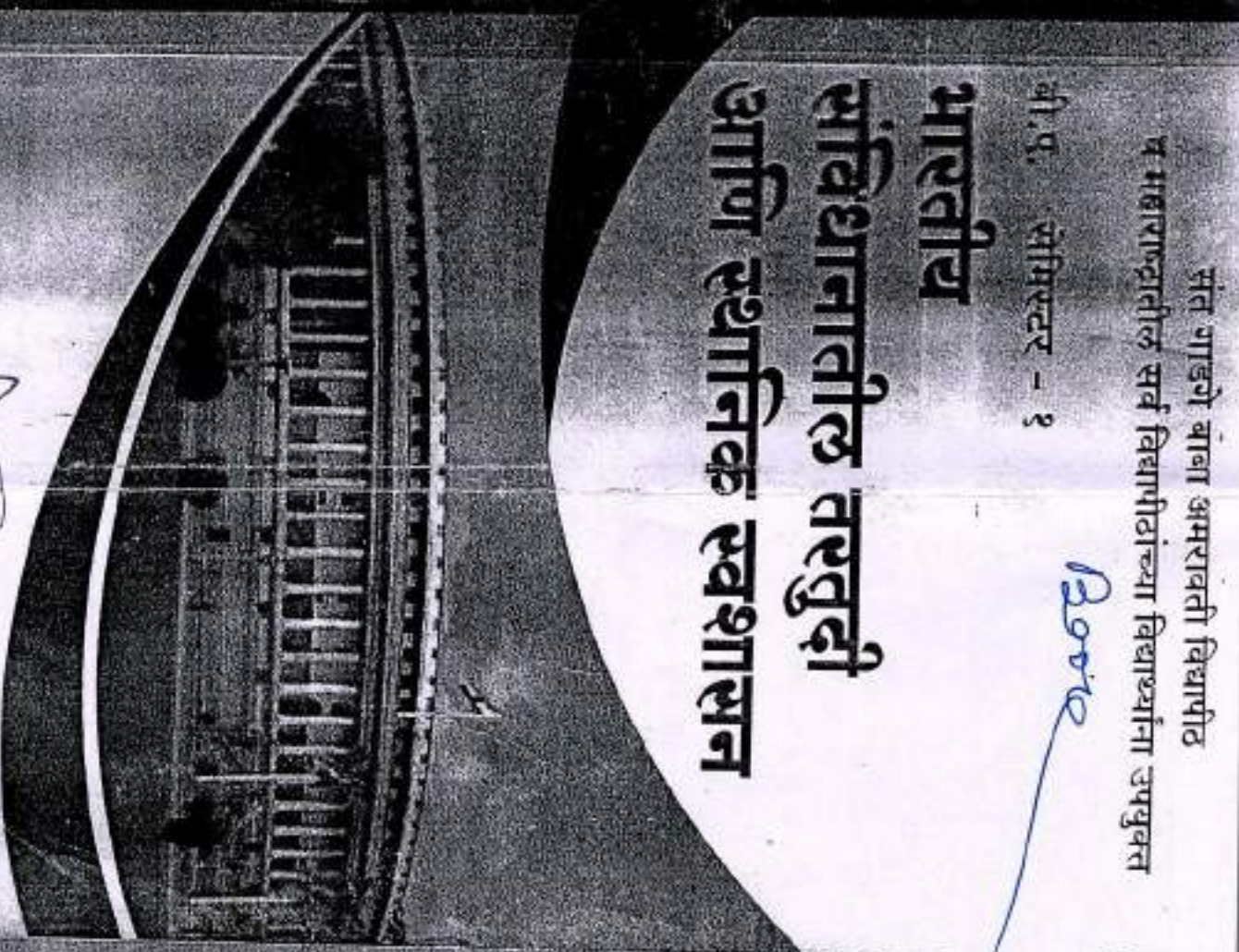
**भारतीय
संविधानातील तरतुदी
आणि स्थानिक स्वशासन**

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

₹ : 200/-

हॅमी रोड बॉईज होस्टेल, हसनबाग पोलिस चौकी जवळ, हसनबाग रोड, नागपुर.
फ़. 9923630315, 8087460470 E-mail : mehrebabupublishers0616@gmail.com

सहायक पाठ्य पुस्तक
विभागाचे कर्ता, प्राधिका-न महाराष्ट्र शासन

डॉ. बी. जी. जोगवंत

प्रकाशक :
मेहेरबाबा पब्लिशर्स
मेहेरबाबा सोलिस चोर्के चवक,
मेहेरबाबा रोड, नृ-नंदनवन, नागपूर-१
फोन : ८०८७४६०४७०, ९९२३६३०३१५
E-Mail : meherbabapublishers@6@gmail.com

भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि स्थानिक स्वशासन
(Indian Constitutional Provisions and Local Self Government)
बी. ए. - प्रथम वर्ष
(प्रथम सत्र)

प्रथम आवृत्ती : डिसेंबर, २०१७

ISBN NO.- 978-93-87558-04-5

लिखकाचे मनोगत.....

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाने सत्र २०१७-१८ पासून पदवी व पदवुत्तर स्तरावर सत्र परीक्षा पदवी लागू करण्याचा निर्णय घेतला. बी.ए. प्रथम वर्षासाठी प्रथम सत्राला (प्रथम सेमीस्टर) भारतीय संविधानिक तरतुदी या स्थानिक स्वशासन या अभ्यासक्रमाची निवड करण्यात आली. या अभ्यासक्रमानुसार विद्यार्थ्यांना व अभ्यापकांना विषयाची व्यापकता कळावी व विषयाचे उत्कृष्ट आबलन व्हावे हा उद्देश ठेवून 'भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि स्थानिक स्वशासन' (Indian Constitutional Provisions and Local Self Government) या पुस्तकाची रचना करण्यात आली आहे. हे पुस्तक विद्यार्थी व अभ्यापकांना उपलब्ध करून देत असताना आनंद होत आहे.

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये विषयाच्या अनुषंगाने असलेल्या अभ्यासक्रमाचे विस्तृत विवेचन करण्यात आले असून अनेक संविधानिक तरतुदी व कलमे यांचे योग्य ते विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. यासाठी अनेक संदर्भग्रंथांचा, विश्लेषण करण्याचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच शक्य तितकी अद्ययावत न्यायालयीन निर्णयांचा आधार घेण्यात आला आहे. अभ्यासक्रमातील असलेल्या संकल्पना, माहिती देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. अभ्यासक्रमातील असलेल्या संकल्पना, माहिती देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. हे पुस्तक विविध प्रकारच्या स्पर्धा परीक्षा, वैयक्त्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. हे पुस्तक विविध प्रकारच्या स्पर्धा परीक्षा, नेट, सेट ची तयारी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना देखील उपयुक्त ठरेल.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या लिखाणासाठी ज्यांनी मला सतत मार्गदर्शन व प्रोत्साहन दिले असे गुरुजन, मित्रपरिवार या सर्वांचा मी सदैव ऋणी आहे. भैरवेबाबा प्रकाशनचे श्री. सुनिल पवार यांनी मला हे पुस्तक लिहिण्यास प्रवृत्त करून प्रकाशित केल्याबद्दल त्यांचे आभार व्यक्त करतो. पुस्तकाच्या लिखाणासाठी माझी पत्नी सी. रेखा जोगदंड, कन्या ऋतुजा व स्वयंदांनीचे प्रोत्साहन व सहकार्य केले त्यांच्याही उद्देखे कर्णे आभारवक आहे.

प्रस्तुत पुस्तकात काही उणिवा व त्रुटी राहू शकतात, अशा उणिवा व त्रुटी अभ्यासकांच्यांनी आभारवक कळवाव्यात, जेणेकरून पुढील आवृत्तीमध्ये त्या दुरुस्त करता येतील. या पुस्तकाचे वाचक, विद्यार्थी, प्राध्यापक स्वागत करतील अशी असेक्षा आहे.

डॉ. बी. जी. जोगदंड

साहाय्यक प्रिंटर RRP / -
सी.नेमबाई कला, गणितज्ञ व विज्ञान महाविद्यालय,

Boote

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ
व महाराष्ट्रातील सर्व विद्यार्थ्यांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त

बी.ए. सेमिस्टर - २

भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि स्थानिक स्वशासन

भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि स्थानिक स्वशासन

बी. ए. सेमिस्टर

43511

0. J08

₹ : 100

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हॅम्पी रोम बॉर्डिंग स्टोरेज, हसनबाग पोलिसा चौकी जवळ, हसनबाग रोड, नागपूर.

फोन. 9923630315, 8087460470 E-mail :mehrababapublishers061@gmail.com

डॉ. बी. जी. जोगवंड

प्रकाशक

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

रसनाबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ८०८७४६०४७०, ९९२३६३०३१५

E-Mail : meherbabapublishers0616@gmail.com

भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि स्थानिक स्वशासन
(Indian Constitutional Provisions and Local Self Government)

वी.ए. - प्रथम वर्ष

(द्वितीय सत्र)

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी, २०१८

ISBN NO. - 978-93-97558-07-6

लेखकाचे मनोगत.....

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाने सत्र २०१७-१८ पासून पदवी व पदव्युत्तर स्तरावर सत्र परीक्षा पदवी लागू करण्याचा निर्णय घेतला. वी.ए. प्रथम वर्षासाठी द्वितीय सत्राला (द्वितीय सेमीस्टर) भारतीय संविधानिक तरतुदी व स्थानिक स्वशासन या अभ्यासक्रमाची निवड करण्यात आली. या अभ्यासक्रमामुसार विद्यार्थ्यांना व अभ्यापकांना विषयाची व्यापकता कळवी व विषयाचे उत्कृष्ट आकलन व्हावे हा उद्देश ठेवून 'भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि स्थानिक स्वशासन' (Indian Constitutional Provisions and Local Self Government) या पुस्तकाची रचना करण्यात आली आहे. हे पुस्तक विद्यार्थी व अभ्यापकांना उपलब्ध करून देत असताना आनंद होत आहे.

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये विषयाच्या अनुषंगाने असलेल्या अभ्यासक्रमाचे विस्तृत विवेचन करण्यात आले असून अनेक संविधानिक तरतुदी व कलमे यांचे योग्य वे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. यासाठी अनेक संदर्भग्रंथांचा, न्यायालयीन निर्णयांचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच याच लिखकी अद्ययावत माहिती देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. अभ्यासक्रमातील असलेल्या संकल्पना, पदवी, तरतुदी यांचा अर्थ सहज समजण्यासाठी पुस्तकाची भाषा अत्यंत सोपी ठेवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. हे पुस्तक विविध प्रकारच्या स्पर्धा परीक्षा, नेट, सेट ची तयारी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना देखील उपयुक्त ठरेल.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या लिखाणासाठी ज्यांनी मला सतत मार्गदर्शन व प्रोत्साहन दिले असे गुरूजन, मित्रपरीवार या सर्वांचा मी सदैव ऋणी आहे. मेहेरबाबा प्रकाशनचे श्री. सुनिल पवार यांनी मला हे पुस्तक लिहण्यास प्रवृत्त करून प्रकाशित केल्याबद्दल त्यांचे आभार व्यक्त करतो. पुस्तकाच्या लिखाणासाठी माझी पत्नी सौ. रेखा जोगटंद, कन्या ऋतुजा व स्वराग यांनी जे प्रोत्साहन व सहकार्य केले त्यांचाही उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत पुस्तकात काही उणिवा व त्रुटी राहू शकतात, अशा उणिवा व त्रुटी अभ्यासकर्त्यांनी आवश्यक कळावात्यात, कृपेकरून पुढील आवृत्तीमध्ये त्या दुरुस्त करता येतील. या पुस्तकाचे याचक, विद्यार्थी, प्राध्यापक स्तरात कधीही अर्था अपेक्षा आहे.

डॉ. वी. जी. जोगटंद

भारतीय राज्यकेंद्र, नागपूर
मेहेरबाबा पब्लिशर्स व डिस्ट्रीब्युटर्स
अकोला

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ
व महाराष्ट्रातील सर्व विद्यार्थ्यांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त

वी.ए. द्वितीय वर्ष
(सेमिस्टर - ३)

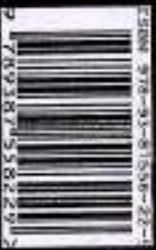
निवडक संविधाने आणि भातरशास्त्रीय संबंध

Maharaja Ganga 1215

डॉ. वी. जी. जोगनंद

निवडक संविधाने आणि भातरशास्त्रीय संबंध वी.ए. द्वितीय वर्ष सेमिस्टर - ३

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

₹ : 160/-

हॅम्पी हौस बॉर्डिंग होस्टेल, हसनबाग पोलिस चौकी जवळ, हसनबाग रोड, नागपूर.
फोन. 9923630315, 8087460470 E-mail : meherbabapublishers0616@gmail.com

Boote

प्रकाशक:

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

महाराष्ट्र शासनाच्या
सहाय्यक प्राध्यापक

हॅर्षी हेम बॉयज होस्टेल, हसनबाग पीलीस चौकीवजळ,

हसनबाग रोड, न्यु. नंदवन, माणसूर-४४६००४, महाराष्ट्र

फोन : ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

Email : meherbahapublishers0616@gmail.com

निवडक सविधाने आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध

बी. ए. द्वितीय वर्ष

(सेमिस्टर - ३)

© सर्व हक्क लेखकाधीन

प्रथम आवृत्ती : सप्टेंबर - २०१८

आय. एस. बी. एन. : ९७८-९३-८७५५८-२२-९

18-19

किंमत : १५०/-

मनोमार्त

संत गाडगेबाबा अमावशी विद्यापीठाने सन २०१७-१८ पासून पदवी व पदव्युत्तर स्तरावर सन परीक्षा पध्दती लागू करण्याचा निर्णय घेतला. त्याअनुषंगाने राज्यशासन याविषयाच्या अध्याससंकलनाचे बी. ए. भाग देवनागरी तृतीय सेमास्टर (तृतीय सेमास्टर) इतिवडक सविधाने आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या अध्यासक्रमाची निवड केली. तृतीय सेमागरी अध्यासक्रमाची निवड करताना ग्रेट ब्रिटन व संयुक्त राज्य अमेरिकेच्या सविधानाचा व सर्क या प्रादेशिक संघटनेचा या अध्यासक्रमात समावेश करण्यात आला आहे. अलिकडेच ग्रेट ब्रिटनच्या सविधानात अनेक बदल झाले आहेत. सविधान सुधारणा कायदा-२००५ (Constitutional Reforms Act-2005) ब्यारे ग्रेट ब्रिटनच्या राजकीय व्यवस्थेत अनेक बदल झाले आहेत. रोकस लॉर्ड्स पॉस् न्यायविषयक कार्य व अधिकार काढून घेण्यात आले व ही कार्य सुशीम कोर्ट ऑफ दी युनायटेड किंग्डमकडे सोपविण्यात आली आहेत. शिवाय लॉर्ड वॅन्सेलर या पदासभ्ये व त्याच्या कार्यात बदल करण्यात आला आहे.

प्रस्तुत पुस्तकात संत गाडगे बाबा अमावशी विद्यापीठाच्या अध्यासक्रमानुसार विस्तृत विवेचन केले आहे. अध्यासक्रमात असलेल्या संकल्पना, पध्दती, तत्तुदी यांचा अर्थ सहज समजावण्यासाठी लेखनाची भाषा उत्तम सोपी देवनागरीचा प्रयत्न केला आहे व काही योग्य ठिकाणी उदाहरणे देण्यासाठी प्रयत्न केला आहे. विद्यार्थ्यांच्या अद्ययवनासाठी आणि परीक्षेच्या दृष्टीने अध्यासक्रमानुसार प्रकरण योजना आणि आवश्यक उपविभागाची मांडणी केलेली आहे. प्रत्येक घटकाला शैवटी शिर्षोक्ती व लघुतरी प्रश्नसंग्रह दिलेला आहे. विद्यार्थ्यांना याचा निश्चितच लाभ होईल.

यापूर्वीच्या पुस्तकाप्रमाणेच माझ्या या पुस्तकाचे अध्यासक आणि वाचक स्तरात कर्तविल अशी आशा आहे. प्रस्तुत पुस्तकाच्या लिखाणासाठी ज्यांनी मला सतत मार्गदर्शन व प्रोत्साहन दिले असे गुरुजन, मित्रपरिवार या सर्वांचा मी सदैव ऋणी आहे. बी. सी. प्रकाशनचे श्री. सुनिल पवार यांनी मला हे पुस्तक लिहिण्यास प्रोत्साहन प्रकाशित केल्याबद्दल त्यांचे अमोल्य व्यक्त करतो. पुस्तकाच्या लिखाणासाठी माझी पत्नी सी. रेखा जोगदंड, कन्या सुजुषा व स्वगा यानी जे प्रोत्साहन व सहकार्य केले त्यांचाही उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत पुस्तकात काही उणिवा व त्रुटी पाहू शकतात, अशा उणिवा व त्रुटी अध्यासकर्त्यांनी आवश्यक कळवाव्यात, जेणेकरून पुढील आवृत्तीमध्ये त्या दुरुस्त करावा येतील. या पुस्तकाचे वाचक, विद्यार्थी, प्राध्यापक स्तरात कर्तविल अशी अपेक्षा आहे.

डॉ. बी. जी. जोगदंड

एस. ए. ग्रेड., पीएच. डी. (राज्यशास्त्र)

साहाय्यक प्राध्यापक

सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहाय्यक प्राध्यापक

सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

2020
भारत

डॉ. पी. प्रसादनित गार्ग
शिक्षण : एम. ए. (अर्थ), पी. एच. डी., एम. पी. ए., पीएच. डी.
नौकरी : राष्ट्रीय प्रशासनिक, अर्थशास्त्र विभाग, दिल्ली,
सोवियत कला, पश्चिम व शिक्षण महाविद्यालय,
अकोला जि. अकोला

अध्यक्ष, राष्ट्रीय तटबंध राज्य अकादमी परियोजनाएं-सामान्य व
संसाधन विकास
अध्यक्ष, अर्थशास्त्र, राष्ट्रीय अकादमी संशोधन परियोजनाएं-सामान्य व
संसाधन विकास
अध्यक्ष, अर्थशास्त्र, राष्ट्रीय अकादमी संशोधन परियोजनाएं-सामान्य व
संसाधन विकास

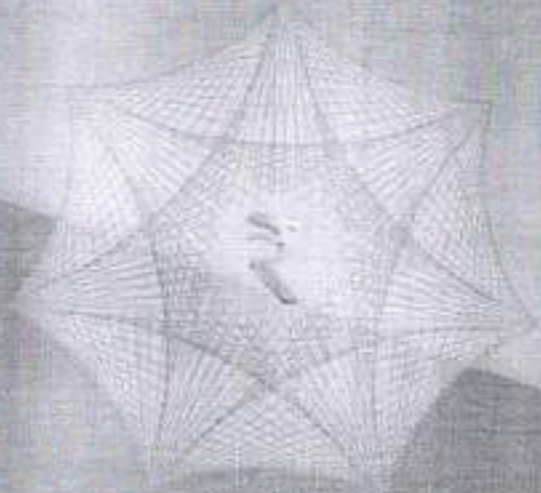

डॉ. पी. नीलम चंगाणी
शिक्षण : एम. ए. (अर्थ), एम. पी. ए., पीएच. डी.
नौकरी : राष्ट्रीय प्रशासनिक, अर्थशास्त्र विभाग, दिल्ली,
सोवियत कला, पश्चिम व शिक्षण महाविद्यालय,
अकोला जि. अकोला

डॉ. प्रसादनित गार्ग / डॉ. नीलम चंगाणी

सूक्ष्म अर्थशास्त्र (Micro Economics)

डॉ. प्रसादनित गार्ग   डॉ. नीलम चंगाणी

अजिंक्य प्रकाशन

अजिंक्य प्रकाशन

Phone: 9007143327

Website: www.ajinkypublication.com

Website: www.ajinkypublication.com

मूल्य : 240 रुपये

अजिंक्य प्रकाशन

Use of LMS

In Library Automation

Dr. A. S. Sonone

Handwritten notes on the right edge of the page, including words like 'basic', 'out', 'ang', 'LMS', and 'LMS'.

© Copyright, 2020, Dr. Ashok Shankar Sonone

All rights are reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form by any means; electronic or mechanical including photocopy, recording, or any information storage or retrieval system; without the prior written consent of its author.

The opinions /contents expressed in this book are solely of the author and do not represent the opinions / standings / thoughts of Shashwat Publication. No responsibility or liability is assumed by the publisher for any injury, damage or financial loss sustained to a person or property by the use of any information in this book, personal or otherwise, directly or indirectly. While every effort has been made to ensure reliability and accuracy of the information within, all liability, negligence or otherwise, by any use, misuse or abuse of the operation of any method, strategy, instruction or idea contained in the material herein is the sole responsibility of the reader. Any copyright not held by the publisher are owned by their respective authors. All information in this book is generalized and presented only for the informational purpose "as it is" without warranty or guarantee of any kind.

All trademarks and brands referred to in this book are only for illustrative purpose, are the property of their respective owners and not affiliated with this publication in any way. The trademarks being used without permission don't authorize their association or sponsorship with this book.

ISBN: 978-93-90290-71-0

Price: 450.00

Publishing Year 2020

Published and Printed by:

Shashwat Publication

Office Address: Ram das Nagar,

Bilaspur, Chhattisgarh – 495001

Phones: +91 9993608164 +91 9993603865

Email: contact.shashwatpublication@gmail.com

Website: www.shashwatpublication.com

Printed in India

Use of LMS In Library Automation

Author Name

Dr. Ashok Shankar Sonone

Book

2019-20

OM SAI

संत तुकारामांचे सामाजिक प्रबोधन

प्रा. डॉ. अ. शं. सोनोने

OM SAI
PUBLISHERS &
DISTRIBUTORS

ॐ श्री गुरुभ्यो नमः ॥
सुकर्मोपायं करोति यः ॥
ॐ श्री गुरुभ्यो नमः ॥
सुकर्मोपायं करोति यः ॥

प्रा. अ. शं. सोनोने

एम. कॉम., एम. लिब., एम. फिल. सेट, पीएच. डी.

विभाग प्रमुख तथा ग्रंथपाल

सीताबाई कला व वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला येथे कार्यरत.
अनुभव १७ वर्ष

संशोधन व लेखन

आयोजन

राज्य समन्वयक

पत्ता

इमेल

मोबाईल नं.

- ग्रंथालय शास्त्रावर विविध नियतकालिकातून व वृत्तपत्रातून २२ लेख प्रकाशित व ग्रंथालय व माहितीशास्त्रावरील २१ आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय परिषदांमध्ये सहभाग व शोध निबंध वाचन.
- ग्रंथालय शास्त्रावरील ग्रंथालय स्वयंचलन या विषयावर (Indian Council of Social Science Research, New Delhi) च्या सल्लोगाने राष्ट्रीय चर्चासत्राचे फेब्रुवारी २०१९ मध्ये आयोजन.
- विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या माहिती व ग्रंथालय नेटवर्क, अहमदाबाद द्वारे वर्ष २००८ ते २०१२ सलग पाच वर्षे SOUL Software करिता राज्य समन्वयक म्हणून कार्य.

आकाशवाणी अकोला येथून वाचन संस्कृती या विषयावर भाषणे प्रसारित.

International Theosophical Society चे आजीवन सभासद.

मराठी थिऑसॉफिकल फेडरेशन चे राज्य सचिव म्हणून कार्य.

- सौरभ, मराठा नगर, अकोला

- asonone67@gmail.com

- ९४२१७५५८६९

Rs. 270/-

ISBN:978-81-947271-0-1

ओम साई पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स

प्लॉट नं. २९, टी. बी. वाई च्या मागे, इंदिरा नगर, नागपूर - ४४०००३

मो.: ९९२३६९३५०६, E-mail : ospdnagpur@gmail.com

NEW EDITION

सामाजिक मानवशास्त्र Social Anthropology

प्रा. डॉ. दिनकर उंबस्कर ✓
प्रा. डॉ. मेघराज शिंदे
प्रा. डॉ. अनिल ठाकरे
प्रा. डॉ. संतोष मधुकर खंडारे

साधना प्रकाशन, परभणी

मनोगत

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाने सन २०१७-१८ च्या शैक्षणिक सत्रापासून पदवी, पदव्युत्तर स्तरावर सेमिस्टर पध्दती लागू केली आहे. की.ए.भाग ३ च्या VI च्या सत्रासाठी सामाजिक मानवशास्त्र या अभ्यासक्रमाची निवड २०१९-२० पासून केली आहे. या विषयावर अनेक पुस्तके उपलब्ध असताना नव्या सत्र पध्दतीनुसार विद्यार्थ्यांना सोप्या पार्श्व विषयाचे ज्ञान देावे, या उद्देशाने आम्ही हे पुस्तक प्रकाशित करित आहोत.

मानवाच्या दृष्टीने सामाजिक मानवशास्त्र अभ्यासणे गरजेचे आहे. सामाजिक मानवशास्त्र अभ्यासल्याशिवाय मानवी समाजाची उत्पत्ती कशी झाली, मानवी शत्र, मानवी समुदायाचे आकलन होत नाही. म्हणून मानवशास्त्र अभ्यासणे गरजेचे आहे. या शास्त्राचे निष्ठापास्यटी ज्ञानी मार्गदर्शन केले त्यामध्ये महत्विद्यालयाचे प्राचार्य, प्राध्यापक, प्रबंधाल, कर्मचारी, या सर्वांचे आस्वाला कळोवेळी सहकार्य झाले आहे.

शासना प्रकाशनाचे प्रकाशक आमचे मित्र श्री पांडुरंग कदम यांच्या प्रयत्नामुळे हे पुस्तक प्रकाशित करणे आम्हाला शक्य झाले आहे. त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत. या पुस्तकाचे टंकलेखन करण्याचे काम श्री प्रविण कऱ्हाडे यांनी केले, पुराणशास्त्र श्री गजानन गारोडे यांनी केले त्यामुळे हे पुस्तक तयार करणे सोयीचे झाले. या पुस्तकापुढे आम्ही अभ्यासपूर्ण मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे या पुस्तकाचे वाचक स्वगता करतील अशी अपेक्षा आहे.

आभार

प्रा. डॉ.दिनकर उंबरकर
प्रा. डॉ. मेघराज शिंदे
प्रा. डॉ. अनिल ठाकरे
प्रा. डॉ. संतोष खंडारे

प्रकाशन क्र.

ISBN NO. 978_93_81921_52_4

सामाजिक मानवशास्त्र

प्रकाशक

श्री पांडुरंग कदम

शासना प्रकाशन, परभणी

प्रथमावृत्ती - जुलै २०१९

लेखक

प्रा. डॉ.दिनकर उंबरकर

प्रा. डॉ. अनिल ठाकरे

प्रा. डॉ. मेघराज शिंदे

प्रा. डॉ. संतोष खंडारे

डोणगांव रोड, मेहकर

जि.बुलडाणा- ४४३३०१-मो.नं. ९८९०१९३३१५

टाईप सेटिंग

मुक्ताई कोयट्टर, मेहकर

मुद्रक

राजमुद्रा प्रेस, औरंगाबाद.

किंमत- १५० रु.-

स्वांत्र पुक - कालास वानखडे
Book
20-21

विकृत कवितेची विमिती प्रक्रिया

डॉ. कैलास वानखडे

Book Published

ISBN : 978-81-949714-1-2

* **Dalit Kavitechi Nirmitiprakriya**

Dr. Kailas Wankhade

* **दलित कवितेची निर्मितीप्रक्रिया**

डॉ. कैलास वानखडे

* **प्रकाशक**

सौ. उषा मुलाटे

स्वरूप प्रकाशन,

'अक्षर', ८५८, सह्याद्रीनगर, एन-५ (दक्षिण),

सिडको, औरंगाबाद - ४३१ ००३.

भ्रमणध्वनी : ९८२२६३४४३४

* © सौ संघमित्रा कैलास वानखडे

* **अक्षर जुळवणी**

नीट एन्टरप्रायजेस

१४, राठी गॅलक्सी, सिडको कॅनॉट,

औरंगाबाद. भ्रमणध्वनी : ९८५०८२६१०९

* **मुद्रक**

सुरज सुगन एंटरप्रायजेस

एफ-७/९, एमआयडीसी,

चिकलठाणा नारेगाव रोड,

औरंगाबाद - ४३१ ००३

दूरध्वनी : ०२४०-२४७२२५५

* **मुखपृष्ठ : सरदार जाधव**

* **प्रथमावृत्ती :**

१४ जानेवारी २०२१

विद्यापीठ नामविस्तारदिन

* **मूल्य : ४००/-**

अनुक्रमणिका

१	मराठी साहित्याच्या निर्मितीप्रक्रियेचे स्वरूप	१
२	दलित साहित्य निर्मितीप्रक्रिया : तात्त्विक भूमिका	४२
३	दलित कवितेच्या निर्मितीप्रक्रियेचे स्वरूप व प्रक्रिया	७३
४	दलित कवींच्या मनोगतांतून उलगडलेले दलित कवितेच्या निर्मितीप्रक्रियेचे स्वरूप आणि प्रक्रिया	१२३
५	दलित कवितेच्या निर्मितीप्रक्रियेत सहभागी असलेले घटक	१८९
६	दलित कवितेच्या निर्मितीप्रक्रियेचे वेगळेपण	२३३
७	संदर्भ सूची	२७२
८	संदर्भग्रंथ	२९१

***

डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

एम. ए., नेट, पीएच.डी. (राज्यशास्त्र)

सहयोगी प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

- पदवी व पदव्युत्तर वर्गाकरिता १८ वर्षे अध्यापनाचा अनुभव
- पीएच.डी. मार्गदर्शक (राज्यशास्त्र) : संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती
- सदस्य : राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळ-संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती
- आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय जर्नल्समध्ये १०० पेक्षा जास्त शोधनिबंधाचे प्रकाशन
- विविध वर्तमानपत्रांमध्ये ५० पेक्षा जास्त लेख प्रकाशित
- कॉन्फरन्स प्रोसीडींगमध्ये १५ शोधनिबंध प्रकाशित
- आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय चर्चासत्रे व परिषदांमध्ये १२० पेक्षा जास्त शोधनिबंधाचे सादरीकरण

प्रकाशित पुस्तके :

- १) भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि स्थानिक स्वशासन : सज-१
- २) भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि स्थानिक स्वशासन : सज-१
- ३) निवडक संविधाने आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध

Aadhar Publications

New Karamba Nagar, Infront of Pashyapatali Mandir, VM Road, Amravati - 44801
Email - aadharpublication@gmail.com. M. 9585560278

सहाय्यक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला 23

गांधीवादी विचार

GANDHIAN THOUGHTS

Volume-I

संपादक

डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

गांधीवादी विचार

■ प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

■ प्रथम आवृत्ती - २ ऑक्टोबर

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि. कॉलेज मार्गे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-39-0

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास,
संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही.
या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे
वैयक्तिक मत आहे.

सहाय्यक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

संपादकीय

'गांधीवादी विचार' या प्रस्तुत पुस्तकाचे संपादन करताना मला अतिशय आनंद होत आहे. गांधीवादी विचारातील विविध पैलू प्राध्यापक व संशोधकांकडून लिखित स्वरूपात प्रतिपादित करण्याची संधी या संपादित पुस्तकाद्वारे उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

भारतालाच नव्हे तर संपूर्ण मानवी समाजाला गांधीवाद अनुसरण्याशिवाय पर्याय नाही. रक्तपात, हिंसा, फसवणूक, भ्रष्टाचार, दशहतवाद, एकात्मता, भाषावाद, जातीयवाद यासारख्या समस्यांची मानवी समाजाला शिसारी येत आहे; यामधून बाहेर पडण्याचा मार्ग भारतच गांधीवादाच्या बळावर जगाला दाखवू शकेल. रत्कारंजित मार्गाने मानवी समाजाला आपले कोणतेच ध्येय साध्य करता येणार नाही. आपल्या शासनाकडून आपणास हव्या त्या गोष्टी मिळविण्याचे अहिंसक मार्ग गांधीजींनी सांगितलेले आहेत. सत्याग्रह हा त्यातील प्रखर मार्ग आहे. सर्व घटनात्मक व सौम्य अहिंसक मार्ग निष्प्रभ इतल्यानंतरच त्याचा अवलंब व्हावा अशी गांधींची अपेक्षा होती, हा विवेक सुध्दा शस्त्रे वापरणाऱ्यांनी ठेवला पाहिजे. शासन आणि लोकांमध्ये नियमितपणे दुतर्फा संबंध राहावयाचा असेल तर तो एकाचवेळी संघर्षाचा व संवादाचा राहू शकला पाहिजे, तो हिंसक दडशतवादाच्या स्वरूपाचा असू शकत नाही, ही गोष्टही स्पष्ट आहे. गांधींच्या सत्याग्रहाचा मार्ग हा संघर्षात सुध्दा संवाद राखणारा मार्ग आहे.

महात्मा गांधींनी आपल्या विचारांना क्रमबद्ध स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न कधीच केला नाही. आपले विचार संकलित करून त्यांनी कोणत्याही वादाला जन्म दिला नाही. गांधीवाद म्हणून कोणताही सिध्दांत नाही. सत्य व अहिंसा यांची ज्योत सतत तेवत राहावी एवढेच त्यांचे म्हणणे होते. एका निश्चित सिध्दांताचे ते समर्थक नव्हते. लॉर्ड बॉयड यांच्या मते, "माझ्या विचारानुसार गांधीजींनी प्रतिपादन केलेल्या सिध्दांताना वैश्विक स्तरावर व्यावहारिक स्वरूपात अंमलात आणण्याची वेळ आली आहे. त्यांचा प्रयोग सातत्याने करण्यात आला. कारण लोकांना सुध्दा कळून चुकले की, गांधीवादाशिवाय वर्तमानकाळात दुसरा पर्याय मानवी व आंतरराष्ट्रीय समस्यांच्या सोडवणूकीसाठी उपलब्ध नाही"

गांधीवादी विचार

GANDHIAN THOUGHTS

Volume-II

संपादक

डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

Book

सहाय्यक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
अकोला

गांधीवादी विचार

■ प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

■ प्रथम आवृत्ती - २ ऑक्टोबर

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-39-0

सूचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

सहाय्यक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

संपादकीय

'गांधीवादी विचार' या प्रस्तुत पुस्तकाचे संपादन करताना मला अतिशय आनंद होत आहे. गांधीवादी विचारातील विविध पैलू प्राध्यापक व संशोधकांकडून लिखित स्वरूपात प्रतिपादित करण्याची संधी या संपादीत पुस्तकाद्वारे उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

भारतालाच नव्हे तर संपूर्ण मानवी समाजाला गांधीवाद अनुसरण्याशिवाय पर्याय नाही. रक्तपात, हिंसा, फसवणूक, भ्रष्टाचार, दशहतवाद, एकात्मता, भाषावाद, जातीयवाद यासारख्या समस्यांची मानवी समाजाला शिसारी येत आहे; यामधून बाहेर पडण्याचा मार्ग भारतच गांधीवादाच्या बळावर जगाला दाखवू शकेल. रक्तरंजीत मार्गाने मानवी समाजाला आपले कोणतेच ध्येय साध्य करता येणार नाही. आपल्या शासनाकडून आपणास हव्या त्या गोष्टी मिळविण्याचे अहिंसक मार्ग गांधीजींनी सांगितलेले आहेत. सत्याग्रह हा त्यातील प्रखर मार्ग आहे. सर्व घटनात्मक व सौम्य अहिंसक मार्ग निष्प्रभ इतल्यानंतरच त्याचा अवलंब व्हावा अशी गांधींची अपेक्षा होती, हा विवेक सुध्दा शस्त्रे वापरणाऱ्यांनी ठेवला पाहिजे. शासन आणि लोकांमध्ये निवृत्तपणे दुतर्फी संबंध राहावयाचा असेल तर तो एकापवेळी संघर्षाचा व संवादाचा राहू शकला पाहिजे, तो हिंसक दशहतवादाच्या स्वरूपाचा असू शकत नाही, ही गोष्टही स्पष्ट आहे. गांधींच्या सत्याग्रहाचा मार्ग हा संघर्षात सुध्दा संवाद राखणारा मार्ग आहे.

महात्मा गांधींनी आपल्या विचारांना क्रमबद्ध स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न कधीच केला नाही. आपले विचार संकलित करून त्यांनी कोणत्याही वादाला जन्म दिला नाही. गांधीवाद म्हणून कोणताही सिध्दांत नाही. सत्य व अहिंसा यांची ज्योत सतत तेवत राहावी एवढेच त्यांचे म्हणणे होते. एका निश्चित सिध्दांताचे ते समर्थक नव्हते. लॉर्ड बॉयड यांच्या मते, "माझ्या विचारानुसार गांधीजींनी प्रतिपादन केलेल्या सिध्दांतांना वैश्विक स्तरावर व्यावहारिक स्वरूपात अंमलात आणण्याची वेळ आली आहे. त्यांचा प्रयोग सातत्याने करण्यात आला. कारण लोकांना सुध्दा कळून चुकले की, गांधीवादाशिवाय वर्तमानकाळात दुसरा पर्याय मानवी व आंतरराष्ट्रीय समस्यांच्या सोडवणूकीसाठी उपलब्ध नाही"

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

मुख्य संपादक

संदीप तुंडूरवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्री विज्ञानी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रतन राठोड ✓

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहसंपादक

डॉ. अमर बोन्डे

राज्यशास्त्र विभाग,
व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. संजय नाकाडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगांव,
जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिंसी,
जि. चंद्रपूर

डॉ. बालासाहेब जोगदंड

पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

Email: meherbabapublishers0616@gmail.com

गलीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

प्रथम आवृत्ती : ३० डिसेंबर २०१७

राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदर्भ प्रांत), नागपूर
रजि. नं.महा. ६५१/१७ (नागपूर)

भर जुळवणी

रि ओम' कॉम्प्युटर्स,

नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

BN- 978-93-87558-03-8

₹ : ६००/-

या पुस्तकातील लेखांमध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकूर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परिषद
संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील यत्रुनाची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

२८)	नक्षलवाद: भारताच्या सुरक्षेपुढील गहन आव्हान डॉ. संगीता एल. भुयार	१४२
२९)	नक्षलवाद, माओवाद भारतीय लोकतंत्रापुढील आव्हान डॉ. छाया एस. देशमुख	१४६
३०)	नक्षलवादी चळवळ : भारतीय लोकशाही समोर आव्हान प्रा. भास्कर भि. धारणे	१५०
३१)	नक्षलवाद,शासन/प्रशासन व आत्ममर्पण योजना प्रा. दिलीप दामु कुमरे	१५३
३२)	भारतीय लोकशाहीपुढील नक्षलवादाचे मोठे आव्हान डॉ. प्रशांत विघे	१६०
३३)	नक्षलवाद प्रा. गणेश बंदूजी माघाडे	१६६
३४)	विदर्भातील नक्षलवादी चळवळ : कारण व परिणाम डॉ. सुधाकर नथु जावळे	१७१
३५)	नक्षलवाद प्रा. जया जोशी (सहस्त्रबुध्दे)	१७९
३६)	नक्षलवाद चळवळीचा उदय आणि विकास प्रा. जी. पी. चव्हाण	१८५
३७)	गडचिरोली जिल्हयावरील नक्षलवादाचा प्रभाव डॉ. संतोष संभाजी डाखरे	१८९
३८)	महाराष्ट्रातील नक्षलवादी चळवळ प्रा. आशिष काळे	१९३
३९)	आदिवासींच्या मूलभूत अधिकारांचे हनन व नक्षलवाद प्रा. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	१९६
४०)	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने: नक्षलवाद एक विश्लेषण प्रा. शुद्धोधन एस. गायकवाड	१९९
४१)	भारतातील नक्षलवाद: काल आणि आज प्रा. नितिन एम. नन्नावरे	२०५
४२)	प्रादेशिक असमतोल विकास आणि नक्षलवाद डॉ. एस. यु. ढाले	२०९
४३)	स्वतंत्र विदर्भ राज्य : राजकीय पक्षाची भूमिका डॉ. विमल राठोड डॉ. सुशांत चिमनकर	२१४

नक्षलवादी चळवळ : भारतीय लोकशाही समोर आव्हान

प्रा. भास्कर भि. धारगे,
सहयोगी प्राध्यापक मराठी विभाग प्रमुख
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना

साठच्या दशकात पश्चिम बंगालमधील नक्षलवादीत चारू मुजुमदार यांनी सुरू केलेल्या जमीनदारांविरुद्धातील आंदोलनाने पेट घेतला होता. या आंदोलनालाच पुढे 'नक्षलवाद' असे संबोधले जाऊ लागले. नक्षलवाद्यांच्या या ठिणगीने ७० च्या दशकात आंध्रप्रदेशात वणव्याचे रूपे घेतले होते. व्यवसायाने शिक्षक असलेल्या कोंडापल्ली सीतारामय्या यांनी या वणव्याचे नेतृत्व स्वीकारत आदिलाबाद, वारंगल, तेलंगणा परिसरात चळवळीला आकार दिला. तिलाच पुढे माओवादाचे अधिष्ठान देण्यात आले आणि आज या चळवळीने उग्र रूप धारण केले आहे.

विद्यमान परिस्थित छत्तीसगढमध्ये असलेल्या या जिल्हयाच्या चतुःसीमा महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, ओरिसा या राज्यांना भिडल्या आहेत. हजारो किमी परिसरात पसरलेल्या बस्तरच्या जंगलातून मध्यप्रदेश सरकारला दरवर्षी कोटीच्या घरात महसूल प्राप्त होत होता. या परिसरामध्ये विविध प्रकारच्या वनसंपत्ती आढळतात. मात्र वनखात्यातील अधिकारी, जमीनदार, कापिरिटस यांनी केलेली येथील वनसंपत्तीची आणि आदिवासींची लुटालुट आणि त्यानंतर माओवाद्यांनी येथे टाकलेल्या डेरा वानंतर आता हे जंगल फक्त माओवाद्यांचे केंद्रस्थान म्हणूनच ओळखले जाते.

नक्षलवादी चळवळ : भारतीय लोकशाही समोर आव्हान

नक्षलवाद्यांच्या चळवळीने एकेकाळी सामान्य माणसांचे लक्ष स्वतःकडे वेधून घेतानाच त्यांच्या मनात आपल्याविषयी सहानुभूती निर्माण केली होती. जंगला पहाडात राहणाऱ्या गरीब, निरक्षर व नेतृत्वहीन आदिवासींना न्याय मिळवून देण्याची भूमिका घेत, ती न्याय नाकारणाऱ्या व्यवस्थेविरुद्ध त्यांनी एक विधायक

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

मुख्य संपादक

संदीप तुंडूरवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्री बिज्ञाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रतन राठोड

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहसंपादक

डॉ. अमर बोन्द्रे

राज्यशास्त्र विभाग,
व्ही.एन.व्ही. महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. संजय नाकाडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगांव,
जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिंसी,
जि. चंद्रपूर

डॉ. बाळासाहेब जोगदंड

पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

❖ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

Email: meherbabapublishers0616@gmail.com

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

❖ प्रथम आवृत्ती : ३० डिसेंबर २०१७

❖ © राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदर्भ प्रांत), नागपूर
रजि. नं.महा. ६५१/१७ (नागपूर)

❖ अक्षर जुळवणी

'हरि ओम' कॉम्प्युटर्स,

नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

❖ ISBN- 978-93-87558-03-8

₹ : ६००/-

वा पुस्तकातील लेखामध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकुर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परिक्षण समिती व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकुराची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

४४)	भारतीय लोकशाही समोरील प्रादेशिक वाद- आव्हान प्रा. विजया नारायणराव सिरसाट	२२२
४५)	भारतीय लोकशाही आणि भाषावाद केलास सुदामराव वानखडे	२२५
४६)	बोलीभाषेचे सक्षमीकरण : लोकशाही समोरील आव्हान प्रा. हरिचंद नांगसू नरेटी	२३०
४७)	विदर्भ राज्याच्या मागणीचे अर्थकारण : काही निरीक्षणे डॉ. प्रतिभा अ. भोरजार	२३३
४८)	लहान राज्याची निर्मिती - विदर्भाच्या संदर्भात प्रा. संजय नाकाडे	२३७
४९)	स्वतंत्र विदर्भ राज्याची मागणी: विश्लेषणात्मक अध्ययन (लहान घटकराज्याची मागणी संदर्भाने) डॉ. जे.जे. जाधव	२४१
५०)	भारतातील नविन घटक राज्यनिर्मितीतून शाश्वत विकास: एक दृष्टिक्षेप डॉ. किशोर पी. वासनिक	२४६
५१)	लहान-लहान घटकराज्याची निर्मिती व राष्ट्रीय एकात्मता प्रा. डॉ. नरेश जाधव	२५२
५२)	जातिवाद एक समाजशास्त्रीय अध्ययन डॉ. दिनकर उंबरकर	२५६
५३)	लोकशाहीतील सर्वात मोठा अडसर .... जातिवाद जयश्री मोरे	२६१
५४)	जात, प्रादेशिकता आणि भारतीय लोकशाही प्रा. पवन दयानंद महंत	२७४
५५)	भारतीय लोकशाही आणि जाती व्यवस्था प्रा. मनोज के. सरोदे	२८२
५६)	जातीय व्यवस्थेचा काळोख प्रा. एन.आर. कऱ्हाके	२८६
५७)	जातीयता लोकशाही पुढील आव्हान ! डॉ. एकनाथ सोपानराव सुर्वे	२९०
५८)	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण डॉ. रविंद्र धरणे	२९६

भारतीय लोकशाही आणि भाषावाद

केलास सुदामराव घानखडे,

प्रस्तावना

भारतातील लोकशाही आज संपूर्ण जगासाठी आदर्शवत ठरत आहे. ज्या राष्ट्रांनी निरंकुश सत्तेच्या बळावर जगावर अधिराज्य गाजविण्याचा प्रयत्न केला त्या सत्ता आज आपल्यापुरत्याच शिद्धक आहेत. लोकशाहीमध्ये शासन टिकविण्यासाठी लोकसहभाग असणे आवश्यक असते. सर्वांना न्याय, समता, बंधुभाव आणि समान अधिकार देण्याकरिता भारतीय संविधान कटीबध्द असताना देशाच्या काही भागात आर्थिक विषमता हा फार मोठा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. सद्यस्थितीत देशामध्ये ज्या व्हाईट घटना घडत आहेत त्या मात्र चिंताजनक आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी यांना हीच लोकशाही अपेक्षित होती का? ज्या हेतूने भारतीय राज्यघटनेमध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, धर्मनिरपेक्षता या मूल्यांना आविष्कृत केले त्यांचा आज प्रामाणिकपणे अवलंब होते का? शिक्षण, राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण यांच्यात झालेला आमूलाग्र बदल, भ्रष्टाचार, दहशतवाद, धार्मिक व जातीयवादी ताणतणाव, प्रांतवाद, भाषावाद ही सारी आव्हाने आज भारताच्या लोकशाहीपुढे ऊभी ठाकली आहेत. भाषेच्या मुद्यावरून कोणकोणती आव्हाने भारताच्या लोकशाहीपुढे उभी झाली आहेत याची चर्चा येथे प्रस्तुत आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

प्रांतनिहाय भाषावाद हे लोकशाही समोरील आव्हान आहे का? याचा शोध घेणे.
परस्परांमधे भाषावाद असल्यास ते मिटविण्यासाठी उपाय शोधणे.

गृहितकृत्ये

प्रांतीय भाषावादाने लोकशाही शासन व प्रशासनामध्ये अडथडे निर्माण होतात.

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

धर्म जात प्रातवादि भाषा
 आरक्षण महशतवादि
 मूलतत्ववादि सीमावादि
 प्रलंबवादि राष्ट्रवादि
 संस्कृती अभिमान करचोरी
 माध्यमांना कात्री भ्रष्टाचार राजकारण
 हिंसाचारसंगट दारिद्र्य शिक्षण
 वाढती लोकसंख्या विस्थापण
 मानवी हक्कांची पायमल्ली
 अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य
 बहुपक्षात्मकता

Dr. BHARATI S. PATRAIK
 Asstt. Prof. Dept. of English
 Sitabai Arts College, AKOLA

७४)	भारतीय लोकशाही व करप्रणाली	४०१
	डॉ. शरद सांबारे	
७५)	भारतीय लोकशाही वृद्धिंगत करण्यासाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका	४०६
	गजानन एस. उपरीकर	
७६)	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने व उपाय	४०९
	डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी. पटले	
७७)	भारतीय राजकारणातील समस्यांची मिमांसा	४१३
	प्रा. मनिषा यादव	
७८)	आदिवासी भागातील कुपोषण	४१६
	एस.एन.देशमुख	
७९)	धार्मिक मुलतत्त्ववाद: भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हाने	४२३
	प्रा. रीता धांडेकर	
८०)	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने व उपाययोजना	४२८
	डॉ. उमेश आर. धुमाले	
८१)	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने	४३३
	डॉ. रतन व्ही. राठोड	
८२)	सामाजिक न्याय आणि लोकशाहीतील भारतीय महिलांसमोरील आव्हाने	४४०
	प्रा. एस.आर.दामोदर	
८३)	पं.विष्णू दिगंबर पलुस्करांचा राजकीय सहभाग	४४५
	प्रा. नाना विठ्ठलराव भडके	
८४)	लोकशाही बळकटीकरणामध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भूमिका: एक अध्ययन	४५०
	प्रा. अमोल वामुदेवराव गावडे	
✓ ८५)	शेतकरी आत्महत्या : भारतीय लोकशाही समोरील एक आव्हान	४५५
	प्रा. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	
८६)	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण	४६२
	प्रा. सुनिल रू. अडगांवकर	
	प्रा. निलेश अ. फटींग	

***

BHARATI S. PATNAIK
Asst. Prof. Dept. of English
Tabai Arts College, AKOLA

♦ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हस्तबाग पोस्टिफ चौकी जबळ,

हस्तबाग रोड, नु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

Email: meherbabapublishers0616@gmail.com

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

♦ प्रथम आवृत्ती : ३० डिसेंबर २०१७

♦ © राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदर्भ प्रांत), नागपूर

रजि. नं. महा. ६५१/१७ (नागपूर)

♦ अक्षर जुळवणी

'हरि ओम' कॉम्प्युटर्स,

नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

♦ ISBN- 978-93-87558-03-8

₹ : ५००/-

या पुस्तकातील लेखामध्ये व्यक्त झालेली मते व मजबुर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परिक्षण समिती व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखकांतील मजबुराची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदर्भ प्रांत)
कार्यकारिणी

- १) डॉ. अलका वि. देशमुख, अध्यक्ष
(सेवा निवृत्त विभाग प्रमुख) श्री विज्ञानी नगर महाविद्यालय, न
- २) डॉ. शरद सांबारे, उपाध्यक्ष
बसोदा गर्ल्स कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर
- ३) डॉ. रतन बी. राठोड, उपाध्यक्ष
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नागपूर
- ४) डॉ. संजय डी. गोरे, उपाध्यक्ष
शादपवार कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, गडचिरोली
- ५) प्रा. रीता एम. धांडेकर, सहसचिव
सेकाटल महिला महाविद्यालय, नागपूर
- ६) डॉ. चकील ताज जोख, सदस्य
तामबाडे कॉलेज, महादुला, खैरळी
- ७) डॉ. नामेश्वर आर. कन्होळे, सदस्य
सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय, वाशिम
- ८) डॉ. प्रतिभा ए. धोरेजगर, सदस्य
शासकिय विदर्भ ज्ञान-विज्ञान संस्था अमरावती
- ९) डॉ. विनोद के. गायकडवाड, सदस्य
सेठ ग. भी मुरारका महाविद्यालय, जोगाव
- १०) डॉ. ज्योती पी. राखुंडे, सदस्य
विवेकानंद कला, वाणिज्य महाविद्यालय, भद्रावती
- ११) डॉ. नंदाजी आर. सातपुते, सदस्य
महिला महाविद्यालय, गडचिरोली
- १२) डॉ. हिराचंद सी. वेस्काडे, सदस्य
राजे धर्मराव कला वाणिज्य महाविद्यालय, मुलभैरा वि. गडचिरोली
- १३) डॉ. राजेंद्र एस. मुद्दमवार, सदस्य
श्री शिवाजी महाविद्यालय, राजुरा वि. बंधूपूर
- १४) डॉ. कल्पना आर. टेकाडे, सदस्य
डॉ. एम. के. उमाडे, महाविद्यालय, नागपूर
- १५) डॉ. संदिप बी. काळे, सदस्य
यशवंत महाविद्यालय, सेलू, जि. वर्धा
- १६) प्रा. रातूळ व्ही. बावणे, सदस्य
बं.ना.शा.स.स. नागपूर

शेतकरी आत्महत्या : भारतीय लोकशाही समोरील एक आव्हान

प्रा. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ,
साहाय्यक प्राध्यापक,
पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना

भारत हा शेतीप्रधान देश असून भारतातील १२१ कोटी लोकसंख्येपैकी ६८.८४ टक्के लोकसंख्या ६,४०,८६७ गावामध्ये वास्तव्य करतांना आढळते. त्याचप्रमाणे इकोनॉमिक्स सर्वे ऑफ महाराष्ट्र (२००९-२०१०) नुसार, राज्यात सुध्दा ५७.५७ टक्के व्यक्ती ग्रामीण क्षेत्रात वास्तव्य करतात. व त्यांचा प्रमुख व्यवसाय शेतीच आहे. महाराष्ट्राची आर्थिक आकडेवारी (२०११) नुसार, महाराष्ट्रात ४३६३३ गावे आहेत. महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येत २०११ नुसार ग्रामीण लोकसंख्या ६१५४५ हजार आहे. अर्थात याही ठिकाणी ग्रामीण लोकसंख्या जास्त असून त्यांचा व्यवसाय शेतीच आहे. अॅग्रो इंडस्ट्रियल पॉलिसी, महाराष्ट्र (२०१०) नुसार, महाराष्ट्राच्या जीडीपी मध्ये कृषीचा आणि कृषीशी संबंधित क्षेत्राचा वाटा १२ टक्के आहे आणि जवळपास ५५ टक्के व्यक्ती कृषिवर अवलंबून आहेत. भारतात २०११ च्या जनगणनेनुसार ५२ टक्के लोकांना आजही शेतीतून रोजगार मिळतो. भारताच्या ग्रामीण लोकसंख्येत ३१.७ टक्के व्यक्ती प्रत्यक्ष शेतकरी आहेत आणि अन्य व्यक्ती शेतमजूर म्हणून कार्यरत आहेत. सन १९५०-५१ मध्ये एकूण भारतीय राष्ट्रीय सकल उत्पन्नात कृषीचे योगदान ५२.२ टक्के होते, तर सन २०११-१२ मध्ये ते अतिशय कमी होऊन १३.९ टक्केच राहिले आहे. अर्थात ग्रामीण सदस्य संख्या वाढली आहे, परंतु शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा घटलेला आहे. त्यामुळे भारताच्या व महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण भागात ज्या अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या त्यातील एक महत्वाची समस्या म्हणजे शेतकरी आत्महत्या होय.

आज भारतीय लोकशाही जगात प्रगल्भतेच्या दिशेने वाटचाल करीत असतांना देशातील सर्वांत महत्वाचा घटक शेतकऱ्याला 'आत्महत्या' या समस्येला सामोरे जावे लागत आहे, ही एक फार मोठी शोकांतीकाच होय. ब्रिटिशांच्या १५० वर्षांच्या राजवटीत जेवढ्या आत्महत्या झाल्या नसतील तेवढ्या गेल्या

Bharati
844
Dr. BHARATI S. PATNAIK
Asstt. Prof. Dept. of English
Sitaba Arts College, AKOLA

समकालीन प्रश्न
आणि
भारतीय लोकशाही

Assistant Professor
Sifabai Arts College
Akola

❖ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

Email: meherbabapublishers0616@gmail.com

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

❖ प्रथम आवृत्ती : ३० डिसेंबर २०१७ ✓

❖ © राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदर्भ प्रांत), नागपूर
रजि. नं.महा. ६५१/१७ (नागपूर)

❖ अक्षर जुळवणी
'हरि ओम' कॉम्प्युटर्स,
नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

❖ ISBN- 978-93-87558-03-8 ✓

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

₹ : ६००/-

या पुस्तकातील लेखामध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकूर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परिक्षण समिती व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकुराची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

२८)	नक्षलवाद: भारताच्या सुरक्षेपुढील गहन आव्हान डॉ. संगीता एस. भुयार	१४२
२९)	नक्षलवाद, माओवाद भारतीय लोकतंत्रापुढील आव्हान डॉ. छाया एस. देशमुख	१४६
३०)	नक्षलवादी चळवळ : भारतीय लोकशाही समोर आव्हान प्रा. भास्कर भि. धारणे	१५०
३१)	नक्षलवाद,शासन/प्रशासन व आत्मसमर्पण योजना प्रा. दिलीप दामु कुमरे	१५३
३२)	भारतीय लोकशाहीपुढील नक्षलवादाचे मोठे आव्हान डॉ. प्रशांत विघे	१६०
३३)	नक्षलवाद प्रा. गणेश बंडूजी माघाडे	१६६
३४)	विदर्भातील नक्षलवादी चळवळ : कारण व परिणाम डॉ. सुधाकर नथु जावळे	१७१
३५)	नक्षलवाद प्रा. जया जोशी (सहस्त्रबुध्दे)	१७९
३६)	नक्षलवाद चळवळीचा उदय आणि विकास प्रा. जी. पी. चव्हाण	१८५
३७)	गडचिरोली जिल्हयावरील नक्षलवादाचा प्रभाव डॉ. संतोष संभाजी डाखरे	१८९
३८)	महाराष्ट्रातील नक्षलवादी चळवळ प्रा. आशिष काळे	१९३
३९)	आदिवासींच्या मूलभूत अधिकाराचे हनन व नक्षलवाद प्रा. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	१९६
४०)	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने: नक्षलवाद एक विश्लेषण प्रा. शुद्धोधन एस. गायकवाड	१९९
४१)	भारतातील नक्षलवाद: काल आणि आज प्रा. नितिन एम. नन्नावरे	२०५
४२)	प्रादेशिक असमतोल विकास आणि नक्षलवाद डॉ. एस. यु. ढाले	२०९
४३)	स्वतंत्र विदर्भ राज्य : राजकीय पक्षाची भूमिका डॉ. विमल राठोड डॉ. सुशांत चिमनकर	२१४

 Assistant Professor
 Sitabai Arts College,
 Akola

नक्षलवाद, शासन/प्रशासन व आत्मसमर्पण योजना

प्रा. दिलीप दामु कुमरे,

सहाय्यक प्राध्यापक,

पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग,

सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना

नेपाळच्या सरहद्दीजवळील पश्चिम बंगालमधील सिलीगुडी प्रांताच्या दार्जिलिंग जिल्हयातील नक्षलवादी या छोट्याशा खेड्यातून आंध्रप्रदेशात पोहोचलेली चळवळ आंध्रातून १९८० च्या दशकात महाराष्ट्राच्या चंद्रपूर जिल्हयाच्या सिरोंच्या तालुक्यात चोरपावलाने पोहचली. २६ ऑगस्ट १९८२ मध्ये चंद्रपूर जिल्हयाचे विभाजन होउन गडचिरोली जिल्हयाची निर्मिती झाली. नवीन जिल्हा, नवे प्रश्न व नक्षलवादी चळवळीच्या आगमनाने शासन व प्रशासनापुढे एक नविन आव्हान उभे केले. गेल्या ३७ वर्षांमध्ये या चळवळीमुळे उन्हा झालेल्या अनेक आल्हानांमुळे शासन व पोलीस यंत्रणेला सळो की पळो करून सोडले. शासनाच्या योजनांचा लाभ जिल्हयातील शेतकऱ्यांच्या घटकांपर्यंत पोहचवा यासाठी शासन व पोलीस यंत्रणेद्वारा प्रयत्न झाले. काही प्रयत्न यशस्वी सुध्दा झाले तर काही प्रयत्नांना अयशस्वी करण्यासाठी नक्षलवाद्यांनी केलेल्या प्रयत्नांना यश आले. शासकीय योजनांचा लाभ आदिवासींना व्हावा यासाठी महसूल व इतर विभागांसोबत पोलीस यंत्रणा कामाला लागली. यासाठी आदिवासी विकास विभागसुध्दा कार्यरत झाले परंतु याचकाळात पोलीस हेच आमचे खरे शत्रु आहेत अशी भूमिका नक्षलवाद्यांनी घेतली व पोलीसांना टारगेट करून कधी चकमक तर कधी भूसुरंग स्फोटाद्वारे हत्या घडवून हा प्रश्न बिघडत ठेवण्यात नक्षलवादी यशस्वी झाले. आदिवासींना पोलीस खबऱ्या ठरवून आदिवासींच्या हत्या करण्यात येऊ लागल्या. म्हणून आदिवासी व नक्षलवाद्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शासनाने प्रयत्न केले. याच अनुषंगाने प्रस्तूत शोधनिबंधातून नक्षलवाद्यांनी बंदूक सोडून विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शासनाद्वारा चालविल्या जाणाऱ्या नक्षलवादी आत्मसमर्पण योजनेचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न शोधकर्त्याद्वारे करण्यात आला आहे.

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola ४५३

संशोधन साधने

विविध संदर्भग्रंथ, मासिके व सरकारी अहवाल इत्यादी स्रोतांचा अवलंब केला आहे.

संशोधनाची गृहितकृत्ये

नक्षलवादी चळवळीची व्यापकता दिवसेंदिवस वाढत आहे.

आत्मसमर्पित योजनेमुळे नक्षलवाद्यांना आत्मसमर्पणास चालना मिळत आहे.

नक्षलवाद चळवळीमुळे भरकटलेले नक्षवादी लोकशाही व विकासाच्या मुख्य प्रवाहात येऊन नवजीवनाची आस धरावी यासाठी शासन व पोलीस यंत्रणेमार्फत खालील योजना राबविल्या जातात.

ग्रामभेट

पोलीस दलमार्फत नियमितपणे ग्रामभेटी होतात. नक्षलप्रभावातील गावागावात जावून नागरिकांसोबत संवाद साधने त्यांच्या तक्रारींची नोंद घेणे आणि सदर तक्रारी ज्या शासकीय विभागाशी संबंधित असतील त्या विभागाला कळवून तक्रारीची पूर्तता झाली किंवा नाही याबाब खात्री करण्याचे काम ग्रामभेटीच्या माध्यमातून पोलीस दल करतो.

जनजागरण मेळावे

सर्व सामान्य जनता व शासन यांच्यातील दूरी कमी करून शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ सर्वसामान्य जनतेला मिळवून देणे तसेच शासन हे जनतेचे रक्षक आहे. शासन जनतेच्या विकासाकरिता सतत प्रयत्नशील असून शासनाद्वारा जनहिताच्या ज्या विविध योजना राबविल्या जातात त्या योजनांची माहिती एकाच ठिकाणी मिळावी या उद्देशाने पोलीस विभागाच्या वतीने जनजागरण मेळाव्यांचे आयोजन नियमितपणे केले जाते. या जनजागरण मेळाव्यांच्या माध्यमातून शासनांच्या विविध योजनांच्या माहिती सोबतच नागरिकांच्या सुप्त गुणांच्या विकासाच्या हेतूने सांस्कृतिक कार्यक्रम, मनोरंजनात्मक कार्यक्रम, क्रिडा स्पर्धा, स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन इत्यादी पोलीस दला मार्फत राबविल्या जाते. त्यामागील उद्देश म्हणजे जनता व प्रशासन यामध्ये सुसंवाद साधून जनतेचा शासनाप्रती विश्वास वृद्धीगत व्हावा, नागरिकांना शासकीय योजनांची माहिती मिळून त्या योजनांचा त्यांनी लाभ घ्यावा, प्रत्येक शासकीय विभागाशी संबंधित वारिष्ठ अधिकारी व प्रतिष्ठित नागरिकांकडून सर्व सामान्य जनतेला मार्गदर्शन मिळावे असा आहे.

गती प्रकल्प

आदिवासी युवक युवतींना प्रशिक्षण व स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने चाहनांकरिता बँकेमार्फत तात्काळ कर्ज सुविधा, चालक परवाने, चालक प्रशिक्षणाचे उद्देशाने व नवीन गाडी वाटपा संदर्भात हा प्रकल्प शासनामार्फत चालविल्या जातो.

महाराष्ट्र दर्शन सहल

पोलीस प्रशासन व आदिवासी विकास विभाग यांच्या बरीन आपला महाराष्ट्र सुवर्ण जयंती सहल योजना (महाराष्ट्र दर्शन) २०१३ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत नक्षलग्रस्त आदिवासी भागातील शालेय विद्यार्थी व नक्षलवादी चळवळीत कार्यरत असलेल्या नक्षलवाद्यांच्या कुटुंबातील विद्यार्थ्यांना

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

चौथ्या टप्प्यात ०३ कमांडर, ०३ उपकमांडर, ७६ क्षेत्रीय/ग्रामरक्षक दल सदस्य, २७ दलम सदस्य व २४ संगम सदस्य अशा एकूण १३३ नक्षलवाद्यांनी आत्मसमर्पण करून नवजीवनाची वाट धरली.

पाचव्या टप्प्यात ०१ दंडकारण्य स्पेशल झोनल कमेटी सदस्य रैना उर्फ रघु उर्फ जालमलाय लालसाय सडमेक या नक्षलवाद्याने आत्मसमर्पण केल्यामुळे पोलीस दलाला फार मोठे बक्ष प्राप्त झाले. त्यासोबतच ०१ डिव्हीजनल कमेटी सदस्य, ०३ दलम कमांडर, ०२ उपकमांडर २३ दलम सदस्य अशा एकूण ३० नक्षलवाद्यांनी आत्मसमर्पण करून नवजीवनाची वाट धरली असून त्यात गडचिरोलीतील २८ व गोंदिया जिल्हयातील ०२ नक्षलवाद्यांचा समावेश आहे.

सहाव्या टप्प्यात ०१ डिव्हीजनल कमेटी सदस्य, १२ दलम सदस्य, ०२ क्षेत्रीय/ग्रामरक्षक दल सदस्य, अशा एकूण १५ नक्षलवाद्यांनी आत्मसमर्पण करून नवजीवनाची वाट धरली.

सातव्या टप्प्यात ०३ कमांडर, ०३ उपकमांडर १५ दलम सदस्य अशा एकूण २१ नक्षलवाद्यांनी आत्मसमर्पण केले.

आठव्या टप्प्यात ०२ कमांडर, ०७ दलम सदस्य, ०३ क्षेत्रीय/ग्रामरक्षक दल सदस्य अशा एकूण १२ नक्षलवाद्यांनी आत्मसमर्पण करून नवजीवनाची वाट धरली. त्यात गडचिरोलीतील ११ व चंद्रपूर जिल्हयातील ०१ नक्षलवाद्यांचा समावेश आहे.

नवव्या टप्प्यात ०२ डिव्हीजनल कमेटी सदस्य, ०४ कमांडर, ०२ उपकमांडर, ३५ दलम सदस्य, ०४ क्षेत्रीय/ग्रामरक्षक दल सदस्य, अशा एकूण ४७ नक्षलवाद्यांनी आत्मसमर्पण करून नवजीवनाची वाट धरली. यात गडचिरोलीतील ४५ व यवतमाल व चंद्रपूर जिल्हयातील प्रत्येकी ०१ नक्षलवाद्यांचा समावेश आहे.

दहाव्या टप्प्यात ०१ डिव्हीजनल कमेटी सदस्य, ०३ कमांडर, ०७ उपकमांडर, ६२ दलम सदस्य, ०२ क्षेत्रीय/ग्रामरक्षक दल सदस्य, अशा एकूण ७५ नक्षलवाद्यांनी आत्मसमर्पण करून नवजीवनाची वाट धरली. यात गडचिरोलीतील ७२ गोंदिया जिल्हयातील ०३ नक्षलवाद्यांचा समावेश आहे.

आत्मसमर्पण करणाऱ्या प्रमुख नक्षलवाद्यांची नावे

पहिला आत्मसमर्पित नक्षलवादी दलम सदस्य मदन अय्या उर्फ बालग्नरा बलव्या आत्मसमर्पण दिनांक २५ सप्टेंबर २००५

दंडकारण्य स्पेशल झोनल कमेटी सदस्य रैना उर्फ रघु उर्फ जालमलाय लालसाय सडमेक डिव्हीजनल कमेटी सदस्य

- * सुरेश उर्फ जयराम मतु हारामी
- * दुलसा उर्फ झुरु उर्फ राजु मसावेलादी
- * मणकु उर्फ सुरेश पांडू पदा
- * राकेश उर्फ कोमटी दोघे लेखामी
- * महेश उर्फ ऋषी देवू मट्टामी
- * बिरजु उर्फ क्रिष्णा मसा दोरपेठ

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

- ३) दक्षता मासिक मे २०१५ विशेष माहिती व जनसंपर्क कक्ष नक्षलविरोधी अभियान, महाराष्ट्र शासन, सुराबर्डी, नागपूर
- ४) येसनकर राजेश (२०१६), लोकराज्य मासिक : सहायक संचालक, नक्षलविरोधी अभियान, विशेष माहिती कक्ष, सुराबर्डी, नागपूर
- 5) Naxalite Movement in India : Dr. Shukla Dr. N.P. Navyug Books International Delhi- 110053 (India) 2011
- 6) Naalism A Threat to Indian Internal Security- Chatterjee Souvik, Swstik Publication Delhi-110094 (India) 2012.
- 7) The Naxalite Movement : Dasgupta Biplab Allied Publication Bombay-400001, 1974

★★★

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

मुख्य संपादक

संदीप तुंडूरवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रतन राठोड

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहसंपादक

डॉ. अमर बोन्डे

राज्यशास्त्र विभाग,
व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. संजय नाकाडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगांव,
जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिंसी,
जि. चंद्रपूर

डॉ. बालासाहेब जोगदंड

पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

अनुक्रमणिका

1)	TERRORISM	1
	Prof. Rajendra S. Korde	
2)	CHANGING FACTS OF CASTE SYSTEM IN INDIA	4
	Dr. Bharati Patnaik	
3)	NEED TO COME TOGETHER TO MAKE INDIA CORRUPTION FREE	11
	Dr. D. R. Khanderao	
4)	INDIAN DEMOCRACY: CHALLENGES AND REMEDIES CORRUPTION: THE CONTEMPORARY SERIOUS ISSUE & PROBLEM OF INDIA	16
	Dr. Deelipsing S. Nikumbh	
5)	INDIAN DEMOCRACY: CHALLENGES (National Security in Context of Kashmir Dispute)	22
	Dr. Vidya Raut,	
6)	Challenges of Indian Democracy and Present Government	26
	Prof. Vikas V. Ade	
7)	BROAD THEME: POVERTY IN INDIA REASONS BEHIND FARMER'S SUICIDE IN MAHARASHTRA AND MEASURES TO CONTROL IT- A REALISTIC APPROACH	35
	Dr. Shekhar B. Ashtikar	
	Dr. Sunil V. Shinde	
8)	Poverty in India and Poverty Eradication Programmes	39
	Dr. S. M. Bhowate	
९)	भारत में आंतकवाद एवं उसके मुख्य स्रोत	४४
	डॉ. अर्चना पाटील	
१०)	समकालीन उपन्यासों में वर्ण संघर्ष के राजनीतिक पक्ष का अध्ययन	४९
	डॉ. सुरेशकुमार केसवानी	
११)	न्यायपालिका में भ्रष्टाचार	५४
	डॉ. जी.डी.घोडे	
१२)	डॉ. बाबासाहब भीमराव रामजी अम्बेडकर ने बताये लोकतंत्र के सही मायने और उसकी सिमाएं!	५७
	श्री. चंद्रशेखर लक्ष्मणराव कोरे	

दहशतवाद व भारताची अंतर्गत सुरक्षा

डॉ. बी. एस. वझिरे,

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला.

प्रस्तावना

दहशतवादी समस्या आधुनिक वाटत असली तरी तिची बीजे प्राचीन ग्रीक संस्कृतीत असून त्याकाठी टेरान्ट या दहशतवादी शासकाची कारकीर्द प्रसिध्द होती. ऑरिस्टॉटलने सुध्दा जुलूमतंत्र हा शासनाचा विकृत प्रकार सांगितला आहे. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात साम्यवाद अराजकवाद, फॅसिस्टवाद, नाझीवाद हा एक प्रकारचा दहशतवादच होता. पश्चिम आशियात १९४८ मध्ये पॅलेस्टाईनपासून स्वतंत्र इस्त्राईलची निर्मिती करण्यात आली. हे पॅलेस्टाईनच्या नेत्यांना मान्य नव्हते म्हणून पहिल्यावेळेस पश्चिम आशियात दहशतवादाचा वापर केल्या गेला. भारतात १९५१ पासून आधुनिक दहशतवादाची सुरुवात झाली. बावर्षी पुर्वोत्तर भागातील नागालँड या राज्यात दहशतवादी कारवाया घडून आल्या त्यानंतर १९६६ मध्ये मिझोरम, १९७६ मध्ये मणिपूर, १९८० मध्ये त्रिपुरा व १९८६ मध्ये गोरखालँड इ. राज्यातुन दहशतवादी कारवाया वाढू लागल्या नंतरच्या काळात पंजाब, आसाम, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, मध्य प्रदेश, झारखंड, महाराष्ट्र इ. राज्यातुन दहशतवादी कारवाया वाढू लागल्या.

तालिबान ही आतंकवादी व धर्मांध संघटना असून त्यांचा महिला, मुलीविषयी सनातन दृष्टीकोन आहे. या संघटनेने महिलांवर अनेक बंधने लादली. अन्याय-अत्याचार केले. तालिबानने आतापर्यंत एक हजार शाळकरी मुलींना विष देवून मारल्याचे सांगण्यात येते. तालिबान्यानी मुलीच्या शाळेत जाण्यावर बंदी घातली आहे. त्यांनी मुलींवर मोठ्या प्रमाणात अत्याचार केले आहेत. मुलींना घरातून खेचून काढणे वगैरे अशी तालिबान्यांची महिलांकडे पाहण्याची दृष्टी अतिशय परंपरावादी आहे. 'तहकिक-ए-तालिबान' या संघटनेचे अतिशय वाईट कृत्य म्हणजे त्यांनी सुधारणांचा पाठपुरावा करणाऱ्या लहान मुलींवर देखील गोळीबार केला. स्त्रि शिक्षणाचा पुरस्कार व तालिबान्यांच्या अत्याचाराचा विरोध करणाऱ्या मलालावर झालेल्या हल्ल्यामुळे

बस स्टॅण्ड, चित्रपटगृहे, बाजाराचे केंद्र यासारख्या गर्दीच्या आणि शहरामधील महत्वांच्या ठिकाणी स्फोट घडवून आणण्याचे कृत्य केले जाते. विमान त्यामधील प्रवासासह पळवून नेले जाते यामुळे शासनाचे व जनतेचे लक्ष वेधले जाते. अशाप्रकारच्या दहशतवादी कृत्यांमुळे कोणतीही व्यक्ती आज सुरक्षित नाही असे चित्र दिसून येते यामुळे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेपुढे दहशतवाद हा चिंतेचा विषय बनला आहे.

काश्मीरमधील फुटीरतावादी चळवळ

जम्मू-काश्मीर राज्यात १९४७ पासून जमाते इस्लाम फेबीसाईट फ्रंट यासारख्या संघटना व पक्ष अस्तित्वात आहेत आणि ते भारतातून फुटून निघण्याची भाषा करीत असतात. परंतु मागील १५ वर्षांपासून या फुटीरतावादाला दहशतवादाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. जम्मू-काश्मीरला एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून दर्जा प्राप्त व्हावा किंवा ते पाकिस्तानात विलीन करण्यात यावे या दोन विचारांचे समर्थन करणारे दोन गट आहेत. या दोन्ही गटांना पाकिस्तानकडून सर्व प्रकारचे सहाय मिळते. याशिवाय अफगाण, सुदानी, अरब यासारख्या परकीय भाडोत्री अतिरेक्यांचा काश्मीरमधील फुटीरतावादी चळवळीला फार मोठा आधार आहे. काश्मीरमधील फुटीरतावादाला धार्मिकतेचा संदर्भ असल्याने काश्मीर खोऱ्यातील तीन लक्ष हिंदू पंडितांना तेथून हाकलण्यात आले आहे. हे हिंदू काश्मीरी पंडीत आपल्याच देशात निर्वासित म्हणून जीवन जगत आहेत.

भारतातील नक्षलवादी संघटना

१. उल्फा युनायटेड लिबरेशन फ्रंट ऑफ आसाम २. नॅशनल सोशलिस्ट कौन्सिल ऑफ नागालॅंड ३. बब्बर खालसा- पंजाब ४. पीपल्स लिबरेशन आर्मी- मणिपूर ५. दल खालसा-पंजाब ६. खलिस्तान कमांडो फोर्स-पंजाब ७. दिनदा अंजुमन-आंध्र ८. अल्लु उम्मा-तामिळनाडू ९. माओवादी कम्युनिस्ट सेंटर- बिहार

जम्मू-काश्मीरमधील दहशतवादी संघटना

१. लब्कर ए तोयबा २. मुस्लिम मुजाहिदिन ३. काश्मिर जिहाद फोर्स ४. इक्खान उल मुस्लिम ५. मुजाहिदिन जिहाद कौन्सिल ६. जम्मू-काश्मीर लिबरेशन फ्रंट ७. जम्मू-काश्मीर नॅशनल लिबरेशन आर्मी ८. अल्मुजाहिदिन फोर्स ९. अस्जिहाद फोर्स १०. अल्बदर

उपाययोजना

- * मानवतावादाचा तत्वज्ञानामुळे जागतिक शांतता स्थापण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- * धार्मिक तेढ कमी करणे, संप्रदायवादावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी निःपक्षपाती व कार्यक्रम यंत्रणा उभारली पाहिजे. गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेले नेते व पक्षपाती प्रशासकीय अधिकारी यांच्यावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. प्रशासन यंत्रित सुधाणा करून भ्रष्टाचारमुक्त अशी प्रशासन यंत्रणा निर्माण करावी.
- * काळ्या पैशाच्या निर्मितीवर प्रतिबंधक उपाययोजना करणे.
- * दहशतवाद संपविण्यासाठी सर्व राष्ट्रांनी एकत्र येण्याची गरज आहे.
- * दहशतवादास खतपाणी घालण्याचा देशांतर्गत व्यवस्था नष्ट करणे.

RAJYASHASTRA PRADHYAPAK PARISHAD (VIDARBHA PRANT)

(Reg. No. MH-851/17(NAG.)

IN COLLABORATION WITH

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

ORGANIZED

One Day Interdisciplinary National Conference on Indian Democracy : Challenges and Remedies

CERTIFICATE

This is to Certify that Prof./Dr./Mr./Ms./Mrs. प्रा. डॉ. बी. एस. वाशिरे
of सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला has participated In the
Interdisciplinary National Conference on 'Indian Democracy : Challenges and Remedies'
Organized by Rajyashastra Pradhyaapak Parishad (Vidarbha Prant) & Department of Political Science,
Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola, on 30th December 2017.
He/She submitted/ Presented a paper Entitled दहशतनादन भारताची अंतर्गत

सुरक्षा.

RE

Dr. Ratan V. Rathod

Organizing Secretary

Head, Dept. of Political Science,

Sitabai Arts, Comm. & Science College,

Dr. R. D. Sikchi

Principal & Convenor

Sitabai Arts, Comm. & Science College,

AKOLA

Dr. Mrs. Alka Deshmukh

Convenor & President

Rajyashastra Pradhyaapak Parishad

(Vidarbha Prant)

समकालीन प्रश्न
आणि
भारतीय लोकशाही

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

मुख्य संपादक

संदीप तुंडरवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्री विद्यापीठ नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रतन राठोड

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहसंपादक

डॉ. अमर बोन्द्रे

राज्यशास्त्र विभाग,
व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. संजय नाकाडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगांव,
जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिस्ती,
जि. चंद्रपूर

डॉ. बाळासाहेब जोगदंड

पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

❖ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

Email: meherbabapublishers0616@gmail.com

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

❖ प्रथम आवृत्ती : ३० डिसेंबर २०१७ ✓

❖ © राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदर्भ प्रांत), नागपूर
रजि. नं.महा. ६५१/१७ (नागपूर)

❖ अक्षर जुळवणी
'हरि ओम' कॉम्प्युटर्स,
नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

✓ ISBN- 978-93-87558-03-8

₹ : ६००/-

या पुस्तकातील लेखामध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकुर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परीक्षण समिती व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकुराची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

अनुक्रमणिका

1)	TERRORISM Prof. Rajendra S. Korde	1
2)	CHANGING FACTS OF CASTE SYSTEM IN INDIA Dr. Bharati Patnaik	4
3)	NEED TO COME TOGETHER TO MAKE INDIA CORRUPTION FREE Dr. D. R. Khanderao	11
4)	INDIAN DEMOCRACY: CHALLENGES AND REMEDIES CORRUPTION: THE CONTEMPORARY SERIOUS ISSUE & PROBLEM OF INDIA Dr. Deelipsing S. Nikumbh	16
5)	INDIAN DEMOCRACY: CHALLENGES (National Security in Context of Kashmir Dispute) Dr. Vidya Raut,	22
6)	Challenges of Indian Democracy and Present Government Prof. Vikas V. Ade	26
7)	BROAD THEME: POVERTY IN INDIA REASONS BEHIND FARMER'S SUICIDE IN MAHARASHTRA AND MEASURES TO CONTROL IT- A REALISTIC APPROACH Dr. Shekhar B. Ashtikar Dr. Sunil V. Shinde	35
8)	Poverty in India and Poverty Eradication Programmes Dr. S. M. Bhowate	39
९)	भारत में आंतकवाद एवं उसके मुख्य घोट डॉ. अर्चना पाटील	४४
१०)	समकालीन उपन्यासों में वर्ण संघर्ष के राजनीतिक पक्ष का अध्ययन डॉ. सुरेशकुमार केसवानी	४९
११)	न्यायपालिका में भ्रष्टाचार डॉ. जी.डी. घोडे	५४
१२)	डॉ. बाबासाहेब भीमराव रामजी अम्बेडकर ने बताये लोकतंत्र के सही मायने और उसकी सिमाएं! श्री. चंद्रशेखर लक्ष्मणराव कोरे	५७

२८)	नक्षलवाद: भारताच्या सुरक्षेपुढील गहन आव्हान डॉ. संगीता एस. भुवार	१४२
२९)	नक्षलवाद, माओवाद भारतीय लोकतंत्रापुढील आव्हान डॉ. छाया एस. देशमुख	१४६
३०)	नक्षलवादी चळवळ : भारतीय लोकशाही समोर आव्हान प्रा. भास्कर भि. धारणे	१५०
३१)	नक्षलवाद, शासन/प्रशासन व आत्मसमर्पण योजना प्रा. दिलीप दामु कुमरे	१५३
३२)	भारतीय लोकशाहीपुढील नक्षलवादाचे मोठे आव्हान डॉ. प्रशांत विघे	१६०
३३)	नक्षलवाद प्रा. गणेश चंडूजी माघाडे	१६६
३४)	विदर्भातील नक्षलवादी चळवळ : कारण व परिणाम डॉ. सुधाकर नथु जावळे	१७१
३५)	नक्षलवाद प्रा. जया जोशी (सहस्रबुध्दे)	१७९
३६)	नक्षलवाद चळवळीचा उदय आणि विकास प्रा. जी. पी. चव्हाण	१८५
३७)	गडचिरोली जिल्ह्यावरील नक्षलवादाचा प्रभाव डॉ. संतोष संभाजी डाखरे	१८९
३८)	महाराष्ट्रातील नक्षलवादी चळवळ प्रा. आशिष काळे	१९३
३९)	आदिवासींच्या मूलभूत अधिकारांचे हनन व नक्षलवाद प्रा. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	१९६
४०)	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने: नक्षलवाद एक विश्लेषण प्रा. शुद्धोधन एस. गावकवाड	१९९
४१)	भारतातील नक्षलवाद: काल आणि आज प्रा. नितिन एम. नन्नावरे	२०५
४२)	प्रादेशिक असमतोल विकास आणि नक्षलवाद डॉ. एस. यु. ढाले	२०९
४३)	स्वतंत्र विदर्भ राज्य : राजकीय पक्षाची भूमिका डॉ. विमल सठोड डॉ. सुशांत चिमनकर	२१४

आदिवासींच्या मूलभूत अधिकाराचे हनन व नक्षलवाद

प्रा.संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी,

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग

सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून जंगलात दुर्गम प्रदेशात पहाडामध्ये जे जे लोक राहतात त्यांना आदिवासी म्हणतात. आदिवासी म्हणजे जंगलाचे राजे. भारत स्वतंत्र झाला भारताची राज्यघटना अस्तित्वात आली. लोककल्याणकारी राज्य अस्तित्वात येवून सर्वांना समान अधिकार असावेत सामाजिक व आर्थिक विषमता नाहीशी होवून सर्वांना नैसर्गिक व सामाजिक संसाधनांमध्ये समान वाटा, समान मूलभूत अधिकार असावे तरीही आज आपल्याला स्वातंत्र्य मिळून इतके दिवस झालेले असले तरीही आदिवासींच्या मूलभूत अधिकाराचे मोठवा प्रमाणावर हनन होत असल्याचे तसेच ते आपल्या अधिकारापासून वंचित असल्याचे दिसून येते. भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक क्षेत्रांमध्ये प्रगती झाली असली तरी या प्रगतीपासून आदिवासी समुदाय कोसो दूर राहिलेला आहे. अन्न, वस्त्र, निवास या मूलभूत गरजाही त्यांच्या पूर्ण झाल्या नाहीत. आदिवासींच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अधिकारांचे हनन होवून यातूनच या समुदायात असंतोषाची भावना निर्माण झाली व नक्षलवादाची समस्या यातूनच निर्माण होवून ती आज आपल्याला जोर पकडतांना दिसत आहे. या चळवळीची स्थापना बंगालमध्ये झाली. मूलभूत अधिकारासाठी ही चळवळ सुरू झाल्याचे दिसून येते. सुरुवातीला या चळवळीमध्ये शोषित आणि अशिक्षित आदिवासी समुदाय या चळवळीचा आधारस्तंभ होता. आज सुशिक्षित तरुणही या चळवळीमध्ये सहभागी होताना दिसतात. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे या आदिवासी समुदायाच्या मूलभूत अधिकारांचे हनन झाल्यामुळे हा समाज दुखावल्या जावून या समाजामधील होत असलेले अधिकारांचे हनन, असंतुष्टता हेच नक्षलवादाचे मुळ कारण आहे. या आदिवासी समुदायाने आपल्यावरील हा होत असलेला अन्याय, अत्याचार, मूलभूत अधिकारापासून वंचित राहत असल्यामुळे त्या विरोधात शांततेच्या मार्गाने असंतोष प्रगट करण्याचा प्रयत्न सुरुवातीला केला. परंतु जमीनदार, मोठे शेतकरी,

सावकार, व्यापारी, प्रशासकीय अधिकारी आणि सर्वांत म्हणजे राजकीय नेतृत्वाने त्याकडे कानाडोळा करून तो दाबण्याचा प्रयत्न केला. यातून शांततेचा मार्ग सोडून देवून मूलभूत अधिकार प्राप्त करण्यासाठी दहशतीचा मार्ग पुढे देवून नक्षलवादाची समस्या निर्माण झाली. आज जबळपास २२ राज्यामध्ये नक्षलवादाची समस्या निर्माण झाली आहे.

आदिवासी जंगलाचा राजा होता, जंगलातील संपत्तीवर त्याचा अधिकार होता. त्याच्या उदनिर्वाहाचे हे मुख्य साधन होते. अस्थाई शेतीवर बंदी, शिकारीवर बंदी, नैसर्गिक वस्तुवरील उपभोगावर बंदी येवूनच यांच्या उदनिर्वाहाची समस्या निर्माण झाली. तसेच जंगलातील वस्तु जमा केल्याचा ठेका एखाद्या विशिष्ट ठेकेदाराला देवून यातूनच आर्थिक शोषणाला सुरुवात झाली. आदिवासी व्यक्ती निरक्षर, अंधश्रद्धाळू, परंपरागत मागासलेला असून अंधविश्वासू होता. आदिवासींचा सभ्य समुदायाशी संपर्क आल्यानंतर अनेक समस्या निर्माण झाल्या. आदिवासींमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण मोठेय प्रमाणावर आहे. आदिवासींमध्ये युवागृह नावाची संस्था सांस्कृतिक केंद्र असून त्यामध्ये सर्व प्रकारच्या शिक्षणाची व्यवस्था होती. परंतु ही सुध्दा नष्ट झाली. शासनामार्फत अनेक शैक्षणिक सुविधा आदिवासींना पुरविल्या जातात. परंतु या सर्व कागदोपत्रीच असतात. आदिवासी व्यक्तीला शिक्षणाच्या मूलभूत अधिकारापासूनही वंचित राहावे लागले. या शैक्षणिक व्यवस्थेमध्ये होत असलेला प्रष्टाचार व अपुन्या शैक्षणिक सुविधा यामुळेही या समुदायामध्ये असंतोष निर्माण झाला. आदिवासी व्यक्तींचे जीवन नितर्गावर अवलंबून असल्याने ते या नैसर्गिक अलौकीक शक्तीला देवता मानून धार्मिक विधी पार पाडावचे. परंतु ब्रिटीशांच्या काळात धर्मपरिवर्तन ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी घडवून आणल्यामुळे अनेक जमातींमध्ये धार्मिक, विषमता, भेदभाव व विसंगती दिसून येते. त्यामुळे एकात्मतेला तडा गेला या आदिवासींना सकस व पुरेशा आहार अभावी कुपोषण ही एक प्रमुख समस्या निर्माण झाली. सुरुवातीला गरजा कमी व सदस्यसंख्या कमी असल्याने गरजा भागत होत्या. परंतु परिस्थिती बदलल्याने गरजाही बदलल्या त्यातूनच आरोग्य खालावले याला निकृष्ट प्रतिका आहार, दारुचे वाढते प्रमाण, शुध्द पाण्याचा अभाव, कॅल्शियम, प्रोटीनची कमतरता त्यातून आरोग्यावर परिणाम होवून त्वचेचे रोग, मलेरिया, कावीळ, सतत अपचन, न्युमोनिया, टी.बी. व कुपोषण यांचे आरोग्यावर घातक परिणाम झाले. अनेक गावांमध्ये आजही आपल्याला आरोग्याच्या सुविधाही उपलब्ध नाहीत असे दिसून येते. याचा स्त्रियांच्या आरोग्यावरही विपरीत परिणाम होवून गर्भवती मातांचे व कुपोषित बालमृत्युचे प्रमाण वाढले. शासनाच्या आरोग्याच्या योजनांचा फायदा काही मोजक्याच व्यक्तींना मिळत असल्याने तसेच आंगणवाडी, लसीकरण, प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे योजना अस्तित्वात असूनही डॉक्टर, नर्स, औषधे यांचा अभाव, कामचुकारपणा, प्रष्टाचार यामुळे प्रशासनाप्रती असंतोषाची भावना निर्माण झाल्याचे दिसून येते. अनेक राजकीय व नेतेमंडळी आदिवासींना मोठमोठे आश्वासने देवून निवडून येतात. परंतु पुढे ती पाळत नाहीत. त्यामुळे यांच्याविरुध्द असंतोष वाढत आहे. यातूनच स्वायत्त राज्याची मागणी पुढे येतानी दिसते. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण झालेला आहे व या चळवळीला यातूनच गती मिळत आहे.

निष्कर्ष

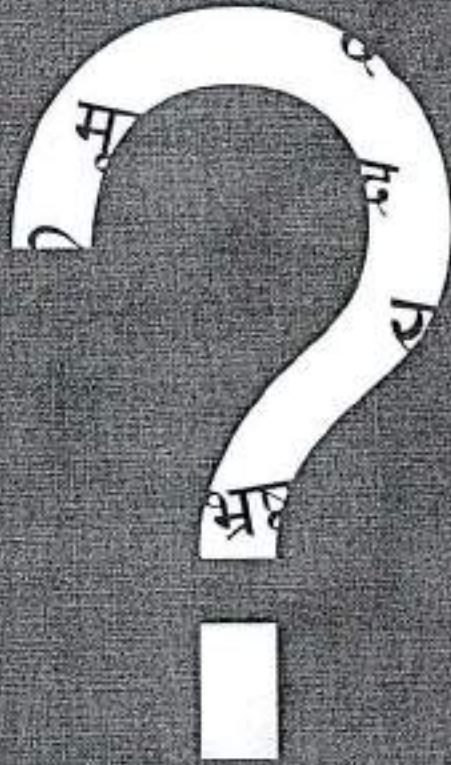
सुरुवातीपासुनच वेगवेगळ्या घटकांनी आपल्या फायद्यासाठी आदिवासींच्या मूलभूत अधिकाराचे हनन केले. त्यामुळे या समुदायामध्ये सुरुवातीला शांततेचा मार्ग पकडून आपले हक्क व मूलभूत अधिकार मिळविण्याकरीता प्रयत्न झाल्याचे दिसून येते. परंतु हा शांततेचा मार्ग फसल्यानंतर त्यांच्यावर होणाऱ्या या अन्यायाने असंतोषाचा मार्ग पत्करला तो म्हणजे आजची नक्षलवादाची चळवळ होय. हा नक्षलवाद अन्यायातून जन्माला आला आहे. सरकारच्या योजना त्याचे फायदे दुर्गम भागांमध्ये राहणाऱ्या आदिवासींना मिळत नाहीत. त्यामुळे ही परिस्थिती निर्माण झालेली आहे. न्णेत्याही राजकीय पक्षाने निष्ठेने याचा पाठपुरावा करून या योजना तळागाळापर्यंत दुर्गम भागातील राहणाऱ्या आदिवासींपर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. हे आपल्या राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेचे अपयश आहे. असे म्हणावे लागते. आदिवासींच्या अधिकाराच्या हननामुळेच नक्षलवादाची निर्मिती झाली असे दिसून येते. शासनाच्या योजना अपयशी झालेल्या दिसतात. शासन आदिवासींना समजून घेण्यास कमी पडत आहे. जंगल व त्या दुर्गम भागातील आदिवासींने पूर्ववत अधिकार त्यांना बहाल करून तेथील शासकीय हस्तक्षेप बंद करावा. विकासाच्या अभावामुळेच नक्षलवाद निर्माण झाला आहे हे सरकारने समजून घेवून आदिवासींच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्याचा कसा विकास साधता येईल यासाठी सर्वांगीण विकासाची पावले उचलून त्याची अंमलबजावणी प्रामाणिकपणे राबवून तेथील आदिवासी युवकांना मुख्य प्रवाहामध्ये आणून त्यांना रोजगार उपलब्ध करून द्यावा लागेल. प्रशासनातील झुटी व विषमता नष्ट करून मूलभूत सुखसुविधा देवून त्यांचा विश्वास संपादन करावा लागेल तेव्हाच नक्षलवादाची तीव्रता कमी होवू शकेल. या भागासाठी विशेष योजना आखून व त्याची काटेकोर अंमलबजावणी करून भ्रष्टाचाराला लागाम घालून हा प्रश्न सोडवावा लागेल. आदिवासींच्या विकासासाठी विधायक काम करणाऱ्या संस्थांची मदत घेवून त्यांना प्रोत्साहन देवून यातूनच ह्या समस्येचे निराकरण होईल. जनतेचा सहभाग त्यांच्या सुचना लक्षात घेवून काम करावे लागेल. त्यासाठी दृढ इच्छाशक्तीची गरज आहे. त्याशिवाय आदिवासींना त्यांचे मूलभूत अधिकार मिळणार नाहीत व नक्षलवाद संपुष्टात येणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) आगलाचे डॉ. प्रदीप - आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, २०१०.
- २) आकरे बी.एन.-आदिवासी आणि सामुदायिक विकास योजना
- ३) खडसे भा.की. -सामाजिक मानवशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, नागपुर.
- ४) गारे डॉ. गोविंद-आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०००.
- ५) नागगोडे गुस्नाथ -भारतीय आदिवासी, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे.

★★★

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

मुख्य संपादक

संदीप तुंडरवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्री बिज्ञानी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रतन राठोड

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहसंपादक

डॉ. अमर बोन्द्रे

राज्यशास्त्र विभाग,
व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. संजय नाकाडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगांव,
जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिंसी,
जि. चंद्रपूर

डॉ. बालासहैब जोगदंड

पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

७४)	भारतीय लोकशाही व करप्रणाली डॉ. शरद सांबारे	४०९
७५)	भारतीय लोकशाही पृथ्वीगत करण्यासाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका गजानन एस. उपरीकर	४०६
७६)	भारतीय लोकशाही पृथ्वील आव्हाने व उपाय डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी. पटले	४०९
७७)	भारतीय राजकारणातील समस्यांची मिमांसा प्रा. मनिषा यादव	४१३
७८)	आदिवासी भागातील कुपोषण एस.एन.देशमुख	४१६
७९)	धार्मिक मुलतत्त्ववाद: भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हान प्रा. रीता धांडेकर	४२३
८०)	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने व उपाययोजना डॉ. रवींद्र जार. घुगळे	४२८
८१)	भारत व लोकशाही पृथ्वील आव्हाने डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी. पटले	४३३
८२)	साप्ताहिक न्याय आणि लोकशाहीतील भारतीय महिलांच्या आव्हाने प्रा. मनिषा यादव	४४०
८३)	पं.विद्या दिगम्बर पलुस्करांचा राजकीय वारसा प्रा. शशा विठ्ठलराव भडके	४४५

भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने

डॉ. रतन व्ही. राठोड,
विभाग प्रमुख
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, अकोला

२६ जानेवारी १९५० ला भारतीय संविधान लागू करण्यात आल्यानंतर लोकतंत्रात्मक गणराज्याचा प्रयोग सुरू झाला. आज भारतीय लोकशाही ६७ वर्षांची झाली आहे. या काळात भारतीय जनतेने आपली जागरूकता व परिपक्वता यांचा वारंवार परिचय करून दिला आहे. जगात इतर विकसनशील, तिसऱ्या जगातील राष्ट्रात क्रांती होऊन लष्करी सत्ता स्थापन झाल्या. तसेच भारतात मात्र झाले नाही. या ठिकाणी सत्तेत झालेले बदल मतपटीतून झाली आहेत. आज भारत जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीप्रधान देश आहे. १९५२ च्या पहिल्या लोकसभेच्या निवडणुकीत मतदारांची संख्या १७ कोटी ३० लाख होती. निवडणुक आयोगाच्या मतानुसार आज एकूण नोंदणीकृत मतदारांची संख्या ८१४.५ लाख इतकी झाली आहे. ही जगातील एका देशातील सर्वात मोठी मतदारसंख्या आहे. लोकसभेच्या झालेल्या सोळा निवडणुकांनी व अनेक घटक राज्यांच्या निवडणुकांमुळे भारताच्या राजकीय व्यवस्थेला शक्ती व स्थिरता मिळाली आहे. भारताच्या ह्या स्वतंत्र, निष्पक्षता व व्यवस्थापन यासाठी जगात प्रसिध्द आहेत. परंपरेच्या दृष्टीने भारत हा लोकशाही व्यवस्था असलेला देश नाही. इथला समाज समतेवर आधारलेला नाही. जन्मनिष्ठ जातीव्यवस्थेने समाजजीवन दुभंगलेले आहे, आणि या दुभंगण्यात एक प्रकारची दूढता आहे. त्यामुळे आयात केलेल्या पारचात्य लोकशाही यंत्रणेसाठी या देशाच्या परंपरा व सामाजिक पर्यावरण हे दोन्ही ही प्रतिकूलच आहेत. येथे लोकशाहीला अनुकूल मनोवृत्ती नाही. पारचात्य तत्त्वे व संस्था या समाजात अजून पुरेशा रुजलेल्या नाहीत व लोकशाही आदर्शापासून हा देश अजूनही बराच लांब आहे, हे मान्य करूनही या देशाची आजपर्यंतची त्या दिशेने चाललेली अखंड वाटचाल निश्चितच आशादायक आहे. परंपरागत समाज व आधुनिक राजकीय व्यवस्था यांचा मेळ घातला जात आहे. पारचात्य मूल्ये स्वीकारण्याची, समावून घेण्याची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. आज भारतीय लोकशाहीचे वर्णन संक्रमणकाळातील लोकशाही असे करता येईल.

समकालीन प्रश्न
आणि
भारतीय लोकशाही

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

मुख्य संपादक

संदीप तुंडूरवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्री विज्ञानी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रतन राठोड

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहसंपादक

डॉ. अमर बोन्डे

राज्यशास्त्र विभाग,
व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. संजय नाकाडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगांव,
जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिंसी,
जि. चंद्रपूर

डॉ. बालासाहेब जोगदंड

पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

अनुक्रमणिका

1)	TERRORISM	1
	Prof. Rajendra S. Korde	
2)	CHANGING FACTS OF CASTE SYSTEM IN INDIA	4
	Dr. Bharati Patnaik	
3)	NEED TO COME TOGETHER TO MAKE INDIA CORRUPTION FREE	11
	Dr. D. R. Khanderao	
4)	INDIAN DEMOCRACY; CHALLENGES AND REMEDIES CORRUPTION: THE CONTEMPORARY SERIOUS ISSUE & PROBLEM OF INDIA	16
	Dr. Deelipsing S. Nikumbh	
5)	INDIAN DEMOCRACY: CHALLENGES (National Security in Context of Kashmir Dispute)	22
	Dr. Vidya Raut,	
6)	Challenges of Indian Democracy and Present Government	26
	Prof. Vikas V. Ade	
7)	BROAD THEME: POVERTY IN INDIA REASONS BEHIND FARMER'S SUICIDE IN MAHARASHTRA AND MEASURES TO CONTROL IT- A REALISTIC APPROACH	35
	Dr. Shekhar B. Ashtikar Dr. Sunil V. Shinde	
8)	Poverty in India and Poverty Eradication Programmes	39
	Dr. S. M. Bhowate	
९)	भारत में आतंकवाद एवं उसके मुख्य स्रोत	४४
	डॉ. अर्चना पाटील	
१०)	समकालीन उपन्यासों में वर्ण संघर्ष के राजनीतिक पक्ष का अध्ययन	४९
	डॉ. सुरेशकुमार केसवानी	
११)	न्यायपालिका में भ्रष्टाचार	५४
	डॉ. जी.डी.घोडे	
१२)	डॉ. बाबासाहेब भीमराव रामजी अम्बेडकर ने बताये लोकतंत्र के सही मायने और उसकी सिमाएं!	५७
	श्री. चंद्रशेखर लक्ष्मणराव कोरे	

INDIAN DEMOCRACY: CHALLENGES

(National Security in Context of Kashmir Dispute)

Dr. Vidya Raut,
PG Dept. of Political Science,
Sitabai Arts College, Akola

ABSTRACT

Born together and living neighbours India and Pakistan are in the focus of world are marked as 'tension- area' for the starting of third world -war or 'nuclear- war' in near future. Born from the partition of India in 1947, the conflict in Kashmir continues today, involving three nuclear powers - China, India and Pakistan - who are in dispute over the territory. Azad Kashmir is part of the greater Kashmir region, which is the subject of a long-running conflict between Pakistan and India. Jammu and Kashmir has been a disturbed and disputed region since independence. It has external as well as internal problems because of the border dispute with Pakistan and a separatist movement within the state. India has had to fight three wars with Pakistan over J&K and faces militancy. While the Indian government and the people of J&K continue to favour the democratic process of elections, the separatists attempt to sabotage this through terror attacks. The instability in the state has also impacted on its economic development adding to the backwardness of the state.

The Kashmir Dispute is a continuous and great challenge to the Indian Democracy.

Key Words: tension- area, nuclear- war, Azad Kashmir, the Indian Democracy

Introduction:

"National security then is the ability to preserve the nation's physical integrity and territory; to maintain its economic relations with the rest of the world on reasonable terms; to preserve its nature, institution, and governance from disruption from outside; and to control its borders" Harold Brown, U.S. Secretary of Defense.

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

मुख्य संपादक

संदीप तुंडूरवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्री विद्यापीठ नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रतन राठोड

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहसंपादक

डॉ. अमर बोन्डे

राज्यशास्त्र विभाग,
व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. संजय नाकाडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री शानेश महाविद्यालय, नवरगांव,
जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिंसी,
जि. चंद्रपूर

डॉ. बाळासाहेब जोगदंड

पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

अनुक्रमणिका

1)	TERRORISM	1
	Prof. Rajendra S. Korde	
2)	CHANGING FACTS OF CASTE SYSTEM IN INDIA	4
	Dr. Bharati Patnaik	
3)	NEED TO COME TOGETHER TO MAKE INDIA CORRUPTION FREE	11
	Dr. D. R. Khanderao	
4)	INDIAN DEMOCRACY: CHALLENGES AND REMEDIES CORRUPTION: THE CONTEMPORARY SERIOUS ISSUE & PROBLEM OF INDIA	16
	Dr. Deelipsing S. Nikumbh	
5)	INDIAN DEMOCRACY: CHALLENGES (National Security in Context of Kashmir Dispute)	22
	Dr. Vidya Raut,	
6)	Challenges of Indian Democracy and Present Government	26
	Prof. Vikas V. Ade	
7)	BROAD THEME: POVERTY IN INDIA REASONS BEHIND FARMER'S SUICIDE IN MAHARASHTRA AND MEASURES TO CONTROL IT- A REALISTIC APPROACH	35
	Dr. Shekhar B. Ashtikar	
	Dr. Sunil V. Shinde	
8)	Poverty in India and Poverty Eradication Programmes	39
	Dr. S. M. Bhowate	
९)	भारत में आंतकवाद एवं उसके मुख्य स्रोत	४४
	डॉ. अर्चना पाटील	
१०)	समकालीन उपन्यासों में वर्ण संघर्ष के राजनीतिक पक्ष का अध्ययन	४९
	डॉ. सुरेशकुमार केसवानी	
११)	न्यायपालिका में भ्रष्टाचार	५४
	डॉ. जी.डी.घोडे	
१२)	डॉ. बाबासाहब भीमराव रामजी अम्बेडकर ने बताये लोकतंत्र के सही मायने और उसकी सिमाएं!	५७
	श्री. चंद्रशेखर लक्ष्मणराव कोरे	

सामाजिक न्याय आणि लोकशाहीतील भारतीय महिलांसमोरील आव्हाने

प्रा.एस.आर.दामोदर,
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

भारत १९४७ मध्ये स्वतंत्र झाला. स्वतंत्र भारताची पुढील वाटवाल लोकशाही पध्दतीने होणार होती. त्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वात भारतीय संविधानाची निर्मिती केल्या गेली. पारतंत्र्याअगोदरचा भारतीय समाज व पारतंत्र्यातील भारतीय समाज संरचना ही अनेक रूढी, प्रथा, परंपरांवर आधारलेली होती. ज्यामध्ये मानवालाच मानव म्हणून नाकारल्या गेले होते. ही परिस्थिती आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत अतिशय धोकादायक ठरू शकते ही बाब ओळखून परंपरागत समाजाने मानव म्हणून नाकारलेल्या व समाजात दुही निर्माण करणाऱ्या विषमतेची बिजे, कायमची नष्ट करण्याच्या हेतूने डॉ.बाबासाहेबांनी भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकेमध्ये सामाजिक न्यायाची भुमिका स्पष्ट केली. समाजात पुरुषांइतकीच स्त्रियांची संख्या होती, असे असतांनाही तिच्या कार्यक्षमतेला कुठेही वाव नव्हता. लोकशाहीमध्ये समान अधिकार असतात की, जे सर्व मानवजातीचा सदस्य या नात्याने जन्मतः प्राप्त होत असतात. अधिकार मानवाच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी तसेच स्त्री-पुरुष समानतेसाठी महत्वपूर्ण आहे. लिंगीय भेदभावरहित समाजाच्या स्थापनेसाठी लोकशाहीचे प्रतिपादन करण्यात आले आहे. भारतात महिलांच्या अधिकारांना संविधानाने विशेष संरक्षणही देण्यात आले. असे असून सुद्धा महिलांच्या अधिकारांचे उल्लंघन दिवसेंदिवस वाढत आहे हे महिलांवरील वाढत्या अत्याचारावरून दिसून येते. प्रस्तूत शोध निबंधातून संविधानातील सामाजिक न्यायाचे धोरण व त्या आधारावर भारतीय महिलांसमोरील आव्हाने स्पष्ट केलेली आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

- * भारतातील लोकशाहीमध्ये महिलांच्या विविध प्रकारच्या समस्या स्पष्ट करणे.
- * भारतीय महिलांवरील अत्याचारांचे स्वरूप व व्याप्ती स्पष्ट करणे.
- * महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारातून त्यांच्या अधिकारांचे उल्लंघन याचे अध्ययन करणे.

स्त्री अत्याचार

आजही भारतीय महिलांना विविध प्रकारच्या अत्याचारला बळी पडावे लागते, त्यातून त्यांच्या प्रतिष्ठायुक्त, भितीमुक्त, स्वतंत्र व समतायुक्त, जीवन जगण्याच्या लोकशाही तत्वांचे उल्लंघन होताना दिसते. आज महिलांच्या समोर विविध आव्हाने आहेत ज्यात बालविवाह, सतीप्रथा, पडदाप्रथा, विधवा पुनर्विवाहाचा अभाव, विधवांच्या समस्वा, हुंडाप्रथा, घटस्फोट, विजोड विवाह, बहुपत्नी प्रथा, वेश्याव्यवसाय, आरोप्यासंबंधीची आव्हाने आहेत. तसेच महिलांवर वेगवेगळ्या प्रकारचे अत्याचार केले जातात, त्यात बलात्कार, बलत्काराचा प्रयत्न, छेडछाड, अपहरण, लैंगिक शोषण, बालहत्या, कन्याभ्रूणहत्या, अरिल्लता, मारहाण, विनयभंग, व्याभिचार अशा प्रकारचे अत्याचार महिलांना सहन करावे लागतात. हे लोकशाहीमध्ये महिलांना स्वतंत्र व प्रतिष्ठा मिळवून देण्यात मोठे अडसर ठरत आहेत. आज समाजाचा व राष्ट्राचा विकास होत असताना मात्र महिलांवरील अत्याचारच्या प्रमाणात वाढ होताना दिसते.

२००७ मधील स्त्रियांवरील अत्याचार

अत्याचार	बलात्कार	अपहरण	हुंडाबळी	घरगुती हिंसाचार	उत्पीडन
संख्या	१८५४६	१८८११	७८२४	१११०	३५३२४
अत्याचार	स्त्रियांचा व्यापार	सती प्रथा	स्त्रियांसंदर्भात असभ्य वर्तन	हुंडाबळी	
संख्या	११७		२५७७	४३३२	१२५४६

भारतीय समाजात विवाहाशी संबंधीत अनेक आव्हाने आहेत ज्यातून महिलांच्या लोकशाही मुल्यांचे उल्लंघन होते. बालविवाह हे भारतातील एक मोठे आव्हान आहे. 'बालविवाह प्रतिबंधक कायदा' असूनही मोठ्या प्रमाणात बालविवाहचे प्रमाण आहे. महाराष्ट्रात ३०.९ टक्के मुलीचे विवाह हे १८ वर्षापूर्वी होतात. बालविवाह हा सैद्धांतिक व व्यवहारिक दृष्ट्याही समर्थनीय नाही. बालवयात विवाह केल्याने तिला शिक्षणापासून वंचित राहवे लागते, त्यामुळे शिक्षणप्राप्त करण्याच्या अधिकारापासून वंचित राहवे लागते, बालविवाहामुळे वधुपिता वधुच्या संमतीशिवाय तिचा विवाह करतो. यातून महिलांच्या विवाहात जोडीदार निवडण्याच्या समान अधिकारचे उल्लंघन होते. बालविवाहामुळे जोडीदार निवडण्याच्या व संमती घेण्याच्या समतेचे व स्वातंत्र्याचे उल्लंघन होते.

भारतीय समाजात विधवांची आव्हाने ही वेगळ्या प्रकारची आहेत. पतीच्या मृत्युनंतर विधवा महिलांच्या दुःखाची सुरवात होते, ३८.१ टक्के विधवाना शारीरिक, मानसिक व लैंगिक अशा प्रकारचा छळ सहन करावा लागतो. यावरून विधवाना भारतीय लोकशाही समाजात कशाप्रकारे असहनीय जीवन जगावे लागते याची कल्पना येते. विधवांवरील या अत्याचारामुळे त्यांच्या प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्याच्या समानतेच्या अधिकारचे उल्लंघन होते. तसेच विधवाना संपत्तीच्या अधिकारापासून वंचित ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो, तिचे विचार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, संचार स्वातंत्र्य, पुनर्विवाहाचा अधिकार, सामाजिक सुरक्षिततेचा अधिकार याचेही उल्लंघन होते.

महिलांच्या राजकीय अधिकारांचे सुध्दा मोठ्या प्रमाणत हनन केल्या जाते आज राजकारणतील अनेक महत्वाच्या पदावर स्त्रिया आरुढ असल्याचे चित्र दिसून येते. असे असले तरी मात्र राजकारणतील स्त्रियांचा सहभाग नग्न्यच असल्याचे दिसून येते ७३ व्या घटनादुरुस्तीतून स्थानिक प्रशासनात स्त्रियांचे आरक्षण मान्य केलेले असले तरी मात्र अनेक वर्षांपासून लोकसभेतील स्त्री आरक्षणाच्या विलाला मान्यता मिळाली नाही. वातून राजकीय उदासीनता दिसून येते.

निष्कर्ष

- * भारतीय लोकशाहीमध्ये महिलांवरील अत्याचारांचे व महिला विरुद्धच्या गुन्ह्याचे प्रमाण वाढत आहे.
- * मुलींना आहार, शिक्षण, कपडे याबरोबरच स्नेह याबाबतही दुय्यम दर्जाचा व्यवहार केला जातो.
- * रुढी व परंपराच्या आधारावर महिलांच्या जिवीत, स्वातंत्र्य व व्यक्तिगत सुरक्षेच्या हक्काचे उल्लंघन होते.
- * महिलांच्या आरोग्यकडे भारतीय समाज व्यवस्थेत दुर्लक्ष केले जाते.
- * महिलांना लिंगभेदाच्या आधारावर राजकारणत समान संधी नाकारली जाते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) National Crime Records Bureau of India.p.g.no.81.
- २) शर्मा,श्रीमती मंजू, नारी के प्रति अत्याचार एवं मानवाधिकार, राज पब्लिकेशन्स हाउस,जयपूर पृ.क्र.०७
- ३) खांडेकर.गवई, आशा, महिलांच्या मानवाधिकाराचे उल्लंघन, सुगावा प्रकाशन, पृ.क्र.८८
- ४) डॉ कसबे रावसाहेब- डॉ.आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना

***

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

मुख्य संपादक

संदीप तुंडूरवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्री बिड्याणी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रतन राठोड

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहसंपादक

डॉ. अमर बोन्द्रे

राज्यशास्त्र विभाग,
व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. संजय नाकाडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवगांव,
जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिरी,
जि. चंद्रपूर

डॉ. बालासाहेब जोगदंड

पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

ISBN

अनुक्रमणिका

1)	TERRORISM	1
	Prof. Rajendra S. Korde	
2)	CHANGING FACTS OF CASTE SYSTEM IN INDIA	4
	Dr. Bharati Patnaik	
3)	NEED TO COME TOGETHER TO MAKE INDIA CORRUPTION FREE	11
	Dr. D. R. Khanderao	
4)	INDIAN DEMOCRACY: CHALLENGES AND REMEDIES CORRUPTION: THE CONTEMPORARY SERIOUS ISSUE & PROBLEM OF INDIA	16
	Dr. Deelipsing S. Nikumbh	
5)	INDIAN DEMOCRACY: CHALLENGES (National Security in Context of Kashmir Dispute)	22
	Dr. Vidya Raut,	
6)	Challenges of Indian Democracy and Present Government	26
	Prof. Vikas V. Ade	
7)	BROAD THEME: POVERTY IN INDIA REASONS BEHIND FARMER'S SUICIDE IN MAHARASHTRA AND MEASURES TO CONTROL IT- A REALISTIC APPROACH	35
	Dr. Shekhar B. Ashtikar	
	Dr. Sunil V. Shinde	
8)	Poverty in India and Poverty Eradication Programmes	39
	Dr. S. M. Bhowate	
९)	भारत में आंतकवाद एवं उसके मुख्य स्रोत	४४
	डॉ. अर्चना पाटील	
१०)	समकालीन उपन्यासों में वर्ण संघर्ष के राजनीतिक पक्ष का अध्ययन	४९
	डॉ. सुरेशकुमार केसवानी	
११)	न्यायपालिका में भ्रष्टाचार	५४
	डॉ. जी.डी.घोंडे	
१२)	डॉ. बाबासाहब भीमराव रामजी अम्बेडकर ने बताये लोकतंत्र के सही मायने और उसकी सिमाएं!	५७
	श्री. चंद्रशेखर लक्ष्मणराव कोरे	

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण: भारतीय लोकशाहीपुढील एक आव्हान

डॉ. बाळामाहेब जी. जोगदंड,
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
सीतानाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आहे. १९५१ च्या पहिल्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत मतदारांची एकूण संख्या ही १७ कोटी ३० लाख होती. ती २०१४ मध्ये झालेल्या १६ व्या लोकसभेच्या निवडणुकीत ८१.४६ कोटी झाली होती. ही जगातील एका देशातील सर्वात मोठी मतदारसंख्या आहे. देशात आजपर्यंत लोकसभेच्या १६ व अनेक घटकराज्याच्या निवडणुकामुळे भारताच्या राजकीय व्यवस्थेला शक्ती व स्थिरता मिळाली आहे. भारतात झालेल्या निवडणुका ह्या स्वतंत्र, निष्पक्षता व व्यवस्थापन यासाठी जगात प्रसिध्द आहेत. सविधान निर्मात्यांनी लोकशाहीचा केलेला स्विकार आजपर्यंत सुरू असून ही लोकशाही बरीच प्रगल्भ झाली आहे. सविधान निर्मात्यांच्याच खांद्यावरच भारताच्या लोकशाही राज्यव्यवस्थेची प्रारंभिक घुरा असल्यामुळे त्यांनी लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी प्रामाणिक प्रयत्न केले. लोकशाही संस्थांबद्दल आदरभाव, लोकशाही संकेत व पायंडे आणि लोकशाही कार्यपद्धतीचा आग्रह याकडे या पहिल्या पिढीतील नेतृत्वानी जाणीवपूर्वक लक्ष दिले. त्यांच्या हातुन चुका झाल्याच नाहीत असे नाही. पण त्यांनी शासनात आणि शासनाबाहेर लोकशाहीची आधारभूत संरचना निर्माण करण्याचा, सविधानातील तरतुदीनुसार येथील राज्यकारभार चालवण्याचा आणि त्या तरतुदींना पोषक अशी संवैधानिक नीतीमल्ल रूजविण्याचा प्रयत्न या पिढीने केला हे प्रामाणिकपणे मान्य करावेच लागेल. सविधानाने येथे सुरू केलेल्या लोकशाहीचा प्रयोग विनाव्यत्य सुरू राहिला ही बाब निःसंशय गौरवास्पद आहे. देशात केंद्रीय स्तरावर तसेच राज्यातही जेवढी म्हणून सत्तांतरे घडून आली ती मतपेटीच्या माध्यमातून घडून आली आहेत. भारतीय संविधाननिर्मात्यांनी जी लोकशाही निर्माण केली ती आज संपूर्णतः आदर्श वाटावी अशी मात्र नाही. ही लोकशाही व्यवहारिक पातळीवर बऱ्याच प्रमाणात अपयशी ठरली आहे. कारण या लोकशाहीच्या मार्गात अनेक अडचणी आहेत. आज देशात लोकशाहीची केवळ चौकट उभी आहे. सविधान आणि संविधानिक व्यवस्था टिकून राहिली ही वस्तुस्थिती असली तरी ज्या सामाजिक, आर्थिक क्रांतीची प्रक्रिया या

३०६

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

देणे. आपल्या विरोधकांची जासूसी करणे व जासूसीद्वारे प्राप्त माहितीचा ब्लकमेलिंगसाठी उपयोग करणे ह्या बाबींचा समावेश होतो. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण यात राजकारण विविध प्रकारच्या गुन्हेगारी प्रवृत्ती द्वारे घासले जाते व गुन्हेगार हे राजकारणी, सक्तीय कार्यकर्ता किंवा नेते बनतात. कालपर्यंत जे गुन्हेगार होते ते राजकारणी बनतात. राजकारणात आल्यानंतर ही त्यांचे गुन्हेगारी जगताशी संबंध कायम राहतात. व ते असे संबंध संपवू इच्छित नाहीत. त्यामुळे राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण घडून येते. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण व गुन्हेगारांचे राजकारण यामुळे गुन्हेगारीकरण व राजकारण यात एक अस्पष्ट आणि अंधुक सीमारेषा राहते कधी कधी ती सुध्दा समाप्त होते. यात समाजकंटक व राजकारणी यांची एक अनैतिक मिलीभगत तयार होते ते एकमेकांचे घनिष्ठ सहयोगी बनतात. अनेक वेळा त्यात पोलिस व प्रशासन त्यांचा एक भाग बनतात.

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण हे भारतीय राजकीय व्यवस्थेचे वास्तव तथ्य बनले आहे. ही परिस्थिती ही स्वतःहून निर्माण झालेली नाही आहे. ही परिस्थिती निर्माण होण्यासाठी काही मूलभूत घटक व कारणे जबाबदार आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय सार्वजनिक जिवांना नैतिक मुल्यांचा झपाट्याने न्हास होत आहे. सार्वजनिक जीवनात व राजकारणात महात्मा गांधींनी ज्याप्रमाणे साधनांच्या पवित्रेवर भर दिला होता त्यास स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकारणी नेत्यांन द्वारे तिलांजली दिलेली दिसते. राजकारणात सत्ता आणि यश महत्त्वाचे बनले आहे, साधनांच्या पवित्रेला कोणतेही महत्त्व राहिलेले नाही. यामुळे राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण यास चालना मिळते आहे. भारतातील गरिबी, निरक्षरता व बेकारी हे घटक सुध्दा राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणास जबाबदार आहेत. भारतात जवळपास २२ टक्के जनता ही दारिद्र्य रेषेखाली राहते, देशात १५ कोटी शिक्षित-अशिक्षित, अर्धबेकार अशा प्रकारची बेरोजगारी आहे. जवळपास ३० कोटी निरक्षर लोक आहेत. हे सर्व नागरिक आपल्या खुल्या डोळ्यांनी गुन्हेगार हे मोठ मोठ्या पंचतारांकित हॉटेल, हेल्थ क्लब, वातानुकूलित वातावरणात ऐशआरामाचे जीवन कसे जगतात हे पाहतात. गुन्हेगारीच्या आधारावर हा वर्ग कसा पैसा कमावतो, त्यांना मानसन्मान मिळतो. ही बाब शिक्षित-अशिक्षित, बेरोजगार युवा वर्ग विशेषतः शिक्षित बेरोजगारांना आकर्षित करते आणि हा वर्ग कांलातराने राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाकडे बळतो. भारतात ज्या राज्यात मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी आहे व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेपण आहे अशा राज्यात राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण आधिक प्रमाणात पाहावयास मिळते.

राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणास भारतातील सत्ताकेंद्री राजकारण सुध्दा बऱ्याच प्रमाणात कारणीभूत ठरले आहे. केवळ सत्ता आणि यश यास राजकीय पक्षाद्वारे प्राधान्य दिले जात आहे. निवडणुकीच्या काळात उमेदवाराची निवड करताना राजकीय पक्ष त्याचे शिक्षण, नैतिक चारित्र्य, पक्षाशी बांधीलकी यापेक्षा त्याची निवडणूक जिंकण्याची किती हमी आहे व त्यांच्या उमेदवारीमुळे पक्षाला किती व कशाप्रकारे फायदा होऊ शकतो याकडे लक्ष देतात. ज्यांनी गुन्हेगारीच्या माध्यमातून धन गोळा करून पक्षाला निधी दिलेला असेल व पक्षाला बलशक्तीच्या आधारावर मते मिळवून दिलेली असतील असे गुन्हेगार उमेदवारी मिळविण्यात यशस्वी होतात. अशा वेळी राजकारण हे धन व बाहुबल याचा खेळ बनते. जेव्हा राजकारणात अशा गुन्हेगार प्रवृत्तीच्या व्यक्ती आमदार व खासदार म्हणून निवडून येतात व त्यानंतर ते राजकारणातील पुढच्या पायऱ्या सहज पार करतात.

राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणास जनता सुध्दा मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहे. गुन्हेगारी स्वरूपाची पार्श्वभूमी असलेल्या राजकारणी व्यक्ती जनता का स्वीकारतात? अशा उमेदवारांना जनता का निवडून देते? त्यांना पराभूत का करत नाही? गुन्हेगारी स्वरूपाचे खटले दाखल असलेले उमेदवार का जिंकतात? याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारताच्या राजकारणात विशेषतः बिहार व उत्तरप्रदेश व देशाच्या इतर काही राज्यात असलेले जातीचे राजकारण. गुन्हेगारांची सुध्दा एक जात असते. धनशक्ती आणि बलशक्तीच्या आधारावर असे राजकारणी आपल्या जातीत एक प्रभावशाली दर्जा ठेवतात. असे गुन्हेगार निवडणूकीत काही मते जातीच्या आधारावर प्राप्त करतात तर काही मते बोगस मतदान व मतदानकेंद्रावर ताबा मिळवून प्राप्त करतात व निवडून येतात. सामान्य जनता मतदान करताना आजही आपल्या जातीचाच विचार करते, आपल्या संकुचित हितापेक्षा राष्ट्रहिताचा विचार करत नाही.

समाजात वाढणाऱ्या गुन्हेगारी व गुन्हेगारांचे राजकारणात प्रतिष्ठीत होण्यामागचे एक महत्वाचे कारण म्हणजे देशातील गुन्हेगारी न्यायव्यवस्था (Criminal Judicial System) मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत आहे. देशातील न्यायव्यवस्था आजही परंपरागत स्वरूपाची आहे. यात लवकर न्याय मिळत नाही. या व्यवस्थेत शंभर अपराधी सुटले तरी चालती पण एका निरपराधास शिक्षा होऊ नये हे तत्त्व पाळले जाते. त्याचा एक भाग म्हणून संशयाचा फायदा (Benefit of doubt) गुन्हेगारांना मिळत आहे. संघटीत गुन्हेगार उत्कृष्ट वकिलाद्वारे बचावाचा प्रयत्न करतात, न्यायाची लांबलचक, अनावश्यक प्रक्रिया, न संपणारी कायदेशीर लढाई, साक्षीदारांची मोठी संख्या व त्याचे पूर्वसाक्षीपासून फिरणे, एका न्यायालयातून दुसऱ्या न्यायालयात होणारी अपील यामुळे गुन्हेगार सुटतात. असे गुन्हेगार नंतर आपणास संरक्षण मिळविण्यासाठी राजकारणाचा आधार घेतना दिसतात. वर्तमानकाळातील कावदे गुन्हेगार व्यक्तींना निवडणूकीत उभे राहण्यास प्रतिबंध घालीत नाहीत, लोकप्रतिनिधीत्व अधिनियम-१९५१ हा केवळ निवडणूकीसाठी त्याच व्यक्तीवर प्रतिबंध घालतो ज्यास न्यायालयाने गुन्हेगार म्हणून घोषित करून, त्या व्यक्तीने शिक्षा पूर्ण केलेली असते. वर्तमानकाळात हीच व्यवस्था आहे की शिक्षा झालेल्या व्यक्तीच निवडणूका लढवू शकत नाहीत, परंतु त्या सर्व व्यक्ती निवडणूक लढवू शकतात, ज्यांच्याविरुद्ध गुन्हेगारांचे खटले सुरू असतात. तो हिस्ट्रीशीटर, माफिया, डॉन, कुख्यात असले तरी निवडणूक लढवू शकतात, अशा वेळी अशा गुन्हेगारांना कनिष्ठ न्यायालयात शिक्षा होते, त्यावेळी ते उच्च न्यायालयातून स्थगनादेश मिळवून सर्वोच्च न्यायालयात अपील करतात या प्रक्रियेस बराच विलंब लागत असल्यामुळे त्याचा फायदा घेत गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे राजकारणात आपला जम बसविण्यात यशस्वी होतात.

भारतात राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाच इतिहास जुना आहे. इंग्रजांनी भारतात आपली सत्ता टिकविण्यासाठी फोडा आणि राज्य करा या तत्वानुसार सांप्रदायिक व्देश पसरविणाऱ्या गुन्हेगारी लोकांचा त्यांनी उपयोग केला पण त्यांनी गुन्हेगारांना सत्तेपासून दुर ठेवले होते. त्यांच्याकडून त्यांनी पैश्याच्या मोबदल्यात काम करून घेतले. स्वातंत्र्योत्तरकाळात विशेषतः तिसऱ्या लोकसभेच्या निवडणूकीपर्यंत गुन्हेगारांचा

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

राजकीय पक्ष	संसदेतील सदस्य संख्या	संसद सदस्याव्दारे घोषित गुन्ह्यांची संख्या	संसद सदस्याव्दारे घोषित गुन्ह्यांची टक्केवारी	संसद सदस्याव्दारे घोषित गंभीर गुन्ह्यांची संख्या	संसद सदस्याव्दारे घोषित गंभीर गुन्ह्यांची टक्केवारी
भारतीय जनता पक्ष	२८१	१८	३५ %	६३	२२ %
भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस	४४	८	१८ %	३	७ %
एआयएडीएमके	३७	६	१६ %	३	८ %
ऑल इंडिया तृणमुल काँग्रेस	३४	७	२१ %	४	१२ %
बिजु जनता दल	२०	३	१५ %	२	१० %
शिवसेना	१८	१५	८३ %	८	४४ %
तेलंगू देसम	१६	६	३८ %	१	६ %
तेलंगणा राष्ट्रीय समिती	११	५	४६ %	५	४६ %
सीपीआय(एम)	९	५	५६ %	२	२२ %
वायएसआरसीपी	९	५	५६ %	५	५६ %
लोक जनशक्ती पक्ष	६	४	६७ %	१	१७ %
राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष	६	५	८३ %	४	६८ %
राष्ट्रीय जनता दल	४	४	१०० %	४	१०० %
जेकेपीडीपी	३	१	३३ %	०	० %
जनता दल(संयुक्त)	२	१	५० %	०	० %
आयएनडी	३	२	६७ %	२	६७ %
इतर	३९	१२	३१ %	७	१८ %
एकूण	५४२	१८५	३४ %	११२	२१ %

राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाचे परिणाम राजकीय व्यवस्थेवर, समाजावर होत आहेत. राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणामुळे संसद व राज्यविधिमंडळ या राजकीय व्यवस्थेच्या मुलभूत संस्था आपली विश्वसनियता गमावून बसत आहेत त्यामुळे सामान्य माणसाचा राजकीय व्यवस्थेवरिल विश्वास कमी होत आहे. राजकारण हा गुन्हेगारांचा खेळ बनल्याने सामान्य माणूस या क्षेत्रात येण्यास तयार नाही. त्यामुळे ही परिस्थिती देशासाठी

व्यक्तींना उमेदवारी देणार नाही. ज्याव्यक्ती विरूद्ध गंभीर स्वरूपाचे गुन्हे आहेत व त्यात ५ वर्षांपेक्षा जास्त काळ शिक्षा होऊ शकते अशा व्यक्तींना निवडणूक लढविण्यास बंदी घालावी. परंतु असे गुन्हे एक किंवा दोन वर्षांपूर्वी नोंदविलेले आसावेत. राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणास राजकीय व प्रशासनातील उच्च पदावर असलेले पांढरपेशे गुन्हेगार देखील जबाबदार आहेत. ह्या व्यक्ती आमदार, खासदार किंवा मंत्री या सारख्या पदावर असताना सत्तेच्या राजकारणाकरिता, धनप्राप्तीसाठी व इतर कारणासाठी गुन्हेगारांना आश्रय देतात. त्यामुळे राजकारणातील व प्रशासनातील पांढरपेशे गुन्हेगार यांच्याविरूद्ध कठोर कारवाई करावी. समाजातील बुध्दीजीवी वर्ग समाजाचा मार्गदर्शक असतो. त्यांनी राजकारणात वेण्याचा प्रयत्न करावा व सामान्य जनता, मतदार वर्गाला याबाबत जागरूक करावे. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण ही एक सार्वजनिक जीवनासमोरील जटील समस्या आहे. तिला सोडविण्यासाठी एक निश्चित कार्य योजना हाती घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) डॉ. भोळे भास्कर लक्ष्मण, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळपुरे कं. अँड पब्लिशर्स, नागपूर, २००३
- २) डॉ. जैन, पुखराज, डॉ. फडिया, बी. एल, भारतीय शासन एवं राजनिती, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा, २०१६.
- ३) डॉ. बसु, दुर्गा दास, भारत का संविधान एक परिचय, लेक्सीस नेक्सीस प्रकाशन, गुरगाव, २०१५.
- ४) शरण एस. बी. संपादक: योजना, (हिंदी मासिक विशेषांक), चुनाव के बदलते आयाम, नई दिल्ली, जनवरी २००९.
- 6) <https://adrindia.org>

★★★

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

मुख्य संपादक

संदीप तुंडरवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्री विज्ञानी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रतन राठोड

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहसंपादक

डॉ. अमर बोन्डे

राज्यशास्त्र विभाग,
व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. संजय नाकाडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगांव,
जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिंसी,
जि. चंद्रपूर

डॉ. बाळासाहेब जोगदंड

पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

२८)	नक्षलवाद: भारताच्या सुरक्षेपुढील गहन आव्हान डॉ. संगीता एस. भुयार	१४२
२९)	नक्षलवाद, माओवाद भारतीय लोकतंत्रापुढील आव्हान डॉ. छाया एस. देशमुख	१४६
३०)	नक्षलवादी चळवळ : भारतीय लोकशाही समोर आव्हान प्रा. भास्कर भि. धारणे	१५०
३१)	नक्षलवाद, शासन/प्रशासन व आत्मसमर्पण योजना प्रा. दिलीप दामु कुमरे	१५३
३२)	भारतीय लोकशाहीपुढील नक्षलवादाचे मोठे आव्हान डॉ. प्रशांत विघे	१६०
३३)	नक्षलवाद प्रा. गणेश बंडूजी माघाडे	१६६
३४)	विदर्भातील नक्षलवादी चळवळ : कारण व परिणाम डॉ. सुधाकर नथ्यु जावळे	१७१
३५)	नक्षलवाद प्रा. जया जोशी (सहस्त्रबुध्दे)	१७९
३६)	नक्षलवाद चळवळीचा उदय आणि विकास प्रा. जी. पी. चव्हाण	१८५
३७)	गडचिरोली जिल्हयावरील नक्षलवादाचा प्रभाव डॉ. संतोष संभाजी डाखरे	१८९
३८)	महाराष्ट्रातील नक्षलवादी चळवळ प्रा. आशिष काळे	१९३
३९)	आदिवासींच्या मूलभूत अधिकारांचे हनन व नक्षलवाद प्रा. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	१९६
४०)	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने: नक्षलवाद एक विश्लेषण प्रा. शुद्धोधन एस. गायकवाड	१९९
४१)	भारतातील नक्षलवाद: काल आणि आज प्रा. नितिन एम. नन्नावरे	२०५
४२)	प्रादेशिक असमतोल विकास आणि नक्षलवाद डॉ. एस. यु. ढाले	२०९
४३)	स्वतंत्र विदर्भ राज्य : राजकीय पक्षाची भूमिका डॉ. विमल राठोड डॉ. सुशांत चिमनकर	२१४

नक्षलवाद

प्रा. जया जोशी (सहस्रबुध्दे),

समाजशास्त्र विभाग

सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना

नक्षलवाद ही भारतातील फडल्या साम्यवादी संघटनेची चालविलेली सशस्त्र चळवळ आहे. गरीब शेतमजुर आणि वनवासिच्या दुर्दसते सरकारने भांडवलशाही धोरण कारणीभूत असून त्याचा विरोध माओ ने दाखवून दिलेल्या सशस्त्र क्रांतीच्या मागनिच करता येईल ही नक्षलवाद्याची विचारसाराणी आहे.

उगम

पश्चिम बंगाल राज्यातील नक्षलवादी गावात सोनम वांगडी या पोलीस निरीक्षकाचा एका आदिवासी तरुणाच्या तीर कामठ्याने मृत्यु झाला होता. ज्याचे पर्यवसान आसाम फ्रंटियर रॅफल्स कडून जमावावर गोळीबार करण्यात आले. २५ मे १९६७ रोजी घडलेल्या या संघटनेत ७ महिला व ४ बालकांचा मृत्यु झाल्यानंतर माओवादी कम्युनिस्ट संघटनेने स्थानिक आदिवासींच्या मदतीने पश्चिम बंगाल सरकार विरुध्द सशस्त्र उठाव केला. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे झालेले विभाजन व माओवादी तसेच लेनीनवादी गट बाहेर पडल्यानंतर उदभवलेल्या संघर्षात देखील नक्षलवादांचे मुळ आहे असे मानले जाते. चारु मुजूमदार आणि कानु सन्याल यांनी त्या उठावाचे नेतृत्व केले होते. मुजूमदारानी १९७९ साली चळवळीची राजकीय आघाडी कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडीया ची स्थापना केली.

प्रसार

सध्या जानेवारी २०१० नक्षलवादी गट व समविचारी संघटना भारताच्या वीस राज्यातील २२० जिल्ह्यात कार्यरत असून त्यांच्या कारवाया भारताच्या आदिवासी बदल लाल पट्यात भारताच्या नकाशातील केंद्रीत झालेल्या आहेत. भारतीय गुप्तचर संस्थांच्या माहितीनुसार देशात २० हजार सशस्त्र नक्षलवादी व ५० हजार सक्रीय कार्यकर्ते असून त्यांचे लक्षावधी समर्थक आहेत.

समकालीन प्रश्न
आणि
भारतीय लोकशाही

❖ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

Email: meherbabapublishers0616@gmail.com

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

❖ प्रथम आवृत्ती : ३० डिसेंबर २०१७ ✓

❖ © राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदर्भ प्रांत), नागपूर
रजि. नं.महा. ६५१/१७ (नागपूर)

❖ अक्षर जुळवणी

'हरि ओम' कॉम्प्युटर्स,

नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

✓ ISBN- 978-93-87558-03-8

₹ : ६००/-

या पुस्तकातील लेखामध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकूर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परिक्षण समिती व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकुराची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

५९)	लोकशाही शासन व्यवस्थेत प्रसारमाध्यमांची भूमिका डॉ. शीला संजय खेडीकर डॉ. अमर बोदरे	३०९
६०)	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण: भारतीय लोकशाहीपुढील एक आव्हान डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड	३०६
६१)	भ्रष्टाचार एक गंभीर समस्या प्रा. देवेंद्रसिंग नरसिंग सोळंके	३१५
६२)	भ्रष्टाचार एक जागतिक समस्या डॉ. महेंद्र भिमराव भगत	३२८
६३)	भारतीय लोकशाही शासनव्यवस्थे समोरील भ्रष्टाचार: एक आव्हान डॉ. आर.डी.इंगोले	३३२
६४)	भारतीय लोकशाही आणि भ्रष्टाचार प्रा. सुजाता केने	३३६
६५)	भ्रष्टाचार : चिंता आणि चिंतन डॉ. बळीराम परशुराम अवचार	३४९
६६)	भ्रष्टाचार : एक सामाजिक अध्ययन प्रा. स्नेहल मनिष चिमणकर (खंडारे)	३४९
६७)	भ्रष्टाचार : भारतीय लोकशाही समोरील एक आव्हान प्रा. श्रीहरी मा. सानप	३५५
६८)	अर्थगैरव्यवहाराची समिक्षा....! डॉ. पोर्णिमा मेश्राम (गणविर)	३५९
६९)	ग्रामीण भारतातील बेकारी, दारिद्र्य आणि शासकीय योजना प्रा. कु. दिपाली श्रीराम घोगरे	३६३
७०)	बेकारी एक ज्वलंत सामाजिक समस्या प्रा. नवनाथ बंकट बडे	३७१
७१)	दारिद्र्याची समस्या प्रा. रावसाहेब टोके	३७९
७२)	भारतातील दारिद्र्य निर्मूलन : समस्या व उपाय डॉ. संदीप भिमराव काळे	३८९
~~७३)~~	वस्तू व सेवा कराचे महत्त्व डॉ. प्रसन्नजीत गवई	~~३९५~~

वस्तू व सेवा कराचे महत्त्व

डॉ. प्रसन्नजीत गवई,

विभाग प्रमुख, पदवी पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

कर ही ऐच्छिक देणगी नसते तर सरकारी तिजोरीत जमा करावयाची ती सक्तीची वर्गणी असते, जिचा उपयोग लोककल्याणासाठी त्यांच्या योजनांसाठी केला जातो. आर्थिक समृद्धीचे जगात जे काही निकष मानले जातात म्हणजेच सोन्याचा साठा, देशाचे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न (जीडीपी), एकूण आर्थिक उलाढाल, जनतेची क्रयशक्ती, पीकयोग्य जमीन, नैसर्गिक साधनसंपत्ती, शेअर बाजारातील व्यवहार आणि औद्योगिक उत्पादन अशा सर्व निकषात स्पर्धा करणारा आपला भारत देश सर्व संपन्न असूनही अनेक आर्थिक पैचामध्ये अडकला आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे देशातील जाचक अशी करव्यवस्था होय

ज्या करव्यवस्थेतून सरकारला खर्चाकरिता मोठ्या प्रमाणात महसूल मिळायला हवा तो त्या पेक्षा कितीतरी कमी मिळतो. कारण देशात करचुकवेगीरी ही मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. या मुळे सरकारच्या लोककल्याणकारी योजना कार्यान्वित करतांना मोठ्या प्रमाणात अडचणी निर्माण होत आहेत.

कराचे वर्गीकरण केल्यास प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष कर असे प्रमुख दोन प्रकार पडतात. भारतात या दोन करांचे करांपासून मिळणाऱ्या महसूलात प्रत्यक्ष करांपासून मिळणारा महसूल आणि अप्रत्यक्ष करांपासून मिळणारा महसूल यामध्ये जास्त अंतर नाही आहे. प्रत्यक्ष कर हा ज्याच्यावर आकारला जातो त्यांच्यावरच त्याचा भार असतो, मात्र अप्रत्यक्ष कराचा भार हा संपूर्णतः उपभोक्ता वर्गावरच असतो.

भारतातील जीएसटीचा प्रवास

भारतात करांपासून शासनास महसूलात वाढ होण्यासाठी तसेच कर संकलन आणि कर देणे ह्या गोष्टी सुलभ होण्यासाठी एक नवीन कर व्यवस्था निर्माण करण्याची तयारी चालू आहे आणि १ एप्रिल २०१७ पासून ती अंमलातही येईल. ती म्हणजे वस्तू व सेवा कर प्रणाली होय.

जी.एस.टी. मंडळात १/३ सभासद हे केंद्राचे तर २/३ सभासद हे राज्यांचे आहेत. तसेच केंद्र व राज्य यांना कर आकारणीत समांतर अधिकार आहेत. जी.एस.टी. संदर्भात केंद्रीय पातळीवर दोन कायदे करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

१) सेंट्रल जी.एस.टी. (सी.जी.एस.टी.)

२) इंटरस्टेट जी.एस.टी. (आय.जी.एस.टी.)

केंद्र सरकार आपला केंद्रीय वस्तू आणि सेवा कर गोळा करतात, आणि राज्य सरकार राज्यातील सर्व व्यवहारावर राज्य वस्तू आणि सेवा कर गोळा करतात. केंद्रीय वस्तू आणि सेवा करांचे कर पत निविष्ट प्रत्येक स्तरावरील उत्पादनाच्या बाबतीत केंद्रीय वस्तू आणि सेवा कराची जबाबदारी मुक्त करण्यासाठी उपलब्ध आहे, तसेच निविष्टेवर प्रदान केलेली राज्य वस्तू व सेवा कराची पत ही उत्पादनावर बसविलेल्या राज्य वस्तू व सेवा कराचे प्रदान करण्यासाठी मुभा आहे. या पध्दतीत पताचा उलटा वापर अनुज्ञेय नाही.

करांचा समावेश

केंद्रीय करांचा जी.एस.टी. मध्ये समावेश :

- * केंद्रीय उत्पादन शुल्क
- * अतिरिक्त उत्पादन शुल्क
- * सेवा कर
- * औषधी व सौंदर्यप्रसाधनांवरील उत्पादन शुल्क
- * आयातीवरील विशिष्ट वाढीव शुल्क
- * अतिरिक्त सीमा कर
- * केंद्रीय विक्री कर
- * सीमाशुल्काचे विशेष अतिरिक्त शुल्क

राज्य करांचा जी.एस.टी. मध्ये समावेश

- * राज्य विक्री कर
- * मनोरंजन कर
- * खरेदी कर
- * लॉटरी कर
- * चैनिच्या वस्तूवरील कर
- * सट्टेबाजारावरील कर
- * वस्तू आणि सेवांच्या पुरवठ्याशी संबंधित राज्य अधिभार व उपकर
- * जकात आणि प्रवेश कर

उपरोक्त कर रद्द होवून त्यांच्या जागेवर वस्तू व सेवा कर लागू करण्यात येणार आहेत.

विभागला जावून दर एकक सरासरी उत्पादन खर्चांमध्ये कपात करता येणे उद्योजकांना शक्य होईल. त्यामुळे वस्तू व सेवांच्या सरासरी उत्पादन खर्चात बचत घडून येवून तो फायदा स्पर्धात्मक किंमती आकारून ग्राहकांपर्यंत पोहचविण्यास उत्पादकांना व उद्योजकांना प्रेरणा मिळेल. वस्तू व सेवांच्या किंमती स्पर्धात्मक पातळीवर उतरल्याने ग्राहकांचा प्रतिसाद उंचावेत. त्यामुळे बाजारपेठेचा विस्तार होवून उद्योजकांची आर्थिक उलाढाल वाढणार. याचा एकंदर परिणाम देशाच्या राष्ट्रीय एकूण उत्पादनाच्या वाढीचा सरासरी वार्षिक वेग वाढणार.

सरकारचा महसूल वाढला की, जनसामान्यांच्या कल्याणाची सर्वसाधारण पातळी उंचावण्यास पुरक उपकारक ठरणान्या कल्याणकारी योजना राबविण्यास सरकारकडे पुरेसी वित्तीय सामग्री संचयित होत राहिल.

जीएसटीचे फायदे

१९४७ नंतर अप्रत्यक्ष करांच्या आकारणीत प्रथमच ग्राहककेंद्री दृष्टिकोन जीएसटीच्या माध्यमातून दिसून येत आहे. त्यामुळे ही कर प्रणाली लागू झाल्यानंतर त्याचा सर्वाधिक फायदा सामान्य नागरिकांना होणे अपेक्षित आहे. त्यामुळे ह्या जीएसटीचे सार्वत्रिक फायदे पुढीलप्रमाणे.

- * जीएसटी हा एकच कर संपूर्ण भारतभर राहिल.
- * अप्रत्यक्ष कर सरल होतील.
- * कर वसुलीचा खर्च कमी होईल.
- * जीएसटी लागू झाल्यानंतर भारताच्या जीडीपीमध्ये २ टक्के वाढ होणे अपेक्षित आहे. तसेच नॅशनल कॉन्सील ऑफ अप्लाइड इकॉनॉमिक्स रिसर्च या संस्थेने मांडलेल्या अहवाला नुसार जीएसटी आकारल्यास शासनाच्या महसूलात ०.२ टक्के वाढ अपेक्षित आहे तर भारतच्या जीडीपीमध्ये ०.९ ते १.७ टक्के वाढ होण्याची शक्यता आहे. जगात जीएसटी लागू झाल्यानंतर न्युझीलंडच्या जीडीपीमध्ये २.४४ टक्के वाढ झाली तर कॅनडाच्या जीडीपीमध्ये ०.८८ टक्के, सिंगापूरच्या जीडीपीमध्ये ७.०२ टक्के आणि ऑस्ट्रेलियाच्या जीडीपीमध्ये २.५८ टक्के वाढ झाल्याचे निष्पन्न झाले आहे.
- * जीएसटी लागू झाल्यानंतर संपूर्ण भारतात सर्वच वस्तूंचे दर समान राहतील. याचा ग्राहकांना फायदा होईल, नागरिकांना स्वस्त वस्तू खरेदी करता येतील विशेष म्हणजे एका ठराविक राज्यांवर अवलंबून राहण्याची गरज भासणार नाही.
- * जीएसटीमुळे कर आणि वाहतूक खर्च कमी झाल्यामुळे तयार वस्तूंच्या किंमती कमी होतील त्यामुळे देशांतर्गत उत्पादन वाढीस चालना मिळेल व महसूलात वाढ होईल.
- * कालांतराने प्रचंड करसंकलन होवू लागेल.
- * भांडवली वस्तूंच्या किंमती १२ ते १४ टक्क्यांनी कमी होण्याची शक्यता असल्यामुळे भांडवली वस्तूंच्या गुंतवणुकीमध्ये ६ टक्के वाढ होणे अपेक्षित आहे.
- * जीएसटी लागू झाल्यामुळे केंद्र व राज्य सरकारांना वस्तू व सेवांवर कर लावण्याचे समांतर अधिकार राहतील.

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

मुख्य संपादक

संदीप तुंडूरवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रतन राटोड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहसंपादक

डॉ. अमर बोन्द्रे
राज्यशास्त्र विभाग,
व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. संजय नाकाडे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगांव,
जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिंसी,
जि. चंद्रपूर

डॉ. बाळासाहेब जोगदंड
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

❖ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

Email: meherbabapublishers0616@gmail.com

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

❖ प्रथम आवृत्ती : ३० डिसेंबर २०१७

❖ © राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदर्भ प्रांत), नागपूर
रजि. नं.महा. ६५१/१७ (नागपूर)

❖ अक्षर जुळवणी
'हरि ओम' कॉम्प्युटर्स,
नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

❖ ISBN- 978-93-87558-03-8

₹ : ६००/-

या पुस्तकातील लेखांमध्ये न्याय झालेली मते व मजकूर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परीक्षण समिती व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकुराची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

- ७४) भारतीय लोकशाही व करप्रणाली ४०१
डॉ. शरद सांबारे
- ७५) भारतीय लोकशाही वृद्धीगत करण्यासाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका ४०६
गजानन एस. उपरीकर
- ७६) भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने व उपाय ४०९
डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी. पटले
- ७७) भारतीय राजकारणातील समस्यांची मिमांसा ४१३
प्रा. मनिषा यादव
- ७८) आदिवासी भागातील कुपोषण ४१६
एस.एन.देशमुख
- ७९) धार्मिक मुलतत्त्ववाद: भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हान ४२३
प्रा. रीता धांडेकर
- ८०) भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने व उपाययोजना ४२८
डॉ. उमेश आर. धुमाळे
- ८१) भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने ४३३
डॉ. रतन व्ही. राठोड
- ८२) सामाजिक न्याय आणि लोकशाहीतील भारतीय महिलांसमोरील आव्हाने ४४०
प्रा. एस.आर.दामोदर
- ८३) पं.विष्णू दिगंबर पलुस्करांचा राजकीय सहभाग ४४५
प्रा. नाना विठ्ठलराव भडके
- ८४) लोकशाही बळकटीकरणामध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भूमिका: एक अध्ययन ४५०
प्रा. अमोल वासुदेवराव गावंडे
- ८५) शेतकरी आत्महत्या : भारतीय लोकशाही समोरील एक आव्हान ४५५
प्रा. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ
- ८६) राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण ४६२
प्रा. सुनिल रू. अडगांवकर
प्रा. निलेश अ. फटींग

***

लोकशाही बळकटीकरणामध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भूमिका: एक अध्ययन

✓ प्रा.अमोल घासुदेवराव गावंडे,

सहाय्यक प्राध्यापक, संगीत विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

भारतीय घटनेने लोकशाहीचा अर्थ संकुचित दृष्टिकोनातून घेतला नाही. घटनाकारांनी लोकशाहीकडे केवळ राजकीय दृष्टिकोनातून पाहिलेले नव्हते. राजकीय लोकशाहीतून सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित करण्याचे उद्दिष्ट घटनाकारांनी गृहीत धरले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, 'राजकीय लोकशाहीचे रूपात सामाजिक लोकशाहीत झाले पाहिजे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही तत्त्वे राजकीय लोकशाहीत अंतर्भूत झाली असता सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित होवू शकते. राजकारणात आपण समता प्रस्थापित केलेली आहे. परंतु आर्थिक व सामाजिक जीवनात समता प्रस्थापित करू शकलो नाही. त्यामुळे राजकीय लोकशाही धोक्यात आल्यावाचून राहणार नाही. बंधुत्वाच्या तत्वामुळे सामाजिक जीवनाला एकजिनसीपणा घेवून स्वैर्य लाभते. म्हणून भारतीयांनी बंधुत्वाच्या भावनेने वागले पाहिजे.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, भजन, किर्तनाच्या माध्यमाद्वारे राष्ट्रनिर्मिती व लोकशाही बळकटीकरणामध्ये बंदनीय राष्ट्रसंतांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. राष्ट्रनिर्मितीत व मानवी जीवनाचे सार्थ करून घेण्यासाठी संगीताचा नाद आपल्या हृदयात सतत झंकारत ठेवले पाहिजे. ही गोष्ट आपल्याकडील संतांनी जाणली होती म्हणूनच- ज्ञानदेवे रचिला पाया। तुका झाला से कळस। ही परंपरा आजतागायत सुरू आहे व ती अनंत कालापर्यंत निरंतर सुरू राहिल ह्याला कारण आपली संप्रदाय परंपरा अर्थात वारकरी संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, निर्गुणी भजन संप्रदाय, दत्तमार्गी संप्रदाय, आदी भक्ती संप्रदाय यांनी आपली मुळे प्रत्येक जनसामान्यांच्या मनात घट्ट रोवलेली दिसून येतात आणि ह्यातून प्रगट झाले आधुनिक संत गाडगे महाराज, प्रज्ञाचक्षू संत गुलाबराव महाराज भारताच्याच नव्हे तर अखिल विश्वाच्या कल्याणासाठी झटणारे व श्री गुरुदेव सेवामंडळाची स्थापना करणारे एक महान संत म्हणजेच व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

मुख्य संपादक

संदीप तुंडूरवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्री बिज्ञानी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रतन राटोड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

सहसंपादक

डॉ. अमर बोन्डे
राज्यशास्त्र विभाग,
व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. संजय नाकाडे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरागांव,
जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिंसी,
जि. चंद्रपूर

डॉ. बाळासाहेब जोगदंड
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

❖ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

Email: meherbabapublishers0616@gmail.com

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

❖ प्रथम आवृत्ती : ३० डिसेंबर २०१७

❖ © राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदर्भ प्रांत), नागपूर
रजि. नं.महा. ६५१/१७ (नागपूर)

❖ अक्षर जुळवणी

'हरि ओम' कॉम्प्युटर्स,

नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

❖ ISBN- 978-93-87558-03-8

₹ : ६००/-

या पुस्तकातील लेखामध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकूर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परिक्षण समिती व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकुराची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

१२२	५९) लोकशाही शासन व्यवस्थेत प्रसारमाध्यमांची भूमिका	३०१
	डॉ. शील संजय खेडीकर	
१२५		डॉ. अमर बोदरे
१३०	६०) राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण: भारतीय लोकशाहीपुढील एक आव्हान	३०६
	डॉ. चाळासाहेब जी. जोगदंड	
१३३	६१) भ्रष्टाचार एक गंभीर समस्या	३१५
	प्रा. देवेंद्रसिंग नरसिंग सोळंके	
१३७	६२) भ्रष्टाचार एक जागतिक समस्या	३२८
	डॉ. महेंद्र भिमराव भगत	
१४१	६३) भारतीय लोकशाही शासनव्यवस्थे समोरील भ्रष्टाचार: एक आव्हान	३३२
	डॉ. आर.डी.इंगोले	
१४६	६४) भारतीय लोकशाही आणि भ्रष्टाचार	३३६
	प्रा. सुजाता केने	
१५१	६५) भ्रष्टाचार : चिंता आणि चिंतन	३४२
	डॉ. बळीराम परशराम अवचार	
१५२	६६) भ्रष्टाचार : एक सामाजिक अध्ययन	३४९
	प्रा. स्नेहल मनिष चिमणकर (खंडारे)	
१५६	६७) भ्रष्टाचार : भारतीय लोकशाही समोरील एक आव्हान	३५५
	प्रा. श्रीहरी मा. सानप	
१६१	६८) अशंगीरव्यवहाराची समिक्षा....!	३५९
	डॉ. पोर्णिमा मेश्राम (गणविर)	
१६४	६९) ग्रामीण भारतातील बेकारी, दारिद्र्य आणि शासकीय योजना	३६३
	प्रा. कु. दिपाली श्रीराम घोगरे	
१६९	७०) बेकारी एक ज्वलंत सामाजिक समस्या	३७१
	प्रा. नवनाथ बंकट बडे	
१७६	७१) दारिद्र्याची समस्या	३७९
	प्रा. रावसाहेब ठोके	
१८०	७२) भारतातील दारिद्र्य निर्मूलन : समस्या व उपाय	३८९
	डॉ. संदीप भिमराव काळे	
१८६	७३) वस्तू व सेवा कराचे महत्त्व	३९५
	डॉ. प्रसन्नजीत गर्वई	

भ्रष्टाचार : एक सामाजिक अध्ययन

प्रा. स्नेहल मनिष चिमणकर (खंडारे),

समाजशास्त्र विभाग

सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना

भारत दिवसेंदिवस विकसित राष्ट्र बनण्याकडे वाटचाल करत आहे. परंतु आपल्या समोर आजही अनेक अतिशय गंभीर समस्या आहेत. वाढती लोकसंख्या बेरोजगारी या सोबतच भ्रष्टाचार ही आपल्या देशासमोरील गहन समस्या आहे. अगदी साध्या शिपायापासून ते मोठमोठ्या राजकीय नेत्यापर्यंत अनेक लोक भ्रष्टाचाराला खतपाणी घालत आहेत. आज भारतात कोणतेही छोटे मोठे काम करावचे झाले तर आपल्याला समोरच्याला थोडेफार खतपाणी द्यावेच लागते.

भ्रष्टाचाराची सुरवात कशी व कुठून ह्याबद्दल कोणीही फारशी माहिती सांगू शकत नाही. पण हे खर आहे की, जसजसा माणसाकडे पैसा येऊ लागला तसतसा माणूस चैनीच्या व दिखाव्याच्या गोष्टीकडे आकर्षित होऊ लागला पूर्वी जेव्हा माणसाकडे जास्त पैसा नव्हता तेव्हा त्याच्यासाठी दैनंदिन गरजेच्या वस्तू महत्त्वाच्या होत्या. त्याची अपेक्षा फक्त दोन वेळचे पुरेसे जेवण आणि जीवनावश्यक वस्तू मिळविणे एवढेच होते. त्यामुळे पूर्वीचे बहुतेक लोक मेहनती आणि निर्मळ मनाचे होते. जसजशी सुधारणा होत गेली तशा अनेक चैनीच्या वस्तू उपलब्ध होऊ लागल्या गरज नसतानाही त्या हव्याहव्याशा वाटू लागल्या. माणसांना लोभ वाटू लागला जास्त मेहनत न करता अधिकाधिक संपन्न जीवन जाणवाची हाव वाटू लागली ही हावच मुळ आहे भ्रष्टाचाराचे.

भ्रष्टाचाराचा अर्थ

भ्रष्टाचार 'भ्रष्ट + आचार' आचार म्हणजे आचरण. भ्रष्टाचार हे नाम आहे. यापासून भ्रष्टाचारी ही विशेषण बनते भ्रष्ट म्हणजे समाजामध्ये अशा मार्गावरून वळणे होय.

SWAMI ✓
VIVEKANANDA
A VISION FOR THE MODERN INDIA

Prof. Avinash V. Thote | Dr. Nisha V. Warade

Do not mention the
religion of the
author
of the V.A.

ATHARVA PUBLICATIONS

**ATHARVA
PUBLICATION'S**

Swami Vivekananda A Vision for the
Modern India

© Reserved

ISBN : 978-93-86196-44-6 ✓

Publisher & Printer
Mr. Yuvraj Mali

Atharva Publications ✓
Dhule 17, Devidas Colony, Varkhedi
Road, Dhule - 424001.

Contact 9405206230

Jalgaon Basement, Om Hospital,
Near Anglo Urdu Highschool,
Dhake Colony, Jalgaon - 425001.

Contact 0257-2239666, 9764694797

Email atharvapublications@gmail.com

Website www.atharvapublications.com

First Edition

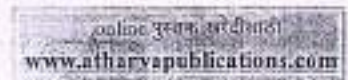
10th February, 2017 ✓

Type Setting

Atharva Publications

Price

850/-

Disclaimer: The Authors are solely responsible for the contents of the papers compiled in this volume. The Editors or Publishers do not take responsibility for the same in any manner. Errors if any are purely unintentional and readers are requested to communicate such error to the Editors or Publishers to avoid discrepancies in future.

INDEX

- **Education in 21st Century**..... 021
Prashant Puppal, Akola
- **Swami Vivekananda: A Literary Luminary** 024
D. B. Wankhade, Akot
- **Nationalism in the Poetry of Swami Vivekananda** ... 028
Pundlik Nalinde, Lonar
- **Swami Vivekananda's Views on Education** 032
Dr. Rahul S. Sudke, Warud
- **The Political Philosophy of Swami Vivekananda** 036
Dr. Vinod B. Khaire, Akola
- **Swami Vivekananda as an inspirational writer** 040
Prof. M. G. Gadge, Shivani - Kumbhari.
- **Vivekananda's Views on Education** 043
Dr. Ashalata Raman, Akola.
- **Lifestyle education and Swami Vivekananda** 049
Mrs. Mayari Mehta, Yavatmal
- **Lifestyle Education and Swami Vivekananda** 054
Dr. Prabhakar S. Mohe, Akola
- **Swami Vivekananda and Physics** 060
P. D. Kundalwal, Akola:
- **The Making of Spiritual Personality** 063
-Swami Vivekananda
Usha P.Yaul, Kumbhari
- **The Perspectives of Swami Vivekananda and its Relevance to the Current Education System.** 069
Dr. Sureya Chauthawale, Akola.
- **Economical Views of Swami Vivekananda.** 073
Dr. Jayant Prabhakar Bobde, Akola
- **Swami Vivekananda and Science** 077
Prof. Prasanna Bagde, Kumbhari, Akola.
- **The Need For Implementation of Swami Vivekananda's Thoughts in Modern Education System** 080
Dr. Rajani Vitthal Narkhede, Nashik
- **Swami Vivekananda's Thoughts on Personality Development: A Review** 085
Dr. Rajani Vitthal Narkhede, Nashik
- **Swami Vivekananda thoughts about Lifestyle Education** 090
Dr. Sandhya Anil Kale, Akola
- **Swami Vivekananda's Thoughts on Women Empowerment** 095
Prof. Ruikar P.B., Darwaha
- **Thoughts of Swami Vivekananda on Education** 098
Punam G. Kabra, Gadehiroli.
Dr. Pradip D. Ghorpade, Gadehiroli.
- **Physical Strength in Views of Swami Vivekananda** .. 105
Prof. C. B. Kadu, Akola
Shri Prashant G. Khatri, Akola
- **Teaching of Swami Vivekananda for Awaken of Youth** 108
Prashant G Khatri, Akola
- **Youth and Swami Vivekananda** 111
Mangesh M. Sapkal
- **Man to Human** 114
Shri. Piyush N Nagalkar
- **Swami Vivekananda's Poetry: A Blend of Spiritualism and Mysticism** 117
Lalit, G. Bhatti, Akola.
- **Swami Vivekanada's Synchronization: Mysticism and Spiritualism In Saint Poetry** 121
Prof. Sanjay T. Vite, Akola.
- **Awareness of Life Skills and Swami Vivekananda** 126
Dr. Mahesh C. Dabre, Akola

- **Elaboration of Swami Vivekananda's Man Making Literature** 132
Prof. A. V. Thote, Akola
- **Swami Vivekananda's Philosophy of Religion and Personal Development through Literature** 137
Ku.Namrata S. Rajgure, Shegaon
- **Vivekananda's Preaching and Self Help Books** 143
Ms. Dimple D. Mapari, Akola
- **Swami Vivekananda Patriot-Prophet: A Study** 147
Vijay S. Pachgade, Digras
- **Scientific Attitude of Swami Vivekanand** 153
Mr. B. G Maske, Digras.
- **स्वामी विवेकानंदांचे महिला सक्षमीकरणाबाबत विचार** १५६
डॉ. दिनकर एकनाथ उंबरकर, अकोला
डॉ. बळीराम परशुराम अवचार, खडकी, अकोला
- **स्वामी विवेकानंदांचे विचारधन** १६१
सहा. प्रा. उमेश आर.घुमाळे, अकोट
- **स्वामी विवेकानंद : आधुनिक भारताचे स्वप्न** १६४
प्रतिभा लक्ष्मण वराडे, मलकापूर
- **महिला सक्षमीकरणाबाबत स्वामी विवेकानंदांचे विचार** १६९
डॉ. ए. बी. काळे, अकोला
प्रा. एम. एम. किर्तने, वाशिम
- **स्वामी विवेकानंद आणि व्यक्तिमत्त्व विकास** १७३
प्रा. मुनिल प्रल्हाद गायगोळ, अकोला
- **स्वामी विवेकानंद आणि व्यक्तिमत्त्व विकास** १८१
प्रा. अनिल बी. वानखडे, अकोट.
- **स्वामी विवेकानंद एक तत्ववेत्ता** ..... १८५ ✓
प्रा. संतोश गोपाळकृष्ण कुळकर्णी, अकोला.
- **स्वामी विवेकानंदांचे राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार** १८९
प्रा.डॉ.नाळसाहेब जी. जोगदंड, अकोला.
- **स्वामी विवेकानंद व रामकृष्ण मिशन** १९६
प्रा. जयंत राऊत, कुंभारी, अकोला.

स्वामी विवेकानंद एक तत्ववेत्ता

प्रा. संतोश गोपालकृष्ण कुळकर्णी
इतिहास विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना:-

स्वामी विवेकानंद हे भारतीय समाज प्रबोधनाच्या चळवळीतील थोर विचारवंत आहेत. प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत जे प्रतिभाशाली विचारवंत झाले ज्या लोकांनी मातृभूमीच्या गीस्वात भर घातली. त्यामध्ये स्वामी विवेकानंदाचे नाव तत्त्वज्ञ म्हणून अगक्रमाने घेतले जाते. भारतामध्ये जे प्रभावशाली विचारवंत झाले. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये आपल्या प्रबोधनाच्या चळवळीतून प्रभावशाली विचारातून सामाजिक प्रबोधन घडवून आणले. राजा राममोहन रॉय यानी ब्राम्हो समाज स्थापन केला. इंग्रजी शिक्षणाबरोबर सांस्कृतिक व शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये परिवर्तन सुरु झाले. आर्य समाज, प्रार्थना समाज, सत्यशोधक समाज अशा अनेक चळवळी सुरु झाल्या. रामकृष्ण परमहंस हे स्वामी विवेकानंदाचे गुरु होते. रामकृष्ण परमहंस यांच्या प्रेरणेतून शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक जागृती मूर्तगढ रोवून त्यांनी रामकृष्ण परमहंस मिशनची स्थापना केली. स्वामी विवेकानंदांनी आपल्या विचाराचा व कार्याचा प्रसार त्यांनी ध्येयवाद व उदात्त मूल्यांवर भर देवून केला. जगभर त्यांनी भारतीय संस्कृती व तत्वज्ञान याचा प्रसार केला. भारताला उत्कर्षाकडे नेण्याचा मार्ग त्यांनी दाखविला. भारतीय संस्कृती व आध्यात्मिक स्वरूप यावर भर देवून त्यातूनच आजच्या जिबनात तत्वज्ञानाचे महत्त्व आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या उभारणीस मोलाचे योगदान दिलेले दिसते. त्यांच्या जीवनाचा व विचाराचा वेध घेणे म्हणजे भारतीय संस्कृती तिचे नैतिक अधिष्ठान तिची जिवनमूल्य पध्दती यांचा अभ्यास आहे. आजच्या काळात त्यांच्या विचाराचा, तत्वज्ञानाची यथार्थ उपयुक्तता आवश्यक आहे. स्वामीजींचे तत्वज्ञान त्यांच्या भाषणातून व अनुयायांना लिहिलेल्या पत्रातून व रामकृष्ण मिशनच्या मठातील प्रकाशित पुस्तकातून स्पष्ट होतात. स्वामी विवेकानंदांचे मुळ नाव नरेंद्रनाथ दत्त होते. बडीलांचे नाव विश्वनाथ व आईचे नाव भुवनेश्वरीदेवी होते. लहान वयापासूनच त्यांच्यामध्ये नेतृत्वगुण होते. प्रतिभा संपन्न अशा नरेंद्रनाथाचा जन्म १२ जानेवारी १८६३ मध्ये झाला. स्वामी विवेकानंद या नावानेच ते पुढे प्रसिध्दीला आले.

शैक्षणिक तत्वज्ञान:-

स्वामी विवेकानंद एक प्रभावी शिक्षणविषयक तत्वज्ञानी होते. भारताचा उत्कर्ष करवयाचा असेल तर शिक्षण हे सर्वसामान्यापर्यंत पोहचवून त्यांना राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यामध्ये त्यांना सहभागी करून घेतले पाहिजे. शिक्षण हे निसर्गात कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपामध्ये अस्तित्वात असते. परिस्थिती अनुभवून चिंतनाच्या माध्यमातून ज्ञानप्राप्ती होते. मानवाच्या मनामध्ये उपजतच ते असते. एखाद्या प्रसंगातून त्याचे अवलोकन होते. ज्ञानप्राप्ती म्हणजे आत्मानुभूती, आत्मसाक्षात्कार होय. स्वयंशिक्षणाच्या माध्यमातून आत्मज्ञान करून घेण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षण म्हणजे मानवनिर्मिती, चारित्र्याची निर्मिती आत्मज्ञान, निरोगी राष्ट्रवाद, लोककल्याणाची भावना, जनसामान्याची उन्नती व्हावी ही भूमिका आणि स्वावलंबन याकरीता आवश्यक आहे. स्त्रियांना समाजामध्ये कुटुंबामध्ये सन्मानाने वागविले पाहिजे. स्त्री ही स्वार्थशून्यता, क्षमाशिलता, सहिष्णुता व भावनाप्रधान असते. सर्वच क्षेत्रामध्ये स्त्रिया ज्ञानाची, अधिकाराची समान भागीदारी असते. स्त्रियांप्रती त्यांचा दृष्टिकोन मानवतेचा होता. बालविवाहाच्या प्रथेविरुद्ध आवाज उठवून स्त्रियुद्धार स्त्रि शिक्षण, विविध कला व चारित्र्य संवर्धनाची माहिती या माध्यमातून स्त्रियांचा विकास व त्यांना आधुनिक बनवून समाजाची, राष्ट्राची, घरादाराची प्रगती, उन्नती साधली पाहिजे हे त्यांचे विचार आधुनिक स्वरूपाचे होते.

सामाजिक तत्वज्ञान:-

सामान्य माणसाच्या सुख दुःखावर आधारलेले स्वामी विवेकानंदाचे सामाजिक तत्वज्ञान होते. सामान्य लोकांची गरीबी, शोषण होत असलेली उपेक्षा याची पूर्ण जाणिव त्यांना होती. राष्ट्राची प्रगती ही सर्वसामान्य जनतेच्या विकासावरच अवलंबून आहे. सर्वसामान्य जनतेला जोपर्यंत चांगले शिक्षण दिले जाणार नाही. तोपर्यंत सामाजिक सुधारणा रचनात्मक होणार नाहीत. तोपर्यंत राष्ट्राचा विकास साधता येणार नाही. हा त्यांचा विचार मानवतावादी दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा आहे. स्वामी विवेकानंदाच्या तत्वज्ञानातून चिंतनामधून सामान्य माणूस हा केंद्रबिंदू आहे. त्यांनी भारतामधील सामाजिक, आर्थिक शोषणाची आणि सांस्कृतिक उन्नतीची इतके प्रगल्भ विश्लेषण केले आहे.

कर्मयोगी तत्वज्ञान:-

आपण जे काही कर्म करतो ते विचारांचा बाह्य आविष्कार आहे. स्वामी विवेकानंदाच्या मते ज्ञान हे चमकीच्या दगडातील अग्नीप्रमाणे मनामध्ये बसत असते. कायमस्वरूपी आघाताने ठिणगी निघून ते प्रगट होते. हे विधान आपल्या सर्व कार्यांना लागू पडते. कोणतेही कर्म कोणतीही अपेक्षा न ठेवता दुसऱ्यासाठी

कर्म करावे. स्वार्थवृत्तीने बरबरटलेल्या समाजाला स्वामीजी परोपकाराची वृत्ती बाळगण्याचा कर्मयोग सांगतात. या त्यांच्या विचाराची आजच्या आधुनिक काळात नितांत आवश्यकता आहे.

धर्म आणि विज्ञानविषयक तत्वज्ञान:-

स्वामी विवेकानंद म्हणतात सगळे धर्म मनुष्याला एकाच अंतिम ध्येयाकडे नेतात. नैतिकता मानसिक पावित्र्य, आत्मसमर्पनाचा भाग या बाबी मनुष्याला आत्मसाक्षात्काराकडे नेतात. असा लढती कधीही संघर्ष करीत नाही. जेव्हा पावित्र्य व आध्यात्मिक वृत्ती लोप पावतात. तेव्हाच भांडणे होतात. धर्मावरून होणारी भांडणे ही धर्माच्या बाह्य अंगावरून होत असतात. जगामध्ये धर्म हेच एकमेव शास्त्र आहे. त्याचे निश्चित स्वरूप कळत नाही. अनुभवाचे शास्त्र म्हणून ते शिकवले जात नाही. परंतु अशीही काही माणसे आपल्या निदर्शनास येतात. जी नेहमी स्वतःच्या अनुभूतीच्या आधाराने धर्म शिकवत असतात. धर्माचे हेच खरे विज्ञान आहे. धर्म आणि विज्ञान एकमेकांपासून दूर राहून चालणार नाही. त्यांच्यात सहकार्य व समन्वय असणे आवश्यक आहे. धर्माने वैज्ञानिक दृष्टीने विचार करावा धर्म हा स्थितीप्रीय असता कामा नये तर तो खळखळता प्रवाह असावा. धर्म आणि आधुनिक भौतिक विज्ञान यांच्यात समन्वयातून जगात शांतता नोंदेल. स्वामीजी धर्माद्वल म्हणतात, धर्म हा प्रत्येकाच्या जीवनात उतरावा असा प्रयत्न मला करावयाचा आहे.

ध्यान व राजयोगातून व्यक्त होणारे तत्वज्ञान:-

वेदांतावर दिलेल्या भाषणाचा संग्रह म्हणजे ज्ञानयोग आहे. असे स्वामीजी म्हणतात. यांच्यामध्ये गुढ तत्वाचे सरळ स्पष्ट आणि सुंदर विवेचन केले आहे. ध्यान योगामध्ये मनुष्याचे वर्तार्थ स्वरूप, भ्रम, माया, ब्रम्ह, जगत, अमरत्व, आत्मा, सत्य आणि आभासमय स्वरूप याचे विवेचन करून समाजामध्ये ध्यानयोगाची उपयोगिता सांगितली आहे. वैयक्तिक आणि सामुदायिक जीवनामध्ये वेदांताचा ध्यानयोगाला कसा उपयोग होते हे स्वामीजींनी सांगितले आहे. मन एकत्र करून आतील कार्याचे काही निष्कर्ष काढणे त्यातून काय गवसते त्याचे निष्कर्ष काढणे त्यानुसार स्वतःचा एखादा सिध्दांत बसविणे, राजयोगधर्म आस्तिक नास्तिक मानत नाही. माणूस हिच ओळख राजयोगाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

साहित्य व व्याख्यानानातून व्यक्त होणारे तत्वज्ञान:-

स्वामीजी आपल्या भाषणातून क्षमता, योग अभ्यास, ज्ञानयोग, कर्मयोग, शारीरिक श्रम, सकस व समतोल आहारावर भर दिला. शरीरामध्ये निर्मळ मनाचा व परमेश्वराचा वास असतो. मनशुध्दी बरोबर शारीरिक क्षमता पाठीवरही त्यांचा भर होता. स्वामीजींच्या ज्ञानाचा वापर लोकांचे उद्दोषण करण्यासाठी केला.

त्यांनी आपल्या अनुयायांना लिहीलेल्या पत्रातून त्यांचा विचार, तत्वज्ञानाची माहिती मिळते. रोग व कुपोषणापासून लोकांची मुक्तता व्हावी हा त्यांचा विचार होता. स्वामीजींनी युवकांना सदैव जागृत राहण्याचा संदेश देतात. चारित्र्यवान, बुद्धिवान, त्यागी, आत्मनिर्भय युवक निर्माण करून प्रबळ इच्छाशक्ती परिश्रम करण्याची मानसिकता, शारिरिक क्षमता युवकांनी स्वतःमध्ये तयार करून आदर्श भूमिका आचरणात आणण्यास स्वामीजी सांगतात.

निष्कर्ष:-

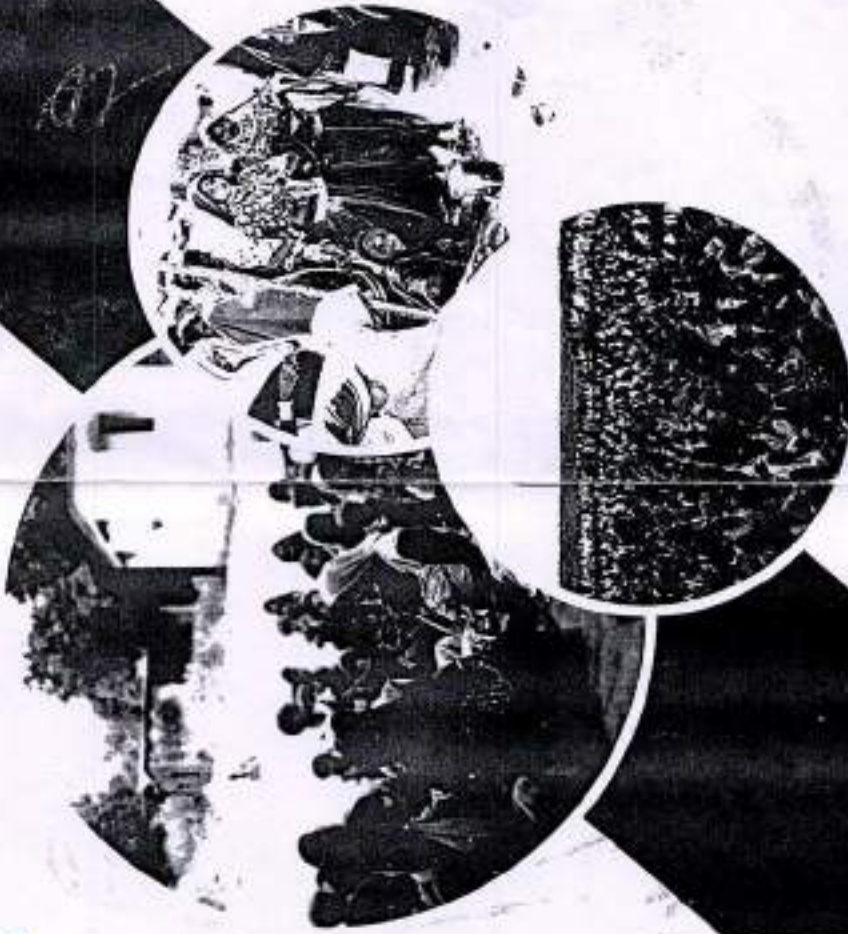
स्वामी विवेकानंदाचे विचार आधुनिक काळामध्येही प्रगतीची नवी दिशा देणारे आहेत. देशाला संपन्न व सामर्थ्यशाली भारत निर्माण करण्यासाठी आध्यात्मिक व सांस्कृतिक नेतृत्व जगाला देण्यासाठी त्यांच्या तत्वज्ञानाची अत्यंत आवश्यकता आहे. स्वामी विवेकानंदाचे विचार मानवतावादावर आधारीत आहेत. त्यांच्या विचारात देशहिताबरोबरच मानवहितालाही प्राधान्य दिल्याचे दिसून येते. स्वामीजींच्या तत्वज्ञानाच्या चिंतनातून सामान्य माणूस हा केंद्रबिंदु होता. त्यांचे हे तत्वज्ञान मानवाला जिवनाचा मार्ग दाखवते. स्वाथनि बरबटलेल्यांना स्वामीजी परोपकाराची वृत्ती बाळगण्याचा कर्मयोग सांगतात. धर्म आणि भौतिक विज्ञान त्यांच्या समन्वयातून जगात शांतता नांदेल असे स्वामीजींना वाटते. स्वामीजींनी ध्यानयोगाची उपयोगिता तसेच राजयोग ज्ञानयोग याचीही उपयोगिता समाजाला पटवून दिली. एकसंध भारतीय समाज निर्मितीचा त्यांचा हेतू आहे. स्वामी विवेकानंदांनी स्त्रि आणि पुरुष या दोघांनाही समान स्थान आहे. स्त्रिशक्ती ही राष्ट्रशक्ती आहे. स्त्रियांच्या उत्कर्षाला चालना देवून देशाच्या विकासात त्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. स्त्रि ही पुरुषापेक्षा कोणत्याही बाबतीत कमी नाही. स्वामी विवेकानंदांच्या विचारात जातीभेद व उच्चनिचता याला विरोध केल्याचे दिसून येते. आजचे शिक्षण माणसाचे चारित्र्य निर्माण करण्यास असफल होत आहे. धर्म शिक्षण हे मानवतेची प्रगती व देशाचा विकास करण्यास अत्यंत आवश्यक आहे. स्वामी विवेकानंद युगपुरुष असून युवकांकरिता ते प्रेरणास्थान आहे.

संदर्भ सूची :-

- १) अष्टावक्र श.सं., युवाचार्य स्वामी विवेकानंद, अश्विन्य प्रतिष्ठान, पुणे. २०११.
- २) डॉ. सहस्रबुध्दे प्र.प. भारतीय सती, स्वामी ब्रह्मसंबानंद प्रकाशन, रामकृष्ण मठ, नागपूर.
- ३) स्वामी विवेकानंद, घाटाचे आध्यात्मिक विचारधारा, रामकृष्ण मठ, नागपूर, २००९.
- ४) स्वामी विवेकानंद, हल्ली गिरा, रामकृष्ण मठ, नागपूर.
- ५) स्वामी विवेकानंद, भारतीय सती, रामकृष्ण मठ, नागपूर १९९७.
- ६) स्वामी विवेकानंद, धार्मिक विज्ञान आणि तत्वज्ञान.
- ७) स्वामी विवेकानंद, कर्मयोग, स्वामी ब्रह्मसंबानंद प्रकाशन, रामकृष्ण मठ, नागपूर.
- ८) राष्ट्रीयका टावरप्रसार, शोध स्वामी विवेकानंदांचा, मनोविकास प्रकाशन, पुणे. २००८.
- ९) जोशी, प्र. सी.शास्त्री, स्वामी विवेकानंद विद्याशाळा प्रकाशन, नागपूर, २००४.

Tribal Communities and Socio-Political Thought

ISBMS

Dr. A. G. Jaiswal

Prof. A. B. Mahajan

Prof. E. S. Gedam

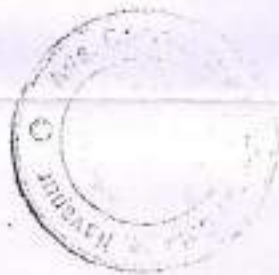

**TRIBAL COMMUNITIES
AND
SOCIO-POLITICAL THOUGHT**

Chief Editor

Dr. A. G. Jaiswal

Prof. A. B. Mahajan Prof. E. S. Gedam

Atharva Publications

ISBN
81-8511-111-1

INDEX

1. Governmental Schemes for Scheduled Tribes 15
and The Development of Scheduled Tribes in
India : A Study
- *Mr. J. V. Padvi*
2. Impact of Globalisation on Tribal in India 26
- *Vasave Divarsing R.*
3. Identity Crisis of Tribal 36
(With Special Reference to the Nagas)
- *Dr. Vidya Raut*
4. Nagaland – A world of its own 42
- *Prof. Katade Dattatray Pandurang*
5. Social Linguistic and, Economic and 58
Political Development of Tribals
- *Prof. Kavita Prakash Klaimar*
6. Indian Tribes: An Introduction 63
(Special Reference: Orans)
- *Dr. Mahima Bajpai*
7. Approach for Planning, Contentment and 68
Justifiable Development of Tribals
- *Mrs. Meenal Kshirsagar*
8. The Study of Tribes in South Africa 76
- *Dr. Noel Dan*
9. Socio-economic Empowerment of Tribal Women 82
and Government Policy
- *Prof. Dr. Deelipsing S. Nikumbh*
10. A Study on Literacy Pattern among the Scheduled 93
Tribe Population in Nandurbar District (MS)
- *Dr. S. B. Mahajan*
11. The Contribution of Shahrif of Rajasthan in 98

Tribal Communities and Socio-Political Thought | 9

प्रवाहत आल्यामुळे त्यांच्यातही राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक जाणीव निर्माण झाल्या आणि त्याचा परिणाम म्हणून बऱ्याच अंशी त्यांचा विकास होताना आपणास दिसत आहे. असे असले तरी बऱ्याच अंशी आदिवासी जमात वास्तव लाभ व विकासापासून वंचित आहे. हे आपणास विसता येत नाही. कारण स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षांनंतर आजही अनेक आदिवासी गावात, रस्ते, वीज, पाणी, शिक्षण, आरोग्य या मुलभूत सुविधा पोहचलेल्या नाहीत. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीतील त्यांचा वाटा किंवा सहभाग म्हणावा तसा स्वीयपणे दिसत नाही. भविष्यकालीन भारताच्या विकासाच्या दृष्टीने आदिवासी जमातीकडे शासकीय, खाजगी व सामाजिक पातळीवर समतल विकासाच्या भूमिकेद्वारे पाहणे ही काळाची गरज आहे. अन्यथा एक मोठा वर्ग भारताच्या महासत्तेच्या वाटेत आड येईल हे मात्र स्पष्टपणे सांगता येईल.

संदर्भ

१. डॉ. सी. शैलजा देवगळकर, आदिवासी विद्य, आमंद प्रकाशन नागपूर, प्रथम आवृत्ती, जुलै २००९.
२. डॉ. शुभांगी दिनेश राठी, महात्मागांधीय सामाजिक-राजकीय चळवळी व प्रशासन अखर्व संकलननात जळगाव, प्रथम आवृत्ती २२ जुलै २०१४
३. डॉ. पंडित नतावडे (संपादक), भारतापुढील आव्हाने व सहायिकी, केंद्रात पब्लिकेशन औरंगाबाद, ५ व ६ जानेवारी २०१५.
४. डॉ. एस. एम. विसपुते (संपादक), मानव अधिकार आणि कर्तव्य (स्मरिका) प्रकाशन- प्राचार्य अ.स.भा.गव्हड महाविद्यालय, शेंदुर्ची.
५. डॉ. रेखा वानखेडे (संपादक) Decision and Action Research Journal Vedmdra Prakashan Amravati Oct-Dec, 2011

आदिवासी संरक्षणासाठी असलेल्या घटनात्मक तरतुदी : एक दृष्टीक्षेप

प्रा. डॉ. बी. जी. जोगेंद्र

घटदी व परलुनर राज्यास विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

आदिवासी समुदाय हा हजारो वर्षांपासून सामाजिक न्यायापासून वंचित असलेला लोकसमूह आहे. सत्ता, संपत्ती, प्रतिष्ठा आणि विकास या पासून हा समुदाय वंचित असल्याने त्यांचा विकस होण्यासाठी विशेष संरक्षण देणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधान निर्माणकर्याना याची जाणीव होती म्हणून त्यांनी अदिवासी समुदायाच्या संरक्षणासाठी संविधानाच्या अनेक भागात तरतुदी केल्या आहेत. आज भारताच्या एकूण लोकसंख्येत आदिवासी समुदायाची संख्या ही ८.६ टक्के इतकी आहे. प्राचीन काळापासून, आदिपासून किंवा युरवातीपासून दऱ्याखोऱ्यात किंवा जंगलात, वनात निवास करणारे म्हणजे आदिवासी होत. त्यामुळेच जंगलात किंवा डोंगराळ भागात राहणाऱ्या लोकांना आदिवासी संबोधले जाते. आदिवासींना 'aboriginal' असेही म्हटले जाते. ज्याचा अर्थ 'मुळचे निवासी' असा होतो. आदिवासी हे वनात राहत असल्याने त्यांना 'वन्यजमाती' किंवा 'गिरीजन' असेही म्हणले जाते. आदिवासी हे या देशातील मुळचे रहिवासी असल्याने त्यांना 'पुलनिवासी' सुद्धा म्हटले जाते. भारतीय संविधानात आदिवासींचा उल्लेख अनुसूचित जमाती (Scheduled Tribes) म्हणून उल्लेख करण्यात आला आहे. आदिवासी समुदाय हा एका विशिष्ट भुप्रदेशात वास्तव्य करणारा, एक समान भाषा बोलणारा, समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा, अक्षरओळख नसलेला, तांत्रिक ज्ञानाच्या दृष्टीने गणसत्तेला व रक्तसंबंधावर आधारित, सामाजिक व राजकीय प्रथांचे पालन करणारा लोकसमूह होय. आदिवासी समुदाय हा एक वंचित, मागास व दुर्बल घटक असल्याने त्यांचा विकास होण्यासाठी, त्यांच्या कल्याणासाठी विशेष तरतुदी करून संरक्षण देणे आवश्यक आहे. यासाठी भारतीय संविधान निर्मात्यांनी विशेष प्रयत्न केले आहेत.

प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

अनुसूचित जनजातींच्या हितसंबंधाच्या संरक्षणासाठी वाजवी प्रतिबंध घातले जाऊ शकतात. आदिवासी हा एक वेगळा समुदाय असून त्यांचा एक सांस्कृतिक वारसा आहे. हे लोक साधे, सरळ असून मागास आहेत, त्यांची संस्कृती व मागासलेपण झामुळे त्यांना पूर्णतः अलिप्त ठेवणे तर्कसंगत ठरणार नाही. परंतु त्यांच्या हिताच्या रक्षणासाठी ही व्यवस्था करण्यात आली आहे. या संरक्षणाजभावी समाजातील पुढारलेले चतुर, कमटी लोक या आदिवासींची फसवणूक करून त्यांचे शोषण करतात यासाठी हे संरक्षण आवश्यक आहे. या लोकांच्या सुरक्षेसाठी व फायद्यासाठी या लोकांच्या भागात स्थायिक होण्याचे व संपत्ती खरीदी करण्याच्या बाबतीत प्रतिबंध घालण्यात आला आहे.

कलम (२९) नुसार भारताच्या कोणत्याही भागात राहणाऱ्या नागरिकांस आपली भाषा, लिपी व संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार आहे. बानुसार आदिवासींना देखील आपली भाषा, लिपी व संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. कलम ४६ नुसार राज्य, जनतेतील दुर्बल घटक आणि हितसंबंधन विशेष काळजीपूर्वक करील आणि सामाजिक अन्वय व सर्व प्रकारचे शोषण थापसून त्यांचे रक्षण करील. ही तरतुद राज्यांच्या मार्गदर्शक तत्वात आहे. यास अनुसरून राज्याने आदिवासी समुदायाच्या शैक्षणिक व आर्थिक कल्याणासाठी विविध कल्याणकारी योजना लागू केल्या आहेत. ज्यात आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, वस्तीगृह, व्यावसायिक प्रशिक्षण, आश्रमशाळा, अन्नधान्य बुँक, ट्राईकॉड इत्यादी.

कलम १६४ नुसार मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, झारखंड व ओडिसा या राज्यात जनजातींच्या कल्याणासाठी एक मंत्री असेल व त्याच्याकडे अनुसूचित जनजातींच्या कल्याणाची जबाबदारी सोपवली आहे. कलम २४४ नुसार अनुसूचित क्षेत्र व जनजाती क्षेत्र यांच्या प्रशासनाबाबत तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. आदिवासी समुदाय इतर समुदायापासून वेगळा राहतो. त्यासाठी त्यांच्या विकासाच्या बाबतीत प्रादेशिक स्थितीनुसार दृष्टिकोण स्विकारणे आवश्यक आहे. जमीन हस्तांतर व इतर सामाजिक बाबतीत अनुसूचित जनजातींच्या हितासाठी संविधानाच्या पाचव्या व सहाव्या परिशिष्टात व्यवस्था करण्यात आली आहे. संविधानाच्या कलम २४४(१) नुसार आसाम, मेघालय, त्रिपूर, मिझोरम वाळता इतर राज्यासाठी अनुसूचित क्षेत्रांची व्याख्या करतांना म्हणटले आहे की, राष्ट्रपती संसदेच्या कायद्याच्या आधीन राहून राज्यालाच्या सल्ल्याने अनुसूचित क्षेत्रांची घोषणा करेल. ही घोषणा जाहिर होण्यासाठी काही मापदंड आहेत ते याप्रमाणे - १) अशा प्रदेशात जनजातीय लोकसंख्यांची अधिकता २) प्रदेशाचा तर्कसंगत आधार ३) प्रदेशाची प्रशासनिक व्यवहारिकता जसे, विभाग,

तालुका ४) जंजारी प्रदेशाच्या तुलनेत त्या प्रदेशाचे आर्थिक मागासलेपण. एखादा प्रदेश अनुसूचित क्षेत्र म्हणून घोषित झाल्यानंतर राज्यपाल अशा क्षेत्राकरिता कायदा बनवू शकतो. जनजातीय लोकांना भूमी हस्तांतरणावर बंदी, अनुसूचित जनजातींना उधार देण्यात येणाऱ्या पैशासंबंधीच्या व्यवहाराला नियंत्रीत करणे, राज्यपाल अधिसूचना काढून संसद किंवा राज्यविधीमंडळाचा एखादा कायदा अनुसूचित क्षेत्र किंवा त्याच्या कोणत्या भागावर लागू होणार नाही किंवा त्यातील बदलासह किंवा अपवादामुळे लागू राहतील. अनुसूचित क्षेत्र असलेल्या राज्याचे राज्यपाल राष्ट्रपतीला प्रतिवर्षी किंवा मागील तेव्हा अहवाल देतील. आदिवासी असलेल्या राज्यात जनजातीय सल्लागार परिषद स्थापन केली जाईल आणि ते आदिवासींच्या कल्याण व विकासाबाबत राज्य सरकारला सल्ला देतील. सल्लागार परिषदेची सदस्य संख्या २० पेक्षा अधिक राहणार नाही. या सल्लागार परिषदेची स्थापना भारताच्या राष्ट्रपतींच्या निर्देशानुसार केली जाईल व ती तिथेच असेल जेथे अनुसूचित जमाती असतील. परंतु तो भाग अनुसूचित क्षेत्र नसेल. संविधानाच्या कलम २४४(२) नुसार सहाव्या अनुसूचीनुसार आसाम, मेघालय, त्रिपूर व मिजोरममधील जनजातीय भागात स्वायत्त जिल्ह्यांची निर्मिती करण्यात आली आहे. या स्वायत्त जिल्ह्यात सुद्धा स्वायत्त प्रदेशाची निर्मिती करण्याची तरतुद आहे. या सहाव्या अनुसूचीतील तरतुदी त्या ठिकाणी लागू होतात त्यास 'जनजातीय क्षेत्र' म्हणून ओळखले जाते. राज्यानुसार जनजातीय प्रदेश पुढीलप्रमाणे - भाग एक - आसाम १) कछार पर्वतीय जिल्हा. २) कार्बी, आंगलॉंग जिल्हा. ३) बोडोलाई क्षेत्रीय जिल्हा. भाग दोन - मेघालय १) खारी पर्वतीय जिल्हा २) त्रीतिया पर्वतीय जिल्हा ३) गोरो पर्वतीय जिल्हा. भाग तीन - मिझोरम १) चकमा जिल्हा २) मार जिल्हा ३) लाई जिल्हा. या जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदांना जिल्ह्यात प्राथमिक शाळा, औषधालये, बाजार नौकावहन, मस्त्वविभाग, रस्ते, पुमार्गवहन आणि जलपागांची स्थापना याची निर्मिती व व्यवस्थापन बाबत राज्यापालाच्या समतीने कायदा निर्माण करण्याचा अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे. परिषदांना काही गुन्हे व खटल्याच्या बाबत नागरी प्रक्रिया संहिता व फौजदारी प्रक्रिया संहिता बाबत अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत. यांना त्यांच्या भागात कर लावण्याचा व गोळा करण्याकरिता कर प्राधिकरणाचे अधिकार व नैसर्गिक साधनसाधुप्रीचे नियम व व्यवस्थापनाबाबत इतर अधिकार देण्यात आले आहेत.

कलम २७५ नुसार एखाद्या राज्यातील अनुसूचित जनजातींच्या कल्याणासाठी किंवा त्या राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रांची प्रशासन पातळी त्या राज्याच्या इतर क्षेत्रांच्या प्रशासन पातळी इतकी उंचावण्यासाठी ते राज्य भारत

- ३) कल्प, सुभाष, हमारा संविधान, रेशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली, २०१५.
- ४) जैन, डॉ. पुखरान, फडिया, डॉ. बी. एन., भारतीय शासन एवं राजनीती, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आग्रा, २०१६.
- ५) थोडे, डॉ. भास्कर लक्ष्मण, भारतीय गणतन्त्राचं शासन च राजकारण, पिंपळपुरे अॅण्ड पब्लिशर्स, नागपूर.
- ६) योजना (हिन्दी मासिक - जनवरी २०१४).

अनुसूचित जमातीचा राजकीय सहभाग वाढवण्याकरीता करण्यात आलेल्या घटनात्मक तरतुदीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन

प्रा. मनिषा थालव

सहाय्यक प्राध्यापक, राजशासन विभाग,

श्री गाडगे महाराज महाविद्यालय, मुर्निगापूर, जि. अकोला.

प्रस्तावना

आदिवासी म्हणजे मूलनिवासी किंवा जंगलात राहणारा, वन्यजनांचा समूह असे म्हटले जाते. या जमाती डोंगरावर, जंगलात राहतात. त्यांची स्वतःची एक संस्कृती व भाषा असते. ते इतर नागरी लोकांपासून अलिप्त असल्याने त्यांच्या निवासाचे जंगल हे एकच स्थान असते अनुसूचित जमातीला गिरीजन, आदिवासी, वन्यजन असेही म्हटले जाते. भारतात एकूण २५० प्रकारच्या अनुसूचित जमाती असून त्यांच्या १५६ भाषा असलेल्या आढळून येतात. अनुसूचित जमाती ह्या वनात राहत असल्याने त्यांना निमगाविषयी आपुलकी वाटते. जेव्हा बाहेरील व्यक्तींनी जंगलांना हात लावला तेव्हा अनुसूचित जमातींनी त्यांच्या विरोधात संघर्ष केलेला दिसतो. ब्रिटिश व आदिवासी हा संघर्ष केवळ ब्रिटिशांच्या जंगलविरोधी घोरणांमुळेच झालेला दिसून येतो. त्याचप्रमाणे ब्रिटिशांनी आदिवासींची राज्ये खालसा केल्याने छोट्या नागपुरात बिरसा मुंडा चळवळ, मध्यप्रदेश गुजरात गधील गार्हकदा चळवळ, विशाखापट्टणम कोंडा डोसा चळवळ, आंध्रप्रदेशील आदिवासींनी तेलंगणा चळवळीत आपली संस्कृती जपण्याकरीता भाग घेतलेला दिसतो. छत्तीसगडमधील कोळदंगा, सश्याळंनी आपल्या राज्यांकरीता बंड केले तर डांग आदिवासींनी विद्रोहाधिक मुंबई राज्यात विल्ला मागितला होता.

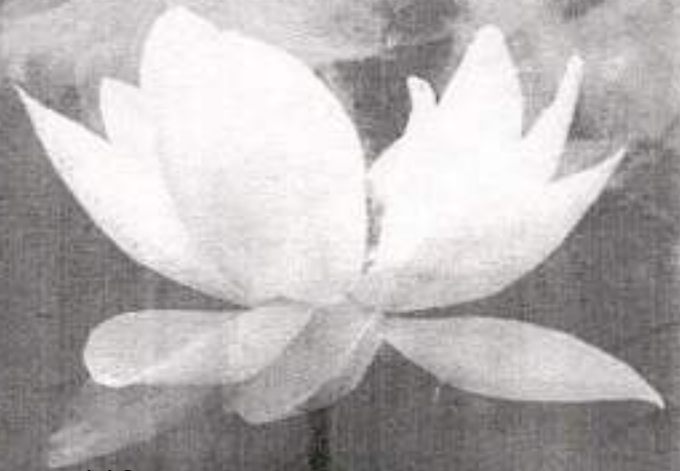
समाज व राज्यव्यवस्थेतील दुर्लक्षित व दुर्बल घटक म्हणून अनुसूचित जमातीकडे पाहिले जाते आजही अनुसूचित जमाती दुर्लक्षित व अभावग्रस्त जीवन जगताना दिसून येतात. बिरसा मुंडा, तंटया भिह्ले, ठक्कर बाप्या यांनी आदिवासी समाजाला संजीवनी देण्याचा प्रयत्न केला असला तरी सर्वसमावेशक समाज आजही प्रभावी नेतृत्वाच्या अभावामुळे राजकारण व समाजकारणात सक्षम नसलेला दिसून येतो. आदिवासी जमातींमध्ये एकीच्या भावनेचा अभाव असल्याने सामूहिक संघर्षांच्या माध्यमातून स्वतःचा विकास करण्यात काही

✓
Book

*The Contribution of
Sanskrit Literature in
Research Work*

Editor
Dr. Shuchita L. Dalal

Editorial Board

Patron :

Dr. Siddharthvinayak Kane, Hon'ble Vice Chancellor
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

Dr. Pramod Yeole, Hon'ble Pro- Vice Chancellor
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

Editor :

Dr. Shuchita Dalal, Professor & Head
Post Graduate Teaching Department of Sanskrit
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University
Mob. No. 9860818644, E-mail ID : swamimsrishtee@gmail.com

Executive Board :

Dr. Mahavir Agrawal - Hon'ble VC, Uttarakhand Sanskrit University
Dr. Sindhu Dange - Ex. HoD, Sanskrit Department, Mumbai University
Dr. Ganesh Thite - Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune
Dr. Roopa Kufkarni - Ex. HoD, RIM Nagpur University

Published by :

Sachin Upadhyaya
Vijay Prakashan,
Hanuman Galli, Sitabuldi, Nagpur 12
☎ (0712) 2530539
E-mail : info@vijayprakashan.com
Website : www.vijayprakashan.com

© Reserved

Printing by :

Ravindra Arts,
Nagpur 440012

First Edition

January 2018

Price

250 ₹

ISBN : 978-93-87042-36-0

Disclaimer : The present anthology contains research papers presented at the National Seminar on "The Contribution of Sanskrit Literature in Research Work" held on 9th March 2016. Hence the Anthology or any part of it may not be reproduced in any form without the prior permission & information of the Head, Department of Sanskrit, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University.

The Board of Editors and the Publisher may or may not be agree with the views of the research paper writers printed in this anthology. Individual authors are responsible for the authenticity of published matter of the research papers.

INDEX

◆ Research Methodology : With special reference.....	1
◆ Kautilya's Arthashastra : An Indispensible.....	9
◆ A Case Study of Research Work.....	17
◆ A Study of Some Names Lalitasahasranama.....	28
◆ Theory of Purport	33
◆ संस्कृत में प्रयोगात्मक शोध ज्योतिष एवं व्याकरण.....	४०
◆ शोध प्रविधि का व्यावहारिक महत्त्व कालिदास.....	४५
◆ पश्चिमी देशों में संस्कृत अध्ययन	५१
◆ वैदिक मंत्रों की प्रासंगिकता	५५
◆ रंगमंच में शोध-प्रक्रिया की विधि	५९
◆ संशोधन पद्धती : काही सूत्रे	६५
◆ संशोधनाच्या दृष्टीने योगसूत्रविचार	७०
◆ तात्पर्य निर्णय आणि आधुनिक संशोधन पद्धती	७७
◆ 'गीतगोविंद' काव्यावर आधारित कांशा.....	८१
◆ ऐतिहासिक संशोधनात राधामाधवविलासचम्पू.....	८८
◆ संगीतातील स्वरसप्तकाविषयी दंतकथा आणि सत्य	९३
◆ संस्कृत नाटकातील निबडक स्त्रीविध.....	९८
◆ चित्रकलेतील विकसीत तंत्र व कौशल्य याचा मूल आधार.....	१०४
◆ अक्षरविज्ञान	११०
◆ नायिकांचे अलंकार : एक दृष्टिक्षेप	१२०
◆ उत्तररामचरितातील रङ्गसूचनांचा प्रयोगाच्या दृष्टीने अध्ययन	१२८
◆ स्मृतीग्रंथातील गृहस्थाश्रमांचे महत्त्व	१३३
◆ अनुबंधांच्या अभ्यासाविषयी	१४०
◆ भारतीय संविधानाच्या दृष्टिकोनातून महाभारत ।	१५०
◆ अभिजात संस्कृत वाङ्मयातून व्यक्त होणारी देहबोली.....	१५५
◆ अभिजात संस्कृत नाटकातील नाट्यधर्मी	१६०

उत्तररामचरितातील रङ्गसूचनांचे प्रयोगाच्या दृष्टीने अध्ययन

चेदांजली काळे

शोधप्रबंधक,

स्नाकोत्तर संस्कृत विभाग,

रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ

प्रस्तावना

'प्रयोगप्रधानं हि नाट्यशास्त्रम्।' नाटक हे प्रयोगप्रधान आहे म्हणजे त्यात प्रयोगाला महत्त्व आहे. केवळ तात्त्विक ज्ञान अथवा शाब्दिक चर्चेला नाही. आचार्य भरतमुनीच्या दृष्टीने नाटक ही दृक्-श्रव्य कला आहे. 'क्रीडनीयकामिच्छामो दृश्य श्रव्यं च यद् भवेत्।' भरतमुनीचा नाट्यशास्त्र हा ग्रंथ दृश्य नाट्याकरिताच निर्माण झालेला आहे. म्हणूनच रङ्गमंच व त्याचे प्रकार, अभिनय - त्याचे प्रकार, कथावस्तू, प्रस्तावना इ. अनेक बाबींचे विवरण त्यात आले आहे. नंतर मात्र या नाट्यशास्त्राचा केवळ काव्यशास्त्रीय म्हणजे रस, भाव, विभाव इ. रसोत्पत्ती, रसास्वाद इ. घटकांच्या दृष्टीनेच अध्ययन होऊ लागलेले आढळते. प्रयोगाचे महत्त्व कमी होऊन सिद्धान्ताला महत्त्व आलेले दिसून येते. याचा परिणाम म्हणून संस्कृत नाटकांचे अध्ययन श्रव्यकाव्यांप्रमाणेच केवळ सौन्दर्यानुभूती, रसास्वादादी पर्यंतच मर्यादित राहिलेले आढळते. भास, कालिदास, विशाखदत्त, भट्टनारायण व भवभूती या सगळ्या नाटककारांनी प्रयोगाच्या दृष्टीने विविध रङ्गसूचना दिलेल्या आढळतात. म्हणूनच खऱ्या अर्थाने प्रायोगिकतेच्या दृष्टीतून भवभूतीच्या 'उत्तररामचरितम्' नाटकाचे अध्ययन व्हावे, या दृष्टीने प्रस्तुत शोधपत्रामध्ये भवभूतीने सांगितलेल्या रङ्गसूचनेचा विचार केला आहे.

रङ्गसूचनांचे कार्य व महत्त्व

संस्कृत नाटकांमध्ये नाटककारांना नटाद्वारे काही क्रिया अपेक्षित असतात. त्याचा संकेत म्हणून नाटककारद्वारेच नाटकांमध्ये सूचना दिलेल्या असतात, त्यांना

Book

महात्मा फुले

चिंतन आणि चर्चा

• संपादक •

डॉ. भगवान डोंगरे
डॉ. गोवर्धन मुळक

Bhaskar

Dr. BHARATI S. PATNAIK
Asstt. Prof. Dept. of English
Sitabai Arts College, AKOLA

६३.	महात्मा फुले यांच्या विचारातील स्त्री प्रश्न आणि सुधारणा श्रीमती स्वाती बोकार	२२८
६४.	महात्मा फुले यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार आणि कार्य प्रा. मनोहर वागतकर	२२९
६५.	महात्मा फुले यांच्या विचारातील स्त्री प्रश्न आणि सुधारणा प्रा. बानायत जी.एच.	२२९
६६.	स्त्रियांचा उध्दारकर्ता : महात्मा जोतीराव फुले डॉ. छाया मा. नेम्मानवार	२२८
६७.	भारतीय स्त्री शिक्षणातील महात्मा जोतीराव फुले यांचे योगदान भिमराव दत्तू मोट	२३१
६८.	महात्मा फुले यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार आणि कार्य वैशाली अशोक जाधव	२३३
६९.	महात्मा जोतीबा फुलेजी के महिला विषयक विचार प्रा. डॉ. मदिना सिकंदर शेख	२३७
७०.	महात्मा फुले यांच्या विचारातील स्त्री प्रश्न आणि सुधारणा प्रा. डॉ. राणी जगन्नाथराव जाधव	२३९
७१.	महात्मा फुले यांचे शिक्षणाविषयक आणि कार्य डॉ. लक्ष्मणसिंग साळोक - विलास पारखे.	२४४
७२.	महात्मा फुले यांच्या स्त्री विषयक विचार आणि कार्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा. डॉ. तंगलबाळ दत्ता माधवराव	२४७
७३.	सत्यशोधक समाज, निवडक सत्यशोधक व त्यांचे साहित्य प्रा. के. एम. कांबळे	२५२
७४.	महात्मा फुलेंचे सामाजिक कार्यात योगदान प्रा. रमेश नानजी गावित	२५६
७५.	महात्मा जोतीबा फुलेंच्या विचारांची प्रासंगिकता प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	२६१
७६.	महात्मा फुले यांचे समाज परिवर्तनविषयक कार्य प्रा. डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार	२६६
७७.	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाची अधिवेशने प्रा. डॉ. विजय पाटील	२७०
७८.	महात्मा फुले यांचे समाजोपयोगी कार्य प्रा. पोपळघट आर. एस.	२७२

चित्त आत्मज्ञान

सहात्मा फुले : चिंतन आणि चर्चा

संपादक : ~~सहात्मा फुले~~ ✓

डॉ. भगवान डोंगरे

डॉ. गोवर्धन मुळक

✓ प्रकाशक

चिन्मय प्रकाशन,

छत्रपती विठ्ठल, जिजामाता कॉलनी,
पैठणरोड, औरंगाबाद. मो. ९८२२८७५२१९

Email : chinmayprakashan@gmail.com

अक्षरगुंफण

ज्ञानेश्वर के. सुस्ते

वेदिक टाईपसेटर्स, औरंगाबाद

© लेखकाधीन

१८ फेब्रुवारी २०१९

वार - सोमवार

मुद्रक

ऑकार प्रिंटर्स,

औरंगाबाद.

मुखपृष्ठ

अपूर्वा ग्राफिक्स

औरंगाबाद.

₹ ४५०/-

✓ ISBN - 978 - 93 - 81948 - 76 - 7

نوٹ : च पुस्तकातील सर्व शोधनिबंध लेखकांनी मौखिक परधानशी ग्राह्य धरूनच एकत्रित करण्यात आलेले असून, त्यांनी शोधनिबंध असे पाठविले होते तसेच मुद्रित शोधन न करता छपावे लागल्यामुळे त्यात मुद्रणदोष असू शकतात. शोधनिबंधातील मते ही प्रत्येकाची वैयक्तिक मते असून, त्या मतांशी संपादक, सहसंपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

सहात्मा फुले चिंतन आणि चर्चा

७५

महात्मा जोतीबा फुलेंच्या विचारांची प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गावगोळ,
पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना -

महाराष्ट्र राज्य संत आणि समाजसुधारकांची भूमी म्हणून ओळखली जाते. यातीलच एक महात्मा जोतीबा फुले हे थोर विचारवंत, समाजसुधारक, लेखक, तत्त्वचिंतक व क्रांतिकारी व्यक्तिमत्व म्हणून सर्वदूर ओळखले जातात. महाराष्ट्रातच नाही तर आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये ज्या समाजसुधारकांनी मोलाचे योगदान दिले आहे त्यामध्ये म. फुले यांचे नाव अतिशय आदाराने घेतले जाते. म. फुलेंनी आपले संपूर्ण आयुष्य बहुजन, पददलित लोकांच्या उध्वारासाठी घालविले. दुर्बल घटकांना सर्वोपरी न्याय देण्याचे कार्य त्यांनी आपल्या लेखनातून आणि कृतीतून आयुष्यभर केलेल्याचे दिसते. म्हणूनच बहुजन वर्गाचे खरे कैबारी म्हणून त्यांना ओळखले जाते. समाजकार्याला महत्त्व देवून मानवधर्माचा पुरस्कार करून सर्वसामान्य व्यक्तीला न्याय मिळवून देण्याचा सतत त्यांनी प्रयत्न केला. तत्कालिन समाजातील सामाजिक अन्याय, विषमता, भेदभाव मिटविण्यासाठी अहोरात्र त्यांनी प्रयत्न केलेत. देशात स्वातंत्र्य, समता, संघटन, लोकशाही, विज्ञानवाद, मानवतावाद अशा विविध मूल्यांचे बीजारोपण करण्याचे श्रेय फुले यांनाच आहे.

म. फुले यांनी समाजसुधारणेत समग्रतेचा विचार सर्वप्रथम मांडून बहुजन व्यक्तिला एकजित आणून आपल्यावरील अन्याय - अत्याचाराची जाणीव करून त्याविरुद्ध एकजित बंड पुकारण्याचे कार्य त्यांनी केले. सामाजिक क्षेत्रातील अंधश्रद्धा, जातिवाद, धर्मांधता, स्त्रीवाद, भ्रष्टाचार याविरुद्ध आवाज उठविण्याचे कार्य फुले यांनी कृतीतून केल्याचे स्पष्ट होते. म्हणूनच असे म्हणतात की, महाराष्ट्रात खऱ्या अर्थाने तार्किकता, बुद्धिप्रामाण्यवाद, विज्ञानवाद, मानवतावाद आणि विवेकवाद निर्माण करण्याचे कार्य सर्वप्रथम फुले यांनीच केले की, ज्यामुळे त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता आजच्या काळातही आम्हाला प्रत्येक ठिकाणी जाणवते. म. फुलेंचा जन्म सन १८२७ मध्ये जातीय स्तरिकरणात निम्न समाजाला जाणाऱ्या माळी या समूहात झाला. त्यांचे मूळचे गाव स्वातारा असून ते कटगुणचे घोंगुल घराण्याशी संबंधित होते. लहानपणीच त्यांची आई धिमणाबाईया मृत्यू झाला असल्याने त्यांचा सांभाळ गुणाबाईने केला. त्यामुळे शिक्षण सोडून वडिलांच्या व्यवसायात काम करावे लागले. अर्थात आर्थिक जबाबदारीची जाणीव त्यांना लहानपणीच झाली. ययाच्या तेराव्या वर्षी सगुणाबाईशी त्यांचा विवाह झाला पुढे त्यांचेच नाव सावित्रीबाई ठेवण्यात आले. या दाम्पत्यांना अपत्य झाली नाही म्हणून त्यांनी काशिबाई या विधवेच्या मुलाला दत्तक घेतले. म. फुलेंवर थॉमस पेन यांचे 'राईट ऑफ मॅन' या पुस्तकाचा प्रभाव पडल्याने सामाजिक न्यायाप्रती त्यांचे विचार आणखीनच प्रखर झाले. लहान वयातील सामाजिक आघात, आजू - बाजूची परिस्थिती, आणि समाज सुधारणेचा ध्यास यामुळे म. फुलेंनी समाजातील अन्याय - अत्याचारा विरोधी आवाज उठविण्याचा आणि कृतीतून समाजप्रबोधन करण्याचे कार्य निरंतर केले.

म. फुलेंच्या मते, भारतातील व्यक्तिचे अज्ञान, निरक्षरता, जातीय विषमता आणि धर्मांधता यामुळेच समाजात विषमता, भेदभाव, अंधविश्वास, लिंगभेदभाव निर्माण झालेले आहेत. त्यामुळेच या सव गोष्टींमध्ये परिवर्तन घडवूनप सर्वसामान्य व्यक्तींना न्याय मिळवून देता येईल याची त्यांना खात्री झाली. म्हणूनच त्यांनी स्त्री शिक्षणाला महत्त्व, बालविवाहाला विरोध, विधवा

महात्मा फुले : चिंतन आणि चर्चा / २६९

Dr. BHARATI S. PATNAIK
Asstt. Prof. Dept. of English
Sitabal Arts College, AKORA

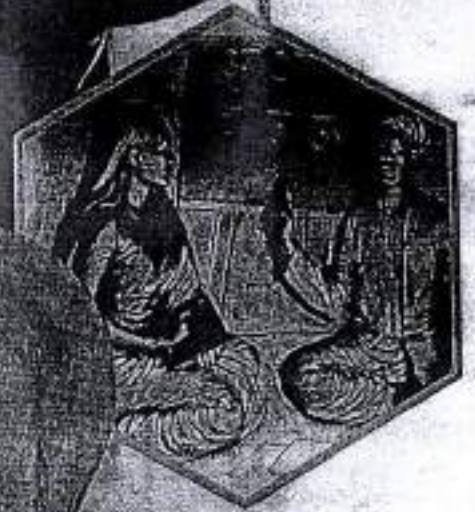
महात्मा कुली

चिंतन आणि चर्चा

• संपादक •

डॉ. भगवान डोंगरे

डॉ. गोवर्धन मुळक

सिद्धात्मा

सिद्धात्मा फुले : चिंतन आणि चर्चा

संपादक :

डॉ. भगवान डोंगरे

डॉ. गोवर्धन मुळक

प्रकाशक
चिन्मय प्रकाशन,

सुकगेकर बिल्डिंग, जिजामाता कॉलनी,
पेठगट, औरंगाबाद. मो. ९८२२८७५२१९
ईमेल: chinnmayprakashan@gmail.com

अक्षरगुंफण
ज्ञानेश्वर के सुस्ते
वेदिका टाईपसेटर्स, औरंगाबाद

© लेखकाधीन
१८ फेब्रुवारी २०१९
वार - सोमवार

मुद्रक
औंकार प्रिंटर्स
औरंगाबाद.

मुखपृष्ठ
अपूर्वा माफिक्स
औरंगाबाद.

₹ ४५०/-

ISBN - 978 - 93 - 81948 - 76 - 7

नोट : या पुस्तकातील सर्व शोधनिबंध लेखकाची मौखिक परवानगी ग्राह्य धरूनच एकत्रित करण्यात आलेले असून, त्यांनी शोधनिबंध जसे पाठविले होते तसेच मुद्रित शोधन न करता सापेक्ष लायब्ररीमध्ये त्यात मुद्रणदोष असू शकतात. शोधनिबंधातील मते ही प्रत्येकाची वैयक्तिक मते असून, त्या मतांची संपादक, सहसंपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

हाकाश्रीतः ज्ञानेश्वर के सुस्ते

३१.	महात्मा फुले का मानवतावादी दृष्टिकोन प्रा.डॉ. एस.आर. सांगोळे	११०
३२.	Education as a basic Human Right for woman : - A Phule thinking Rupasi Das	113
३३.	महात्मा जोतीबा फुलेचा सार्वजनिक सत्यधर्म प्रा.डॉ. रामकिशन दहिफळे	११६
३४.	महात्मा फुलेजी का सार्वजनिक सत्यधर्म डॉ. यादव नामदेव मोरे	११९
३५.	महात्मा फुलेचा सार्वजनिक सत्यधर्म प्रेरणा दिलीप दीक्षित	१२२
३६.	महात्मा जोतीराव फुलेच्या विचारातील शेतकरी डॉ. राजेंद्र साहेबराव धाये	१२६
३७.	महात्मा फुले आणि त्यांचा कृषिविषयक दृष्टिकोन डॉ. डी. बी. खरात	१३४
३८.	महात्मा फुले यांचे शिक्षण विषय विचार आणि कार्य प्रा.डॉ. यशवंत पुंडलिकराव गाडे	१३७
३९.	शेती, शेतकरी आणि शेतमजुरांचे प्रश्न व महात्मा जोतीबा फुले प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर - प्रा. डॉ. महेंद्र भगत .	१४१
४०.	महात्मा फुले आणि शेतकरी चळवळ प्रा. प्रदीप पंजाबराव ठाकरे - प्रा. नारायणराव गांवडे	१४४
४१.	महात्मा फुलेच्या विचारातील शेतकरी प्रश्न : कारणे व उपाय डॉ. विश्वनाथ कोवकर	१४७
४२.	महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचार प्रा. श्रीमंत तुकाराम कावळे - फड महादेवी वैजेनाथ.	१५१
४३.	महात्मा फुलेच्या विचारातील शेतकरी प्रश्न : कारणे व उपाय प्रा. नवनाथ बंकट बडे	१५६
४४.	महात्मा जोतीबा फुले यांच्या शेतीविषयक विचारांचा अभ्यास डॉ. महेश प्रभाकरराव देशमुख	१६०
४५.	महात्मा फुलेचे शेतकरी विषयक विचार काळाची गरज : एक अभ्यास दलित सुभाष कांबळे	१६३
४६.	महात्मा फुले यांचे कृषी सुधारणा नीतिविषयक विचार वाघमारे विनोद राम - आर. व्ही. मस्के.	१६७

'शेती, शेतकरी आणि शेतमजुरांचे प्रश्न व महात्मा ज्योतिबा फुले'

प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर

प्रा. डॉ. महेंद्र भगत

सहयोगी प्राध्यापक,

सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना

आजच्या काळामधील शेतकऱ्यांची दयनीय स्थिती पाहता असे दिसून येते की, शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करण्यात येत आहे. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धामध्ये महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांची जी स्थिती दर्शविलेली होती आज त्यांच्या मते फारसा बदल झाल्याचे दिसत नाही. महात्मा फुले यांनी इ.स. १८८३ मध्ये लिहिलेल्या 'शेतकऱ्यांचा असूड' या पुस्तकामध्ये शेतकरी व शेतकऱ्यांच्या विविध समस्यांवर विस्तृत विवेचन केलेले आहे. त्यांच्या मते, भारत देश हा कृषिप्रधान देश असून येथील शेतकऱ्यांच्या समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. येथील शेतकरी अज्ञानी, कर्जबाजारी, दरिद्री, मागासलेला असा असून त्यामुळे शेतकऱ्यांची बाजू मांडण्यास आणि त्यांच्यामध्ये संघटन निर्माण करण्यास महात्मा फुले यांनी सुरुवात केली. त्यांनी व तत्सम घटकांच्या हलाखीची परिस्थिती त्यांनी बरील पुस्तकामध्ये नमूद केलेली आहे. शिक्षणाशिवाय शेतकरी वर्ग व शेतकऱ्यांच्या मते नवीन पिढ्यामध्ये सकारात्मक बदल होणार नाही. म्हणून शिक्षणाशिवाय पयाय नाही ही भूमिका पराब्रह्मण त्यांनी

शेतकऱ्यांच्या मुलांना व्यावसायिक शिक्षण मिळावे, त्यांच्यासाठी व्यावसायिक कृषी प्रदर्शन भरविले जावे, चाणोपुरवठ्यासाठी शेतकऱ्यांच्या विहिरी, धरणे बांधावे, पीक संरक्षणासाठी बंदुकीचे प्रवाने मिळावे इत्यादी मागण्यांचा पाठपुरावा केला. एवढेच नाही तर १९०८ साली त्यांनी ड्युक ऑफ कॅनाटसमोर भारतीय शेतकऱ्यांच्या वेधात शेतकरी वर्गाचे प्रतिनिधीत्व केले. त्यांच्या विविध समस्यांची मांडणी करून त्या संदर्भातील उपाययोजनाही स्पष्ट केल्या.

आधुनिक भारताचे समाजक्रांतिकारक महात्मा जोतीबा फुले (१८२७ - १८९०) यांचा कालखंड बहुआयामी स्वरूपाचा होता. बहुसंख्याक वंचित घटकासाठी शिक्षणाची दार उघडे करणारे, धर्मसुधारक, समाजप्रवर्तक, विविध चळवळींचे नेतृत्व करणारे आणि आपल्या कृतीमधून परिवर्तन घडवून आणणारे असे कुशल व खंबीर नेतृत्व होते. भारतातील बहुजन जन अंधकारात चाचपडत होता. अज्ञान, अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता इत्यादींचे भयंकर चटके सहन करत होता. या सर्व घटकांना एकत्रितपणे नेणारे युगप्रवर्तक म्हणजे महात्मा जोतीबा फुले होते. स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्योद्धार, शेतकऱ्यांचे प्रश्न इत्यादींच्या नोंदद्वारासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य अर्पण केले.

शेती व शेतकऱ्यांची स्थिती

'शेतकऱ्यांचा असूड' हे पुस्तक येण्यापूर्वी व त्याकाळात महात्मा फुले व्यतिरिक्त कोणीही शेती व शेतकरी संदर्भात फारसे लिखाण केल्याचे दिसत नाही. 'शेतकऱ्यांचा असूड' या पुस्तकाच्या माध्यमातून प्रथमच या विषयावर सखोल, सूक्ष्म व तटस्थपणे त्यांच्या उन्नतीचे मार्ग सांगिले आहे. कृषीप्रधान देशामध्ये शेतकरी वर्गाची हलाखीची स्थिती ही एक शोकांतिका आहे. त्यामुळे शेती, शेतकरी व शेतमजूर यांच्याबाबतीत विचार अत्यंत मोलाचे आहेत.

शेतकरी हा प्रतिष्ठित मानला गेला पाहिजे, कारण तो राब-राब राबतो, अहोरात्र कष्ट करतो.

कृषिप्रधान पंचवळ नावालाच असून चालणार नाही, शेतकरी व शेतमजूर यांची सख्या अधिक आहे, त्यासाठी विकासात्मक

ज्योतिबा फुले : चिंतन आणि चर्चा / १४१

महात्मा कुले

चिंतन आणि चर्चा

• संपादक •

डॉ. भगवान डोंगरे
डॉ. गोवर्धन मुळक

चित्त आत्माहस

सहात्मा फुले : चिंतन आणि चर्चा

संपादक :

डॉ. भगवान डोंगरे

डॉ. गोवर्धन मुळक

प्रकाशक

चिन्मय प्रकाशन,

सवणेकर बिल्डिंग, जिजामाता कॉलनी,
पैठणगेट, औरंगाबाद. मो. ९८२२८७५२१९

Email: chinnayprakashan@gmail.com

अक्षरगुंफण

ज्ञानेश्वर के. सुस्ते

वेदिका टाईपसेटर्स, औरंगाबाद

© लेखकाधीन

१८ फेब्रुवारी २०१९

वार - सोमवार

मुद्रक

ऑकार प्रिंटर्स,

औरंगाबाद.

मुखपृष्ठ

अपूर्वा प्राफिक्स

औरंगाबाद.

₹ ४५०/-

ISBN - 978 - 93 - 81948 - 76 - 7

नोट : या पुस्तकातील सर्व शोधनिबंध लेखकाची मौखिक परवानगी ग्राह्य धरूनच एकत्रित करण्यात आलेले असून, त्यांनी शोधनिबंध जसे पाठविले होते तसेच मुद्रित शोधन न करता छपाये लागल्यामुळे त्यात मुद्रणदोष असू शकतात. शोधनिबंधातील मते ही प्रत्येकाची वैयक्तिक मते असून, त्या मतांशी संपादक, सहसंपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१.	महात्मा जोतीबा फुले यांच्या दृष्टिकोनातून शैक्षणिक विचार : एक अभ्यास प्रा. एस.एल. मेहे	०१
२.	महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य प्रा. डॉ. विलास भगवानराव भिल्लार	०५
३.	म. जोतीबा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य डॉ. विद्यासागर पुं. सोनकांबळे	०७
४.	महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि कार्याचा अभ्यास प्रा. पी. एस. मिस्राळ डॉ. डी. बी. खरात	११
५.	महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि कार्य प्रा. सुजाता आर. नाईक (गवई)	१५
६.	महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार प्रा. प्रकाश साहेबराव काळवणे	२०
७.	महात्मा फुलेंचे शिक्षण विषयक विचार प्रा. डॉ. बळीराम परशुराम अवचार	२३
८.	महात्मा फुले यांचे अखंड : चिंतन आणि चर्चा डॉ. गोवर्धन काशीनाथ मुळक	२६
९.	महात्मा जोतीबा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य प्रा. शरद शंकर गायकवाड	३२
१०.	महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि कार्य प्रा. डॉ. संजय गव्हाणे	३४
११.	महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य प्रा. पोकळे एस.एम.	३७
१२.	शैक्षणिक क्रांतीचे अप्रदुत : क्रांतीसूर्य महात्मा जोतीराव फुले दिलीप दामू कुमरे	४१
१३.	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शिक्षणविषयक कार्याचे विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रा. अमरिष एस. गावंड	४४
१४.	महात्मा जोतीबा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि कार्याचे समाजशास्त्रीय अध्ययन दीपक बसंतराव डोक	४८

शैक्षणिक क्रांतीचे अग्रदुत : क्रांतीसूर्य महात्मा जोतीराव फुले

दिलीप दामू कुमरे

पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना :-

समाजाच्या जडणघडणीत शिक्षणाचा वाटा महत्त्वपूर्ण व मोठा असतो. शिक्षण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. परिस्थितीसापेक्ष सुध्दा आहे. समाजसुधारकांनी नैसर्गिक शिक्षण, अनुभवप्राप्त शिक्षण, औपचारिक आणि शैक्षणिक शिक्षण इत्यादींना महत्त्वाचे मानले आहे. शिक्षण अनेकविध माध्यमातून प्राप्त केले जाते. म्हणून शिक्षण हे समाजसुधारके साधन मानून समाजसुधारकांनी त्याचा प्रभावी वापर केला. महात्मा फुले यांनी 'शिक्षणाशियाय तरणोपाय' म्हणून त्याचप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाला 'धापोणोचे दूध' ही उपमा दिली. महात्मा गांधी यांनी 'शिक्षण ही सत्यचक्र' म्हणून आणते ते 'शिक्षण' अशी शिक्षणाची व्याख्या केली. त्याचप्रमाणे लोकमान्य टिळकांनी शिक्षण आणि समाजसुधारके जुळवत आपल्या हक्काची जाणीव करून देणारे शिक्षण म्हणजे 'राष्ट्रीय शिक्षण' अशी भूमिका घेतल्याचे

दिसते. शिक्षणाला मूर्तरूप देण्यासाठी गुंबई प्रांताचे गव्हर्नर एल्फिन्स्टन यांनी एक योजना आखली. ख्रिश्चन मिशनर्यांनी या योजनेला असेना शिक्षण द्यायला सुरुवात केली. शैक्षणिक दृष्टिकोनातून महात्मा जोतीराव फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित-अस्पृश्यांच्या आणि महिलांच्या उत्थानासाठी भरीव कामगिरी केलेली आहे. राजर्षी शाहू महाराजांनी या योजनेला अडथळे करून तळागाळातील सामान्यजनांसाठी शिक्षणाचे दारे उघडली. त्यासोबत कर्मवीर भाऊराव पाटील, महात्मा गांधी, संत गाडगे बाबा, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज सायब्रीबाई फुले इत्यादी समाजसुधारकांनी या योजनेला प्रसार करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे.

महात्मा जोतीराव फुले यांनी चळवळीच्या इतिहासात मूलभूत हक्क व अधिकारांसाठी ज्या चळवळी उदयास आल्या त्या चळवळीची पायाभरणी म्हणून त्यांनी केलेली. म्हणून त्यांचा 'समाजक्रांतीचे आद्यजनक' या नावाने उल्लेख केला जातो. समाजाच्या उधारासाठी त्यांनी अत्युच्च खर्ची घालणाऱ्या या क्रांतीसुर्यांचे शैक्षणिक विचारदेखील तेवढेच क्रांतिकारक होते. म्हणूनच प्रस्तुत लेख महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक विचारांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

महात्मा जोतीराव फुले यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन :-

महात्मा जोतीराव फुले । कलियुग आले । विद्या नीच घरी गेली । शिक्षणासंदर्भात असा अपप्रचार उच्च वर्गीयांनी केलेला होता. त्यांच्याकडून शिक्षणापासून जाणीवपूर्वक दूर ठेवण्यासाठी केली गेलेली ही संपूर्ण उठावेय होती. आलेल्या पुढच्या काळात त्यांनी या उठावाची संकल्पनाच बदलवून टाकली. १८८२ च्या हॉटर कमिशनला त्यांनी सविस्तर निवेदन देवून त्यांनी शिक्षणविषयक योजनाच सादर केली. त्या निवेदनातील काही महत्त्वपूर्ण बाबी अशाः-

१. वर्ष १२ पर्यंत सर्व मुलांना प्राथमिक सवतीचे करावे.

२. शैक्षणिक जाती-जमातींना शिक्षणात प्राधान्य द्यावे.

३. प्राथमिक शिक्षणावर जास्तीत जास्त फंड खर्च करावा. प्राथमिक शाळांची संख्या वाढवावी, प्रांतीय सरकारने प्राथमिक

शिक्षणाला चिंतन आणि चर्चा / ४९

१९१३ साली । फुले

Diasporic

April-2021

Literature

EDITORS:

DR. GANESH R. KHANDERAO
DR. MANOJ N. BHAGAT

GOM SAI
PUBLISHERS & DISTRIBUTORS

Dr.
सहायक प्राध्यापक
सीताबाई फर्ला, दक्षिण व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला-४३२००२

DIASPORIC DILEMMA IN JHUMPA LAHIRI'S "THE NAMESAKE"

Dr. Bharati S. Patnaik

Associate Professor

Department of English

Sitabai Arts, Com & Sci College, Akola (M.S.)

Mobile 9823464191

E-mail id- bpatnaik7@gmail.com

Abstract

In recent years, Diaspora has become a favourite subject in the transnational field of literature. People who have fled and attempted to settle for many other causes around the globe have often found themselves in dual circumstances throughout the time of settlement. Diaspora authors' literature examines the challenges and opportunities created by migration and diaspora. Home disease, desire and a "search for belonging" or "origin" are elements that mark the diasporal friction. Jhumpa Lahiri is currently one of the leading authors of the Indian Diaspora. Her first book, 'The Namesake,' is autobiographical and depicts her history as a diaspora. "It belongs to the Indian diaspora of the second century, whose quest for belonging never seems to stop. They are sandwiched between their parents' country and their country of birth. They must retain links between these two countries' philosophies, which are separate poles.

Keywords: Diaspora, dilemma, immigrant, identity, homesickness, culture.

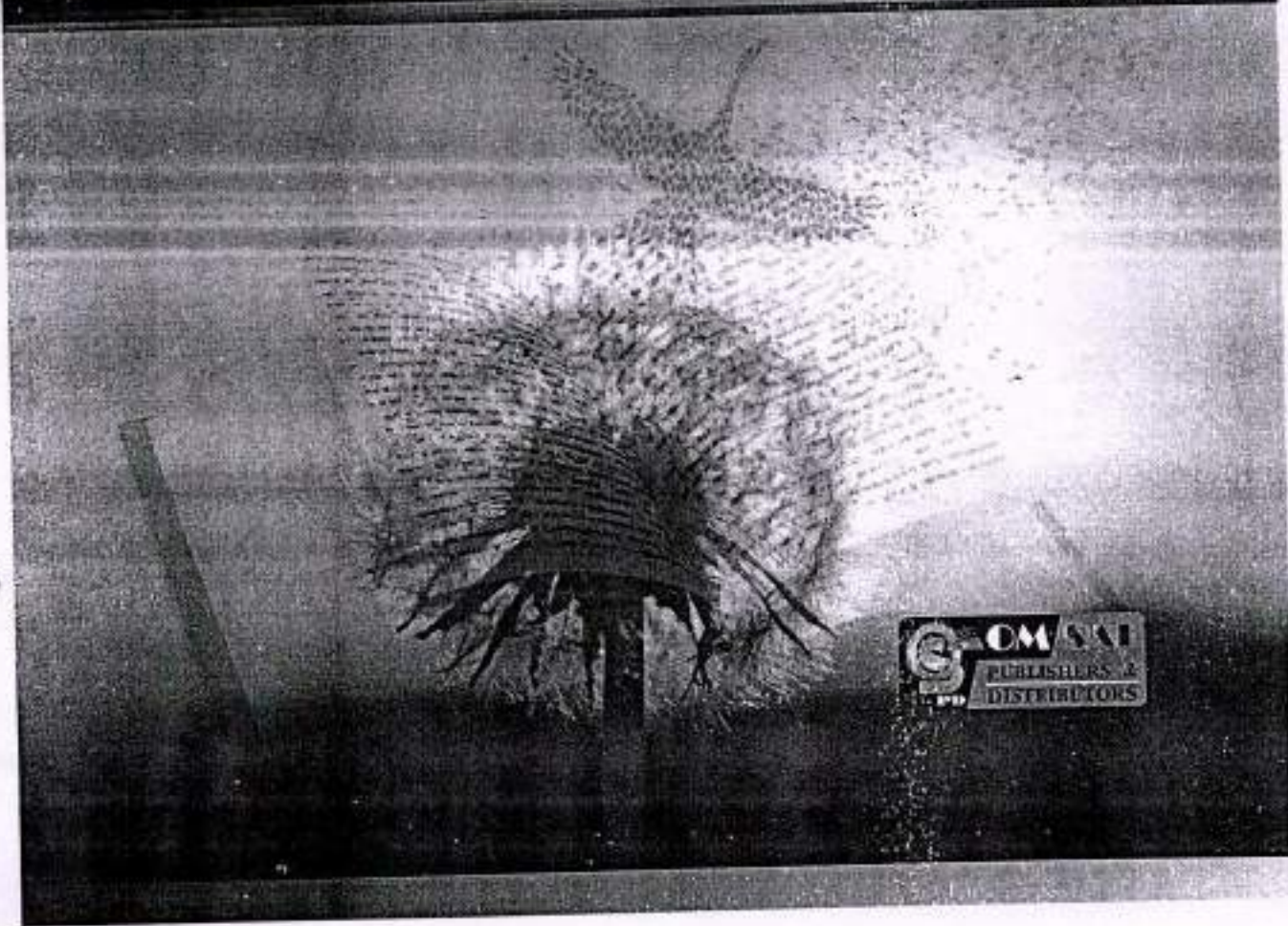
Jhumpa Lahiri is currently one of the leading authors of the Indian Diaspora. Her first book, *The Namesake*, is an autobiographical novel that depicts her diasporic history. Born to Bengali parents in London in 1967 and brought up on Rhode island, she has received the Pulitzer Prize for her short series of stories entitled "Interpreters of Disease." In her book, "The Namesake," Lahiri discussed the haunting experience of the first generation born in America Ashoke and Ashima, the Indians and their daughters, Gogol and Sonia. She intends to develop the novel's theme, diasporic dilemma, through the main characters-Ashoke, Ashima and Gogol. For Ashoke, the diasporic tension is not very intense. It is very apparent in Ashima and Gogol.

20-21

45
A

Diasporic Literature

EDITORS: DR. GANESH R. KHANDERAO
DR. MANOJ N. BHAGAT

OM SAI
PUBLISHERS &
DISTRIBUTORS

The text of this publication, or any part there should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the Author and Publishers with the rights are reserved.

ISBN: 978-93-91201-47-0 ✓

• **Printed and Published By:**

Shri Ganesh Raut
Plot No. 29 Behind T.B. Ward,
Indira Nagar, Nagpur 440003,
Ph.9923693506,
E-mail- ospdnagpur@yahoo.com

• **Sales Office :**

OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS ✓
29, Indira Nagar,
Behind T.B. Ward,
Nagpur 440003,
Ph.9923693506

• **Type Setter :**

Akshara Computer Works
Nagpur. Ph.: 7028020478

12.

CLASH OF TRADITION AND MODERNITY IN MANJU KAPUR'S *DIFFICULT DAUGHTERS*

Dr. D. R. Khanderao

Assistant Professor of English

Sitabai Arts, Commerce and Science College, Akola

dnyansheel@gmail.Com

Abstract

Manju Kapur's Difficult Daughters, her maiden novel published in 1998 is a perfect example of the clash of Tradition verses Modernity. The bond between husband and wife has been taken up as a key subject in all her novels. She exposes the exploitative patterns in the patriarchal culture in which men assume a dominant position and describes the feminist who wants improvements in traditional standards. Manju Kapur narrates the clash of tradition and modernity through the Virmati's struggle with male-dominated society. Virmati, the protagonist, represents the modern woman who tries to cross the rules of the patriarchal society to become self-dependent and partially succeeds in achieving it. She is desperate to be highly educated and independent, though she has to struggle a lot to attain liberty. She denies accepting the traditional values her family tries to thrust upon her.

Key words

identity crisis, dilemma, alienation, assimilation, disappointment.

Introduction

Manju Kapur's debut novel, *Difficult Daughters*, received a great response from the readers. She is the winner of the prestigious Commonwealth Writers' Prize for this novel, which was recognized as the Best First Book in Eurasian region. We meet the modern woman, her dilemma and her determination to become autonomous in all of her novels. The bond between husband and wife has been taken up as a key subject in all her novels. In one of her interviews, she says, "My novels also center on women. It's about how women negotiate with the outside world."¹

भारतीय विचारवंत

(INDIAN THINKER)

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी

एम.ए., पीएच.डी.

सहायक प्राध्यापक

तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. किशनलाल तथमल गोचरका
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
कारंजा (लाह) जि. वाराणसी

डॉ. नितीन चौधरी

एम.ए., एम.फॉल., पीएच.डी.

सहायक प्राध्यापक

तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती गद्यादेवी गोचरका
महिला महाविद्यालय, अकोला
जि. अकोला

अजिंक्य प्रकाशन

Attested
9/10/21

	डॉ. निभा उपाध्याय	३०८
६४.	Buddha : A Philosopher of Emancipator of mankind / Dr. S.M. Bhowate	३१२
६५.	Mahatma Gandhi View on Indian Writers / Prof. Rupesh Wankhade	३१८
६६.	Scientists : Venkatraman "Venki" Ramakrishnan / Prof. Chhaya Badnakhe	३२४
६७.	A Great Thinker Vallabhacharya's Contribution to Music / Dr. Ajaykumar Solanke ✓	३२८
६८.	Aborigonal's Social Education and Gandhi's Educational Philosophy / Prof. Manisha Kirtane	३३३
६९.	Kamala Das as a Confessional Poet / Dr. Nilima Tidke	३३६
७०.	Dr. Coluthur Gopalan : The Champion of India's Public Health Programme / Prof. Pavan Mahajan	३४२
७१.	S R Ranganathan's Five Law's in Library Science / Dr. Sandhipan Mundhe	३४८
७२.	Sri Aurobindo : Yogi of Spirtual Technology / Dr. Shalini Bang	३५३
७३.	Annasanskara as an important dimension of Garbhsanskara from ancient times / Prof. Sonal Kame	३६०
७४.	Arundhati Roy's Social Activism in work / Dr. Dattatray Timkikar	३६५
७५.	Dr. Babasaheb Ambedkar As Great Educationist / Mr. P. S. Shirsat	३७३

Attested
 १०/११

A Great Thinker Vallabhacharya's Contribution to Music

Dr. Ajaykumar G. Solanke
Assistant Professor, Department of Music,
Sitabai Arts, Commerce and Science College, Akola

Abstract- Vallabhacharya was a great lover of music. He used to sing his own before his deity. At each time of divine service, music of Kirtans by Suradas, Kumbhanadas, Parmanaddasa, Govindadasa etc. describing Krishna's various lilas is deemed essential. Not only that, but the music for the morning service is not to be repeated at noon time or evening service. The music selected, fitted the time of service of each day and varied not only according to the days, but also according to the seasons. He was the founder of Pushti Marg. He left his home and went for his first Prithvi Parikrama at a tender age of only 13 years. He lived for 52 years but completed many tasks which were not possible by mere mortals. He embodied each principle of his doctrine that illumined his mind each in a small tract. He wrote 16 tracts which serve as keys to the understanding of the system of Pushti-Marga. He was a great Teacher, Philosopher and a religious Guru and wrote many books. Shri Vallabhacharya ji, Swami Haridas, Raja Man Singh Tomar, Kirtankar Kumbhan das they all were contemporaries. And this era was of Dhrupad singing style. All the books of that time contain references of Dhrupad singing. Hence one can assume that surely the singing style used in Pushtimargiye Sangeet was Dhrupad style.
Key words- Music, Pushti Marg, Philosopher, Dhrupad.

Introduction-

Vallabhacharyawas a great Teacher, Philosopher and a religious Guru and wrote many books. He treats everyone equal. Every human was equal for him. He opened the way of Bhakti for all irrespective of Caste and Creed. Out of 84 Mahanubhavas of Viashnav Prampara were from different castes and creeds. Shri Vallabhacharya being a great scholar had written innumerable books. It occurred to him that if he wanted to preach his message of devotion to God and God's grace called Pushti-Marga, he should put his thoughts in writing. He embodied each principle of his doctrine that illumined his mind each in a small tract. 'He wrote 16 tracts which serve as keys to the understanding of the system of Pushti-Marga.' Vallabhacharya has been a major scholar of the Bhakti tradition of Hinduism, as a

भारतीय विचारवंत / ३२८

Attested
Solanke

system of devotion in which there is everything was based on music. 'Shri Vallabhacharya first time started this musical tradition of Kirtana at temple of Shri Nathji at Govardhan Mountain. He saw a Farmer singing very beautifully. Shri Vallabhacharya appointed him as musician in Temple of Shri Nathji.'⁵

Shri Vallabhacharya's greatest contribution in promotion of Bhakti Sangeet was developing a system of doing all the rituals and customs with music and using Indian ragas for prayers. Pushtimargiye Sangeet developed in the reign of Raja Man Singh Tomar of Gwalior. The areas of Gwalior, Agra Mathura and Vrindavan paved the way for development of Dhrupad. Shri Vallabhacharya ji, Swami Haridas, Raja Man Singh Tomar, Kirtankar Kumbhan das they all were contemporaries. And this era was of Dhrupad singing style. All the books of that time contains references of Dhrupad singing. Hence one can assume that surely the singing style used in Pushtimargiye Sangeet was Dhrupad style.⁶ In Pushtimargiye Sangeet, Kirtana is not for pleasing Lord. It is a made essential part of Seva by Shri Vallabhacharya ji. Instead of Matras, Vishnupadas are sung. Kirtaniya (Singer) keep on singing Vishnupadas and during that all the rituals and customs for Lord are done. This is purely based on Indian Ragas.

The Dhrupad composition style in Indian classical music progressed a lot in 15th century. There are basically two reasons for the progress of this style since this style was widely accepted in all the vaishnav sampradayas, this style was very well preserved in vaishnav temples. This style was also widely appraised by Royal families and kings. From A.D. 1486 to A.D. 1518, the king Mansingh of Gwalior, in madhyapradesh, with the help of Rakshu, Bhame and Baiju made a lot of progress in the Dhrupad style. Many talented musicians were encouraged by the state and began to take an interest in singing Dhrupad. Even the famous singer in the court of Akbar, Tansen, was a keen follower of the style. 'In the 13th century, in accordance with the wishes of Shreenathji, Shree Mahaprabhu Shree Vallabhacharyaji installed the physical swaroop of the Lord Shreenathji at Shree Govardhan Mountain in a small temple. At that time, Shree Kumbhandasji, a devotee who was also a poet, used to live at the Jamunavata village near the mount Govardhan. During a darshan of Shreenathji, Kumbhandasji experienced all the leelas of the Lord Shree Krishna, as performed in the Saraswatkalp.'⁷ Shree Mahaprabhuji instructed him to sing kirtans before the Lord. So the first kirtan of Pushti Marg was sung by Shree Kumbhandasji in the presence of Shreenathji, at dawn, in Bilaval Raga and Dhammar Taal. Kirtan sung

भारतीय विचारवंत / ३३०

Attested
9/1/11

References-

1. <http://vallabhakul.blogspot.in/2010/08/history-of-shree-mahaprabhuji.html>
2. Jindal, Rajendra. (1976)Culture of a Sacred Town: A Sociological Study of Nathdwara PopularPrakashan. pp. 21-22.
3. Shri Vallbhacharya Mahaprabhu ji, Shashtri K.K., M.S. University of Baroda Press, 1977.
4. Shri Vallbhacharya Mahaprabhu ji, Shashtri K.K., M.S. University of Baroda Press, 1977
5. Shri Vallabh Darshan, Pyare Lal, First edition, Perfect Publishers, Anand, 2004.
6. Pushtimargiye Mandiron Ki Sangeet-Prampara, Sharma Satyabhan, Radha Publications, NewDelhi, First Edition 1999.
7. Parmanandsagar, Sampadak sukal, p. 23-24.
8. Sursagar Sampadak- Nandadulare vajpeyi, pad. 1998.
9. Dr. Prabhudayal mittal „ashatchap parichay p. 354,

भारतीय विचारवंत / ३३२

Attested
गाल

SOF 10

Stand on your own feet...

E-BOOK

'Empowering Students with Soft Skills'

**SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY
AMRAVATI (MS)**

15 Aug-2020

Message from
Hon'ble
Registrar

It is a matter of almost pride and privilege that Students' Development of this University under the able guidance of Hon'ble Vice-Chancellor, Dr. Madhomin Chandelar, Hon'ble Pro-Vice-Chancellor, Dr. Rajesh Talwarkar and efforts of Dr. **Dineshkumar Satange, Director, Students' Development** have released E-book on auspicious day of 15 August 2020. I am happy to write this message for E-book 'SOF 10' with tag line (Stand on Your own feet...) for Empowering Students with Soft Skills. It will certainly help the students, teachers and parents to learn various skills from this book. The focus of the book is mainly the undergraduate students. The book contains ten chapters including Motivation, Goal setting, Verbal and Non-Verbal Communication, Presentation Skills, Time Management, Group Discussion, Resumes Writing, Interview Skills and Character, Ethics and Moral which are part and parcel of life, but everybody neglect to learn them. The chapters of book will inspire, motivate and make the students and teachers successful in their life. It is quite a herculean task to work with all authors who are also professors of different affiliated colleges of University and are certified trainers of Sant Gadge Baba Amravati University.

I would like to congratulate the Director, Dineshkumar Satange and his core team and the authors not only for writing this book, but the efforts they have taken during the lockdown when the schools, colleges and Universities were closed due to COVID-19 pandemic to contain the community spread of the disease and fully protect students. I sincerely express my gratitude and have confidence that the book will bring great success and positive change in the life of students.

Dr. Tushar Deshmukh
Hon'ble Registrar

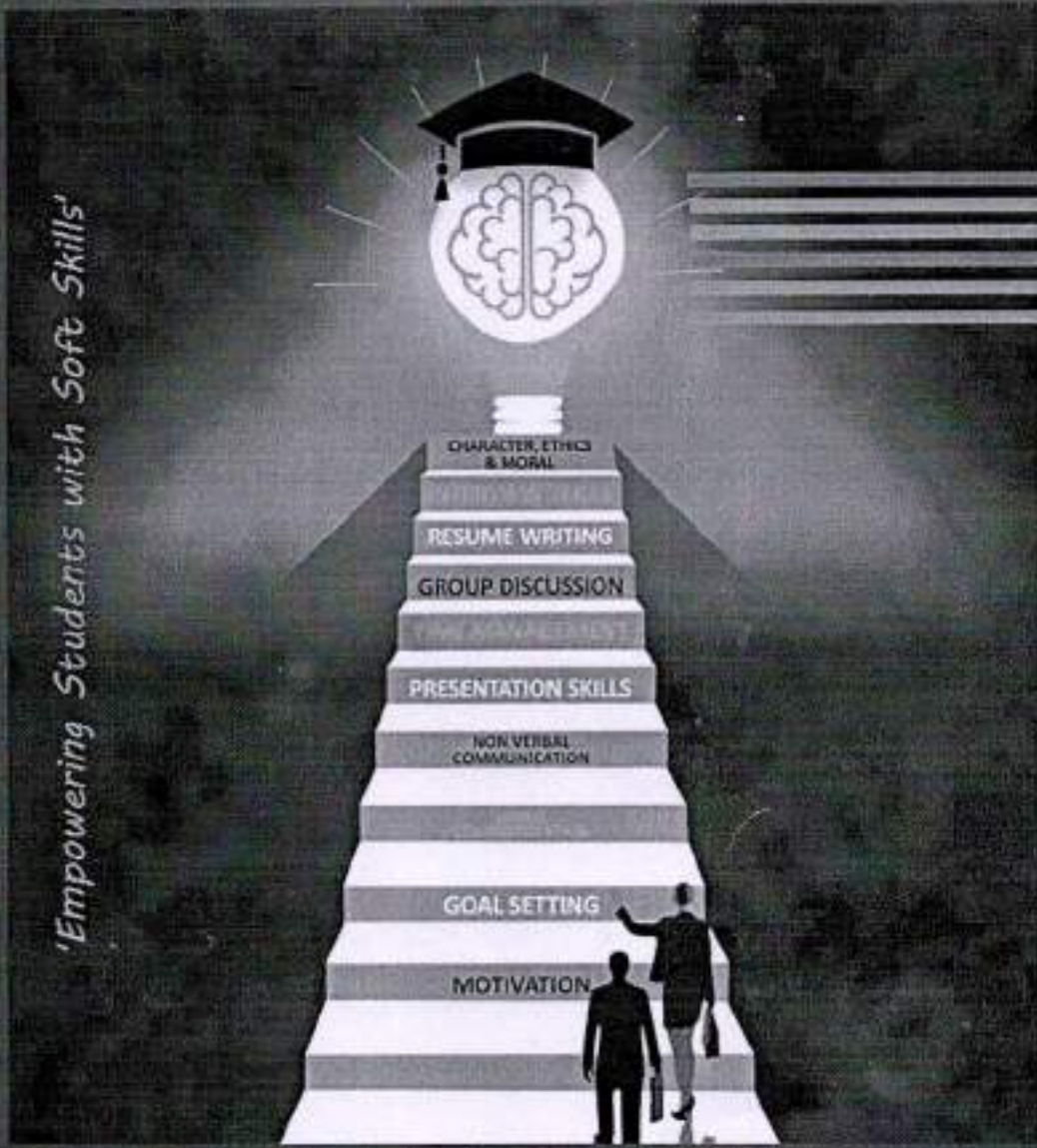
SECTION 06 - TIME MANAGEMENT			
24	<u>Time as a Resource</u>	<i>Dr. Rohitkumar Agrawal</i>	162
25	<u>Identification of Time Wasting</u>	<i>Dr. Padmanand Tayade</i>	166
26	<u>Prioritising Work to be Done</u>	<i>Prof. Shivaji Tuppekar</i>	170
27	<u>To Do List & Check List</u>	<i>Dr. Yogesh Ingale</i>	176
SECTION 07 - GROUP DISCUSSION			
28	<u>Meaning of GD</u>	<i>Dr. Parag Gadve</i>	182
29	<u>Types of GD</u>	<i>Prof. Mangesh Tajane</i>	189
30	<u>Process & Treats of GD</u>	<i>Dr. Manish Jadhav</i>	194
31	<u>Do's & Don'ts</u>	<i>Prof. Mukesh Babhulkar</i>	200
32	<u>Suggestive Latest Topics & Mock</u>	<i>Dr. Pavan Deshmukh</i>	204
SECTION 08 - RESUME WRITING			
33	<u>Functions of Resume</u>	<i>Dr. Umeshkumar Chapke</i>	216
34	<u>Types of Resume</u>	<i>Dr. Magesh Adgokar</i>	222
35	<u>Formats & Section Heading</u>	<i>Prof. Amal Karmarkar</i>	229
36	<u>Sample Resume Course Specific</u>	<i>Prof. Amal Karmarkar</i>	239
SECTION 09 - INTERVIEW SKILLS			
37	<u>Intents/Objectives</u>	<i>Prof. Shashikant Thorat</i>	253
38	<u>Types of Interview</u>	<i>Dr. Pallavi Mandaogade</i>	257
39	<u>Structure of Interview</u>	<i>Prof. Raju Therige</i>	262
40	<u>Do's & Don'ts of Interview</u>	<i>Prof. Sagar Sankhaskar</i>	271
SECTION 10 - CHARACTER, ETHICS & MORAL			
41	<u>Character- Meaning, Development & Philosophy</u>	<i>Prof. Kshitij Shah</i>	277
42	<u>Ethics- Meaning, Development & Philosophy</u>	<i>Dr. Haridas Akhore</i>	286
43	<u>Moral- Meaning, Development & Philosophy</u>	<i>Dr. Pankaja Ingle</i>	291

SOF 10

E-BOOK

Stand on your own feet...

'Empowering Students with Soft Skills'

**SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY
AMRAVATI (MS)**

Message from
Hon'ble
**Vice
Chancellor**

Greetings to all!

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati is among the very few universities which have formally designed and executed soft skills training program for the faculty and the students. We have given a top priority to appraise our student's skills and talent. We very well know that every student has got to compete with the global workforce. Considering this there is a need to cultivate in students the right attitude blended with an extraordinary set of soft skills. This journey started in the year 2018 with the first batch of Train the Trainers at HRDC Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. 114 trainers so far have been trained and certified by the University. All these trainers, with a mission in their hearts, have visited different colleges and institutes under the University to train the students in soft skills. It has greatly helped the students, more particularly in the remote and rural areas.

All the things were going smoothly but the year 2020 came up with a great challenge in the form of covid-19. No life is left untouched by its impact. Students, prominently, have faced fear, anxiety and stress regarding their exams, their future and the safety of their lives. Almost all the students were in the state of bewilderment, not knowing what to do? where to go and whom to talk?

I should congratulate Dr. Dineshkumar Satange, Director, Students' Development and all the certified trainers from Sant Gadge Baba Amravati University immediately responded to the call of the situation and decided to stand firm with the students. Our team organised an Online Soft Skill Development workshop in the month of May, focusing on Problem solving Stress and time management.

Dr. Muralidhar Chandekar
Hon'ble Vice Chancellor

E-BOOK AUTHORS

Dr. Onyandhra Hedao

Dr. Rakash Badgujar

Dr. Pallavi Mandaogade

Prof. Alim Khan

Prof. Prashant Ajmire

Dr. Rekha Maggiwar

Dr. Radhika Deshmukh

Dr. Pavan Deshmukh

Dr. Sanket Malviya

Dr. Onyandhaal Khanderao

Dr. Yagesh Ingle

Prof. Yuvraj Vaidya

Prof. Zaki Khan

Prof. Sonal Kame

Dr. Swati Damodare

Dr. Vaibhav Achao

Dr. Sanjay Shermare

Prof. Ashish Kokate

Dr. Pankaja Ingle

Dr. Nita Deshmukh

Prof. Shoeb Khan

Prof. Jeetendra Barulkar

Prof. Vijay Deshmukh

Dr. Rohitkumar Agrawal

Dr. Padmanand Tayade

Prof. Shivaji Tuppekar

Dr. Parag Gadve

Prof. Mangesh Tajane

Dr. Manish Jadhav

Prof. Mukesh Babhulkar

Dr. Umeshkumar Chapke

Dr. Mangesh Adgokar

Prof. Amol Karmarkar

Prof. Shashikant Thorat

Prof. Raju Thenge

Prof. Sagar Sonthaskar

Prof. Kshitiy Shah

Dr. Haridas Aikhare

SOF 10

Empowering Students with Soft Skills

INDEX

(Please click on Chapter title to get direct access)

Ch. No.	Chapter & Author Name	Page No.
SECTION 01 - MOTIVATION		
01	<u>Importance of Motivation</u> <i>Dr. Dyanendra Hedaaa</i>	01
02	<u>Internal & External Motivation</u> <i>Dr. Rakesh Badgujar</i>	12
03	<u>Self-Talk</u> <i>Dr. Pallavi Mandaogade</i>	16
04	<u>Growth Mindset</u> <i>Prof. Alim Khan</i>	22
SECTION 02 - GOAL SETTING		
05	<u>Dreams & Goals</u> <i>Prof. Prashant Ajmire</i>	29
06	<u>Setting Goals</u> <i>Dr. Rekha Maggirwar</i>	34
07	<u>Types of Goals</u> <i>Dr. Radhika Deshmukh</i>	40
08	<u>Case Study</u> <i>Dr. Pavan Deshmukh</i>	46
SECTION 03 - VERBAL COMMUNICATION		
09	<u>Listening, Watching & Speaking</u> <i>Dr. Sanket Malviya</i>	57
10	<u>Win-Win Situation</u> <i>Dr. Dnyansheel Khanderao</i>	66 ✓
11	<u>Emphatic Communication</u> <i>Dr. Yogesh Ingale</i>	71
12	<u>Preparation of Speech</u> <i>Prof. Yuvraj Vaidya</i>	78
13	<u>Public Speaking</u> <i>Prof. Zakir Khan</i>	84
14	<u>Current Affairs in Speech</u> <i>Prof. Sunal Kame</i>	91
SECTION 04 - NON VERBAL COMMUNICATION		
15	<u>Science of Body Language</u> <i>Dr. Swati Damodare</i>	97
16	<u>First Impression</u> <i>Dr. Vaibhav Adhao</i>	104
17	<u>Reading Face & Eyes</u> <i>Dr. Sanjay Shenmare</i>	110
18	<u>Cross Cultural Body Language</u> <i>Prof. Ashish Kokate</i>	118
SECTION 05 - PRESENTATION SKILL		
19	<u>Grooming as a Speaker</u> <i>Dr. Pankaja Ingie</i>	128
20	<u>Clarity of Words, Thoughts & Idea</u> <i>Dr. Rita Deshmukh</i>	135
21	<u>Manners</u> <i>Prof. Shoeb Khan</i>	142
22	<u>Speed, Audibility & Voice Modulation</u> <i>Prof. Jeetendra Barulkar</i>	147
23	<u>Audience Handling</u> <i>Prof. Vijay Deshmukh</i>	153
<i>Contd.</i>		

Certified Trainer

Dr. Dnyansheel R. Khanderao

M. A., M. Phil., Ph.D.

Assistant Professor

Sitabai Arts, Commerce & Science College Akola (MS)

E-mail:- dnyansheel@gmail.com

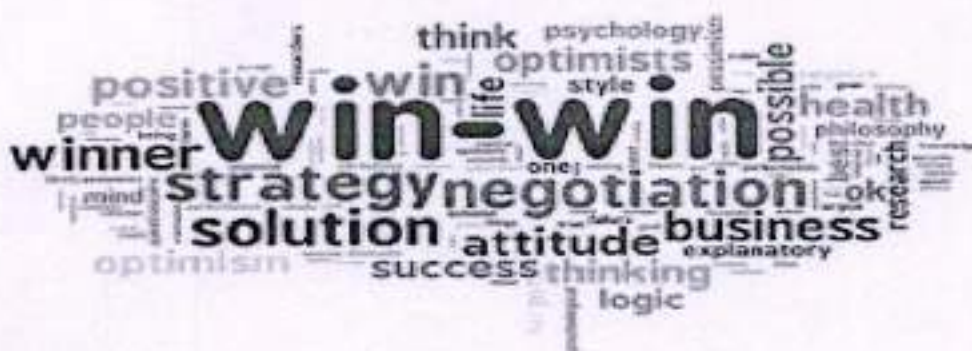
ABOUT AUTHOR

Author has 21 years of experience in serving students in English stream. He is Chairman of Career Guidance and Placement Cell at his college and taking care of employability and job placement activity. He also participated and presented research papers in national international conferences and also published research papers in many renowned Journals. He has conducted many sessions for civil services, NET/SET preparation programs in the college.

Chapter 10

WIN- WIN SITUATION

In the article 'The Psychology of Verbal Communication,' Robert M. Krauss explains, "A species' survival depends critically upon its ability to communicate effectively, and the quality of its social life is determined in large measure by how and what it can communicate." Interpersonal skills are the skills we use every day when we communicate and interact with other people. They include a wide range of skills, but particularly communication skills such as listening and effective speaking. They also include the ability to control and manage your emotions. It is no exaggeration to say that interpersonal skills are the foundation for success in life. People with strong interpersonal skills tend to be able to work well with other people, including in teams or groups, formally and informally. They communicate effectively with others, whether family, friends, colleagues, customers or clients. They also have better relationships at home and work. You can improve your interpersonal skills by developing your awareness of how you interact with others and practicing your skills.

भारतीय विचारवंत

संपादक

डॉ. नीलम खंगाणी

डॉ. नितीन चौधरी

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम दामोदर, डॉ. नितीन चौधरी
प्रकाशक :

डॉ. नृ. कृ. सि. भगत

अभिषेक प्रकाशन

पिपरावा, जयपुर रोड, गुणग

एल. एन.एन. टा. बरिशम

संपर्क : ९२०२२०००२५

WhatsApp : 8007141827

Website : www.ajankyaipublication.com

E-mail : ajankyaipublication@gmail.com

ISBN : 978-91-905332-20-9 ✓

© संश्लेषण

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२१

अक्षर जुळवणी : अभिषेक प्रिटींग्स् अँड कॉम्युटर्स

मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर

मुद्रक : अभिषेक एन्टरप्राईजेस, वाशीम

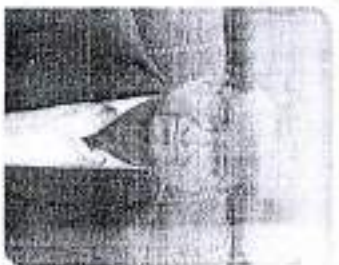
प्रमुखा विक्रेता: अभिषेक पुस्तकालय, वाशीम

संपर्क : ८००७१४३५१७ / ९६०४४०२०१३

विक्रमत : ₹. ४५० फक्त

(या पुस्तकात छापात झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

शुभेच्छा संदेश

आमच्या महविद्यालयीन स. प्रा. तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. नितीन चौधरी तथा डॉ. नीलम झगानी, स. प्रा. व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री. किसानलाल नथमल गोयनका कला व वाणिज्य महविद्यालय, कारंजा (ताड) जिल्हा वाशिम यांच्या संयुक्त साधनात 'भारतीय विचारवंत' झा शीर्षकाअंतर्गत पुस्तक प्रकाशित होत आहे.

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये 'भारतातील प्रमुख विचारवंत त्यांचे विचार व त्यांचे अर्थशास्त्रीय परिप्रेक्ष्यातील प्रमुख योगदान हे सांगितले पुस्तकाद्वारे प्रकाशित करण्यात येत आहे.

संपादकांचे व लेखकांचे मनःपूर्वक अभिमान. प्रस्तुत प्रकाशनास माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा !

डॉ. देवेंद्र व्यास

प्राचार्य

श्रीमती राधादेवी गोयनका

महिला महाविद्यालय, अकोला

संविदांस्तु मन्त्रानां सन्निभं भावद्वयं च। धर्मो वाचो ज्ञानं चैव सन्निभं श्री. विद्यासागराचार्यः कर्तुं
 विदित्वा यत्तदा चकारात्तस्य महतीःश्रद्धायाः, श्रद्धया विद्यासागराचार्यः सन्निभं धर्मं चैव सन्निभं
 वाचो ज्ञानं चैव सन्निभं

मनसा वाचमनसोः अन्तर्क भुक्तम्, सन्निभं च मनो धारणार्थं वाचं अनुभवीनां अस्य
 शतकस्य प्राप्तं ज्ञानं, संसृते विविधं लक्षणानि संपन्नानां च विदित्वा सन्निभं वाचो
 ज्ञानं चैव सन्निभं वाचमनसोः अन्तर्क अन्तःकरणं मानसो.
 पुराणकाराणां चार्थं चापत्त्या प्रकाशं केल्वापहृतं प्रकाशकं अर्थोक्तम् प्रकाशनं
 वाचमनसोः आगतं शब्दकं मनसोः आगारं मानसो.
 भारतीय मनसास्यतः है पुरातक सर्वानां आवहेल तर त्याचे सर्व श्रेय सर्व
 नयनसंगो गते. इ पुरातक सर्व वाचकानां समाधानं प्राप्त करून देल ही आशा.

डॉ. नितीन चौधरी

डॉ. नीलम ठेंगाणी

१. वागुणा निरपयक विचार / प्रा. मानकर धरम / २१
२. ज्ञानासय पुनः लिखित 'मूलान्तरित' या केवळ एक संश्लेषित मूल्यविचार / डॉ. केलास यानवडे / २२
३. युक्त कल्याणासंबंधी स्वामी विवेकानंद यांचे विचार / डॉ. अलका मानकर / २३
४. म. पुल्ले विद्यालय शासनाधिपती विचार / प्रा. डॉ. रत्ना कृष्णनाड / २४
५. भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. एस. बी. केतकर यांचे ज्ञानीव्यवस्थेसंबंधीचे विचार - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन / डॉ. संजय व. चौधरी / २३
६. डॉ. फजलरहम उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख / डॉ. माधव सोनेकर / २८
७. म. गांधी घोर विचारवंत / डॉ. राजेश्री कडू पंडीत नेहरू : एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व / प्रा. डॉ. सुधिर देशमुख / ४२
८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठीवाङ्मयासंबंधीचे विचार / डॉ. संदीप बनसोडे / ४६
९. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय संविधान / प्रा. कुमुद चारपोडे / ५४
१०. बाराव्या शतकातील धर्मप्रवर्तक श्री. चक्रधरस्वामी / डॉ. माधुरी पाटील / ५८
११. जयप्रकाश नारायण यांचा समाजवाद / डॉ. संदीप कान्हे स्वामी विवेकानंद : विश्व मानव / डॉ. अर्चना धर्म घोर भारतीय समाजशास्त्रज्ञ - डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्गे / डॉ. बळीराम अवघार / ६६

राष्ट्रसंघ तुकडेकी महाराजाजी

सोताबाई कला, वाणिज्य व वित्त मन्त्रालय, अहमदाबाद

प्रास्ताविक

राष्ट्रसंघ तुकडेकी महाराजाजीका साहित्यमध्य अत्यंत गरुण जागृती निवडक विचार मने आहेत. त्यामुळे त्याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. त्या परंपरेच्या वाट्यानीय चरणागे थोरसत धरणे राष्ट्रसंघ तुकडेकी महाराज होते शांत, पिडित, दुर्लभ आणि लोपयन्त समाजागे सर्वांगीना उन्नती लाया. हा तुकडेकीचा ध्यास होता. सर्व समाजात आत्मसंपत्तेचे भाव जागृत ठेवून समाज सुखा आणि संपन्न ठेवण्याचे अत तुकडेकींनी स्वीकारले होते. राष्ट्रसंघ तुकडेकी महाराजांचे व्यक्तित्व व कार्यत्व लक्षात घेत त्यांचे लौकिक व्यक्तिमत्त्व समजून घेणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रसंघ तुकडेकी महाराजांनी धार्मिक शिक्षणाबरोबर राष्ट्रीय शिक्षणाची आवश्यकता ओळखली. त्यांनी अष्टांगपादबरोबर भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी देशभक्त आणि धर्मभक्त यांचे राबटन करण्याचा राबटन प्रयत्न केला.

“जागे जागे भारतवासी ! घर मे आगची आगरा
चागे भी कोने सिलंगी। क्यो नेटे हे शडगार ?।।
सब संघ बनानो अपना, इनको अब नहीं भुलजाना।।
तोडो पथन को नाग, समजो राष्ट्र ही परीवार।।”

सन १९३८ पासूनच गांधीगणव फिरून राष्ट्र जागवा, राष्ट्र जागवा, जागृत झी, याचा कळकळीने प्रचार करू लागले. धार्मिक राष्ट्र मरुत्वाचे आहे, हे त्यांनी सांगितले.

“रन मे शुर न्को धवसता, और-और सरबजता।
जात-पात और धर्म-पक्ष का, न्की असे कुछ नाता।।
नो शत्रु देश को बिपारडे, तब उसपर चढ जाता।।”
तुकडेकी महाराजांनी आपल्या भवनान्दारे साधुसंतनाही राष्ट्रीय भावनेने जागृत केले. गूलाभी ते चर-चापर लागलेला डाग आहे म्हणून तुकडेकी महाराज हा डाग पुसण्यासाठी आत्मनर्तना हाक मारतात.

“उठो अब हिंद के पुत्रो। पुकारे सोच भारत की।
करो सब संघटन अपना, मनाओ नये मत मत की।।

भारतीय विचारवंत

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी

डॉ. नितीन चौधरी

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम डंगणी, डॉ. नितीन चौधरी
प्रकाशक :

डॉ. कृ. डी. वि. भगत

अनन्दा प्रकाशन

भिमनगर, रायटर पो, कुण्डल

स. भारतीय वि. वाशिम

संपर्क : ९८०२२०००५३

WhatsApp : 8007143527

Website : www.gujikyaipublication.com

E-mail : gujikyapublication@gmail.com

ISBN : 978-93-90532-20-9 ✓

© लेखकाभिन

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२१

अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटींग्स ऑफ्ट कॉम्प्युटर्स

मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर

मुद्रक : श्रीमन्म एन्टरप्राइजेस, वाशीम

प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम

संपर्क : ९०००७१४३५२७ / ९६०४४८२०५३

किंमत : ₹. ४१० रुपये

(या पुस्तकालयाने इंग्रजीच्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

शुभेच्या संदेश

आपच्या महाविद्यालयातील स. प्रा. तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. नितीन चौधरी तथा डॉ. नीलम डंगणी, स. प्रा. व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री. किशनलाल नथमल गोयनका कला व वाणिज्य महाविद्यालय, करंजा (लाड) जिल्हा वाशिम यांच्या संयुक्त संपन्नतात 'भारतीय विचारवंत' ह्या शीर्षकाखालील पुस्तक प्रकाशित होते आहे.

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये भारतातील प्रमुख विचारवंत त्यांचे विचार व त्यांचे अर्थशास्त्रीय परिप्रेक्ष्यातील प्रमुख योगदान हे संपादित पुस्तकाद्वारे प्रकाशित करण्यात येत आहे.

संपादकांचे व लेखकांचे मनःपूर्वक अभिनंदन. प्रस्तुत प्रकाशनास माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा !

डॉ. देवेंद्र व्यास

प्राचार्य

श्रीमती राधादेवी गोयनका

महिला महाविद्यालय, अकोला

भारतसिंहानी मोहता तसच प्राचार्य डॉ. व्ही. आर. कोड्रापे श्री. किसनलाल नथमल गायकवाड वरुण वर्धागण्ड्य महर्षिविद्यालय, कारंजा (लाड) यांचे अनमोल मार्गदर्शन प्राप्त झाले, तसेच डॉ. सुनीलमान मानकर व डॉ. एस.एस. नाईक यांनी या कार्यासाठी आभारना पत्रकून केले त्याकरिता आम्ही त्यांचे मनस्वी आभार मानतो. प्र.लाल काशीकरांचे अनेक पत्रके, सहकारी व मित्र परिचार यांचे अनमोल असे मतदाने प्राप्त झाले. नाराय विविध लेखकांनी संपादकांच्या विनंतीस मान देवून मतदाने केल्या वरुण त्यांचे मनस्वी आभार मानतो.

पुस्तकाचे कायें सांगण्या प्रकारे केल्यावरुण प्रकाशक अजिंक्य प्रकाशन यांच्यास यांचे आभारी सांगतक मनस्वी आभार मानतो.

भारतीय विचारवंत हे पुस्तक सर्वांना आवडेल तर त्याचे सर्व श्रेय सर्व नागरिकांचे वारी. हे पुस्तक सर्व वाचकांना साप्यायान प्राप्त करून देईल ही आशा.

डॉ. नितिन चौधरी

डॉ. नीलम डंगाणी

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृ. क्र.
१.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील राष्ट्रीय जाणुती विषयक विचार / प्रा. भास्कर धारणे	०१
✓ २.	जोतीराव फुले लिखित 'गुलामगिरी' या वैचारिक ग्रंथातील मुल्याविचार / डॉ. केलस चानवडे	०६
३.	गुबक कल्याणासंबंधी स्वामी विवेकानंद यांचे विचार / डॉ. अलका मानकर	१२
४.	म. फुलेचे ब्रिटीश शासनविषयी विचार / प्रा. डॉ. दत्ता कृष्णनेवाडे	१८
५.	भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. एस. व्ही. केतकर यांचे जातीव्यवस्थेसंबंधीचे विचार - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास / डॉ. संजय व. चौधरी	२३
६.	डॉ. फुलावरुण उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख / डॉ. माधव सोनेकर	३८
७.	म. गोपी थोर विचारवंत / डॉ. राजेश्री कडू	३७
८.	पंडित नेहरू : एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व / प्रा. डॉ. सुधीर देशमुख	४२
९.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठीवाड्मयासंबंधीचे विचार / डॉ. संदीप बनसोडे	४६
१०.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय संविधान / प्रा. कुमुद चारमोडे	५१
११.	बाराव्या शतकातील धर्मप्रवर्तक श्री. चक्रधरस्वामी / डॉ. माधुरी पाटील	५८
१२.	न्यायकाश नारायण यांचा समाजवाद / डॉ. संदीप कळें	६१
१३.	स्वामी विवेकानंद : विश्व मानव / डॉ. अर्चना धर्मे	६६
१४.	थोर भारतीय समाजशास्त्रज्ञ - डॉ. गोविंद सूर्यशिव घुगे / डॉ. बळीराम अवचार	७०

जोतीराव फुले लिखित 'गुलामगिरी' चा वैचारिक प्रगतीत मूल्यविचार

डॉ. कैलास कानडडे

परांडी विभाग,

जोतीराव कल्ले, योगिपुत्र व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना

जोतीराव फुले यांच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये लेखक आणि विचारांचा यांचा अंतोबा संगम होता. फुल्यांनी समाजाचे चिंतन केले आणि त्या चिंतनातून माहित्याचा निर्मिती केली. त्यांचे संपूर्ण साहित्य हे मानवी जीवनचे चिंतनच आहे. मात्रच हा समाजाचे प्रणी आहे. तो समाजाच्याच वास्तव नसतो. या समाजात गेल्यासाठी नीतीमूल्यांची जोपासना करावी लागते. समाजात मान्य नसलेले वर्तन तो करू शकत नाही. जो समाजातला वर्तन करतो त्याला मान्य वल्लिखल करतो, किंवा त्याच्या करामतीची त्याला शिक्षा मिळते. याचा अर्थ असा की समाजाचे काही अलिखित नियम आहेत, त्यांचे सर्वांना पालन करावे लागते. तरच समाजात यशस्वी येते. हे नियम मरणानेच समाजाची अर्थात मानवी जीवनाची जोतीपुत्रे होते. माणूस म्हणून स्वतःचा सारखाच अधिकार असतो. सर्वांना प्राप्तीची समान संधी असते. आपापल्या क्षमतेनुसार त्याला यशस्वीपणे व्यवहार करू शकता आला पाहिजे. आपल्यावर जर अन्याय होत असेल तर त्याचा सनसरीर धारणाने प्रतिकार करायचाच त्याला स्वातंत्र्य असले पाहिजे. त्याच माणसाची संधी तथा स्वभावाचा त्याच त्याला मिळाला पाहिजे. श्रेष्ठ-कनिष्ठता कोणी मानू नये. एकमेकांशी वैयक्त्याचे वागणे. मानवी कल्याणाच्या या सर्व मूल्यांना अनुसन्धान मानवी जीवनाची मूल्ये ठरतात. आज भारतीय समाजाच्या माध्यमातून, स्वतःचा भारतीय लोक ने मूल्याधिकार समानाचे जीवन जगताना, तसे जोतीराव फुल्यांच्या कालात नवले. इंग्रजांचे राज्य असल्यामुळे देश इंग्रजांचा गुलाम होता आणि या गुलाम देशातील घटका गुलामात शूद्रांतर्गत समाज होता. याचा अर्थ शूद्र हे गुलामावरील गुलाम होते. असा या गुलामांमध्ये मानवी जीवनमूल्यांची जोपासना कशी शक्य? त्यामुळे जोतीराव फुले यांनी ही मूल्ये या प्रश्नाचे लक्षाधीन्याचा प्रयत्न केला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जोतीराव फुले यांचा आपले गुरू मानले होते. कारण फुल्यांनी त्या विचारांचे आयुष्यपर कार्य केले तेच कार्य डॉ. आंबेडकरांनीही केले आहे. जोतीरावांचा तो मूल्ये समाजात रुजवण्याचे हेतू तीच मूल्ये अर्थात समाजात रुजवण्याचे हेतू. त्याच ही मूल्ये पाठ्याच्या रक्षिधनातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी रुजविली आहेत. ही मूल्ये गुलामगिरी या प्रश्नातून कशी अलिखित होतात ते येथे विशद केले आहे.

समाप्त

जोतीराव बाबासाहेबांनी येथील क्षेत्रासाठीचा गुलाम केले होते. या गुलामांनी कसे जगावे याविषयी ते नियम केले होते ते नियम माणसाच्या नावाला फाट्या फाट्या आहेत. आश्रम, क्षेत्र, येथे आणि शूद्र या चारही वर्गांची जीवन जगाण्याची पद्धत वेगळी होती. माणसाच्या

भारतीय विचारवंत / ६

आणि गुलाम कोणता आहे याचा फलन नसते, तो कोणत्या जातीमध्ये व वर्गांमध्ये जन्मला आहे यावरून त्याचा वर्तन ठरलेला असतो. आश्रम मरणे देवकीक, बाहीण म्हटल्या की ती विव्यानच मान्य पाहिजे, असा अलिखित नियमच होता. आणि शूद्र म्हटल्या की त्यांना जन्मकाली अकलच नाही. असे मानणे म्हणजे समतेला विजोवली देणेच होय. गुलामगिरी या प्रश्नामध्ये धोंड्या वेळी प्रश्न विचारतो तेव्हा तो जन्मकाली शूद्रांतर्गताचा वर्तनाचा याच विचारित आहे. असे वाटते. यदं तर धोंड्या ने प्रश्न विचारतो ते प्रश्न जोतीराव फुल्यांच्याच फडलेले आहेत. समाजात चलरचना त्यांना अस्मृत्यांचे जीवन दिसते, त्यांच्या संपत्त्या दिसतात म्हणून ते अस्मृष्ट होतात. समाजातील ही विषयता फुल्यांना अस्मृष्ट करत म्हणून ते याविषयी लिहिताना, समाजातील एक घटक नालकासाखा आहे आणि दुसरा घटक गुलाम आहे म्हणून येथे अन्याय होत हे समाजातील विषयता आहे, याचे परिवर्तन समतेपणे करावे यासाठी जोतीरावांनी जीवनपर प्रयत्न केले.

सार्वजनिक धानवस्त्राचेर शूद्रांतर्गता धारण विषयास वरील होते. अस्मृष्ट टाकल्यामुळे त्याचा स्पर्श विट्ठळ मानला जायचा. "वाड्यातील घटका शूद्रांना शूद्राने मिळू नये" अशी प्रथा प्रचलित करून ठेवली होती. "अतिशुद्धास स्पर्श करायचा वरी अस्मृष्टांमुळे त्यास म्हणत सर्व येजगार घडाचे वस्त्र बंद झाले" होते. शेजगार नाही त्यामुळे उपासगार येणे अर्थाचे स्वयंपाक आहे. अश्वरुद्धी भोक माणणे किंवा घोर करणे अशा प्रकारचे जैनकाम मार्ग बरेचदा इच्छा नसताना अधिकाऱ्यांचे लगत असत. हे केवळ असममनात असल्यामुळेच घडत होते. ही असममनात दूर करून घेणे समता स्थापन करण्यासाठी फुल्यांनी हा प्रश्न लिहित आहे. जोतीराव फुले म्हणतात "अतिशुद्धास स्पर्श करायचा वरी अस्मृष्टांमुळे म्हणत त्या विवायास शूद्र समासादांसारखे सर्व लोकाल भिरकून ओढत होण्याची सबड नसल्यामुळे त्यास अजग पाहणे म्हणून आपली घाटे भरावी लागतात." समाजामध्ये अतिशुद्धांतर्गती वरील लोक आहेत की, त्यांना लिहित याचता येते. शूद्रांपेक्षाही त्यांनील कही इतर लोक आहेत परंतु त्यांचा स्पर्श विट्ठळ मानल्याने त्यांची वृद्धीयता याच जात असून त्यांना पाहणे हाकण्याचे काम करावे लागते. याचा कोणती समानता म्हणजे असा मोंड प्रश्न जोतीराव फुल्यांना पडला. म्हणून गुलामगिरी हा प्रश्न अजगारतच येतो.

त्या कालात जोतीराव हा प्रश्न लिहित होते त्या कालात भट्टबाहाण शूद्रांतर्गता निपासताची चाणूक देत होते. त्याविषयी फुले म्हणतात "आताच बाहाण भट्ट आपले घाटे गोळायावर्ततात जे, अनुष्ठाने, चाणूक्याची करून आताही मान्यभूषणयुक्त नडे पालून घराकरता." असा मानसिकतायेचें बाह्यांच्या आणि शूद्रांतर्गताच्या व्यवहारांमध्ये समता नोंदू शकत नाही. समाजांमध्ये समता निर्माण होण्यासाठी अंतर्गत व्यवहार सलोख्याचे असावे लागतात. सर्वकारी धारणाची अवस्था तर गाथांतून व्यवहारांपेक्षाही जास्त ध्यानेक आहे. ध्यानेकर, कलक्टर इत्यादींसारख्या अनेक नवाबदारीच्या पदांचे भट्ट वसतेले असल्यामुळे ते शूद्रांनी शूद्रांचे नुकसान करित होते त्या पदाधिकार्यांविषयी जोतीराव फुले म्हणतात की, "ते

भारतीय विचारवंत / ७

भारतीय विचारवंत

(INDIAN THINKER)

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी

एम.ए., पीएच.डी.

सहाय्यक प्राध्यापक

तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. किसानलाल नरमल गोयनका
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
कारंजा (लाड) जि. पाशिम

डॉ. नितीन चौधरी

एम.ए., एम.फील., पीएच.डी.

सहाय्यक प्राध्यापक

तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती राधादेवी गोयनका
महिला महाविद्यालय, अकोला
जि. अकोला

अर्जुन प्रकाशन

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी
प्रकाशक :

डॉ. कु. जे. वि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, यापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम

संपर्क : ९६०४४०२०५३

WhatsApp : 8007143527

Website : www.ajinkyapublication.com

E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२१

अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटींग्स् अॅण्ड कॉम्प्युटर्स

मुख्यपृष्ठ : अरविंद मनवर

मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम

प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम

संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३

किंमत : रु.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

४६.	भारतीय विचारवंत / डॉ. केशव गोरे	२२०
४७.	स्वामी विवेकानंददाच्या विचारातील भारतीय स्त्री / प्रा. जगदीश जायेवार	२२६
४८.	भारतातील उदारमतवादी राजकीय विचारवंत न्यायमूर्ती रानडे / डॉ. आशिष मुठे	२३१
४९.	भारतीय स्त्री विचारवंत / डॉ. सुनिता राठोड	२३५
५०.	वि. वा. शिरवाडकर यांच्या नाटकातील जीवनवाद / डॉ. रविंद्रनाथ केवट	२४१
५१.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : समाज आणि राष्ट्रउद्धारक विचारवंत / प्रा. स्वप्नील इंगोले	२४९
५२.	तत्त्वज्ञ जीवनयोगी विनोबा भावे / प्रा. रेखा आढाव	२५५
५३.	भारतीय शास्त्रीय संगीताचे शास्त्रकार - पं. विष्णु नारायण भारतखंडे / प्रा. एस. व्ही. शिंदे	२५६
५४.	महात्मा ज्योतीबा फुले आणि शिक्षण / डॉ. कविता कावरे	२६२
५५.	पंडित जवाहरलाल नेहरुंचे भारतीय लोकशाहीतील योगदान / डॉ. बी. आर. भोसले	२६७
५६.	सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षानीति / प्रा. शेषराव तायडे	२७१
५७.	राजर्षी शाहू छत्रपती महाराजाचे शैक्षणिक विचार / प्रा. पुरुषोत्तम बांडे	२७६
५८.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील समाजजीवन / डॉ. देविदास शिंदे	२८२
५९.	पंडित विष्णू नारायण भातखंडे : संगीतातील एक धोर विचारवंत / प्रा. सुमेध सगणे	२८८
६०.	संत कबीरकें नारीसंबंधी विचार / डॉ. जितेंद्र शेळके	२९३
✓ ६१.	हिन्दी साहित्य का छायावाद व गांधी विचार धारा / डॉ. सुरेश केसवानी	२९८
६२.	प्रेमचंद कि कहानियाँ / डॉ. विजयकुमार कल्लूरकर	३०३
६३.	संत तुलसीदास के साहित्य में सामाजिक चेतना /	

हिन्दी साहित्य का छायावाद व गांधी विचार धारा

डॉ. सुरेश कुमार केसवानी

हिन्दी विभागाध्यक्ष

सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

छायावादी काव्य में गांधी विचार धाराके व्यापक प्रभाव के कारण राष्ट्रीयता की अभिव्यक्ति मानवतावाद की भूमिका पर हुई। विश्व बंधुत्व पर आधारित मानवता का प्रभाव इन कवियोंपर भी पड़ा। वे अपन काव्योंमें मानव मात्र समझन है कि पुकार लेकर चले थे छायावाद धाराके प्रवर्तन के समय गांधीजीके व्यापक प्रभाव से राष्ट्रीय भावना अधिक प्रभाव शाली होकर विकास करने लगी। भारतेन्दुयुग और उसके बाद द्विवेदीयुगकी कविता गांधी विचार धारा एवम् गांधी दर्शन अभिभूत होकर नये जीवन के ढाँचेमें अधिक गहन और गहरी होने लगी। हिन्दी ही नहीं राष्ट्रीयता की इस लहरके फलस्वरूप भारतकी प्रायः सभी भाषाओं की कविता में राष्ट्रीय आंदोलन के विविध स्वरूपों की झलक दिखाई देती है। द्विवेदीयुग की राष्ट्रीय काव्यधारा और छायावादी काव्यधारा में प्रमुख अंतर गांधी विचार धारा के असर का था जहाँ द्विवेदीयुग में राष्ट्रीयता के स्थूल-रूप भौगोलिक, ऐतिहासिक और संघर्षात्मक तत्वोंकी प्रमुखता तथा इतिवृत्तात्मकता है, वहीं छायावाद युगमें दार्शनिक, सांस्कृतिक, प्रकृति सौंदर्यमूलक और मानवतावादी राष्ट्रीयता की प्रधानता है। इसमें संकीर्ण राष्ट्रप्रेम, अपेक्षाकृत व्यापक मानवप्रेम और कुछ सीमात कश्चित् प्रेमसे परिणित हो जाता है हम यह भी कह सकते हैं कि यह द्विवेदी युग की राष्ट्रीयताकी अपेक्षा अधिक गहरी, अधिक सूक्ष्म, अधिक व्यापक एवम् अधिक जीवन स्पर्शी है डॉ. नाम वरसिंह के मतानुसार राजनीतिक ङंगसे जो कार्य गांधीवाद ने किया, साहित्यिक ङंगसे वही कार्य छायावादन किया। पं. नन्दलाले वाजपेयी छायावाद के बारे में कहते हैं 'हमें यह भी स्मरण रखना होगा कि वहाँ नवयुग भारत में अभूतपूर्व राजनीतिक और सामूहिक हलचल का युगथा। गांधीजीके सामूहिक सत्याग्रह आंदोलनने एक अनोखे आत्मविश्वास का वातावरण उपस्थित कर दिया था। नूतन प्रेरणाओंके फल स्वरूप देशमें जो अनुपम जागृति फैली, उससे न केवल साहित्य में नवीन भावोद्देक की धारा व्याप्त नयी स्वच्छंद शैलियाँ का भीविन्यास और विकास हुआ। इन्हीं विनिरचनाओं में बाहरी ढाँचेकी अवहेलना भी थी।

छायावादी कविता द्वारा कवियोंने देशके प्राचीन वीरत्व एवम् आत्मगौरवको जाग्रत किया और उनका 'स्मरण साधन' करके भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनों सहयोग प्रदान किया। इन्होंने भारतकी गौरव गरिमा गान में प्रकृतिका सहाय भी लिया है, इसलिए 'अंबर चुम्बित भाल हिमालय' अथवा 'अरुण यह मधुमय देश हमारा' का चित्रण भी किया है। इस स्वदेश प्रेम की भावना में द्विवेदीयुग की उपदेशात्मकताका अभाव तथा देशकी प्राचीन संस्कृति के प्रतिगौरव की भावनाका बोधन है। कांग्रेस में प्राण संचार करने वाले बापूकी भी इस युगके कवियोंने प्रशंसा

भारतीय विचारवंत

डॉ. नीलम छंगाणी

संपादक

डॉ. नितीन चौधरी

भारतीय विचारवंत

(INDIAN THINKER)

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगणी, डॉ. निलीन चौधरी
प्रकाशक :

डॉ. कु. जे. वि. नमन
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वाण्टा पो. कुण्टा
ता. मानोरा जि. वशिष्ट

संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN : 978-93-90532-20-9

संपादक

डॉ. नीलम छंगणी

एम.ए., पीएच.डी.
साहय्यक प्राध्यापक
महा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. किशनलाल नवमल जोषनकर
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
कारंज (नाड) जि. वशिष्ट

डॉ. निलीन चौधरी

एम.ए., एम.पीएड., पीएच.डी.
साहय्यक प्राध्यापक
महा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती एकादमी गोकुलका
महिला महाविद्यालय, अकोला
जि. अकोला

अजिंक्य प्रकाशन

© लेखकदिन

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०११
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य फ्रिंटीम् ओव्ढ कॉम्प्युटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वशिष्ट
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रु. ४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेला मतांची प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

४६.	भारतीय विचारवंत / डॉ. के.एच. गौरे	२२०
४७.	स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांतील भारतीय स्त्री / प्रा. जगदीश जायगार	२२६
४८.	भारतातील उदारमतवादी राजकीय विचारवंत न्यायमूर्ती सनडे / डॉ. आशिष मुंदे	२३१
४९.	भारतीय स्त्री विचारवंत / डॉ. सुनिता राठोड	२३५
५०.	वि. वा. शिरवाडकर यांच्या नटकातील जीवनवाद / डॉ. रविंद्रनाथ केवट	२४१
५१.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : समाज आणि	२४९
५२.	राष्ट्रउदारक विचारवंत / प्रा. स्वप्नील इंगोले	२५५
५३.	तपस्व जीववयोगी जिल्हेचा भावे / प्रा. रेखा आढाव	२५९
५४.	भारतीय शास्त्रीय संगीताचे शास्त्रकार - पं. विष्णु	२६२
५५.	नारायण भातखंडे / प्रा. एच. व्ही. सिंदे	२६७
५६.	महात्म्य ज्योतीबा फुले आणि शिक्षण / डॉ. कविता कव्ठे	२७१
५७.	पंडीत जवाहरलाल नेहरूंचे भारतीय लोकशाहीतील	२७६
५८.	योगदान / डॉ. बी. आर. भोसले	२८२
५९.	सदाशिव वल्लभभाई पटेल यांचे भारताच्या आंतर्गत	२८८
६०.	सुाक्षणीत / प्रा. शैलेश तावडे	२९३
६१.	राजर्षी शाहू छत्रपती महाराजांचे शैक्षणिक विचार / प्रा. पुरुषोत्तम बांदे	२९८
६२.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रंथांमधील समाजजीवन / डॉ. देविदास शिंदे	३०३
६३.	पंडित विष्णू नारायण भातखंडे : संगीतातील एक वीर	३०३
६४.	विचारवंत / प्रा. सुरेश सगळे	३०३
६५.	संत कबीरकं नारीसंनधी विचार / डॉ. जितेंद्र शेंतळे	३०३
६६.	हिन्दी साहित्य का छावनावर व गांधी विचार धारा / डॉ. सुरेश केसवानी	३०३
६७.	प्रेमचंद कि क्लानियाँ / डॉ. विजयकुमार कल्लूरकर	३०३
६८.	सेत तुलसीदास के साहित्य में सामाजिक चेतना /	३०३

३१.	डॉ. जगदीश वाडुकराव पद्मश्री डॉ. पिलाजीराव उपाध्ये राजकीय चिंतन / डॉ. अनिता गावंडे	१४१
३२.	राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचे विश्लेषणात्मक अध्ययन / डॉ. शरती देसमुख	१४६
३३.	गाजसरास्वती किशोरोबाई आमोणकर : एक प्रयोगशील गायिका / प्रा. विवेक चापके	१५२
३४.	विनायक दामोदर सावरकरांची राजकीय विचार वृद्धी / डॉ. व्ही. आर. जोडापे	१५७
३५.	राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक व शैक्षणिक विचारांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन / प्रा. अमरिष गावंडे	१६३
३६.	राष्ट्रगीता महात्मा गांधी / प्रा. दिपाली देसमुख	१६८
३७.	वीर साहित्यिक सावित्रीबाई फुले / प्रा. दिपाली शिरसाट	१७२
३८.	आधुनिक विख्यात छायावादाचे डॉ. जयंत नारळीकर / डॉ. बालाजी राठोड	१७६
३९.	अनुभवमंथन प्रत्यक्ष लोकशाहीसाठी संस्कार : महात्मा	१८२
४०.	बसवोचर / डॉ. व्यंकट पाटील	१८८
४१.	यशाशाचा दादरसाहेब जाधव यांचा आधुनिक भेटलचा	१९२
४२.	रोमोचक प्रवास / डॉ. तातेराव केंडे	१९७
४३.	आदर्श विनोबा फाले ओर विश्वस्त कती / डॉ. तुकार कोंटेक	२०१
४४.	डॉ. रंगनाथन - गुंठालाबाचे शोध पिलायड / डॉ. नामदेव राठोड	२०५
४५.	छत्रपती शाहू महाराजांचे क्रांतिकेतांच्या विचारांचे उच्चाटन / काय / डॉ. शाम दुतोंडे	२१०
४६.	एजाब केसरी लाला लजपतराय यांचे ब्रिटिश शासनविरुद्ध धारण / प्रा. डॉ. आर. पी. इनके	२१४
४७.	सावित्रीबाई फुलेंच्या शैक्षणिक विचारांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन / डॉ. सुनिता जायगार	२१४

Book
2020-21

SSGP

FUSION OF RESEARCH THOUGHTS

*Multidisciplinary Edited
Research Book*

© Copyright, 2021 Team Dynamic Ideas

All rights reserved. No part of this publication should be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy recording, or any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher.

The opinions/ contents expressed in this book are solely of the authors and do not represent the opinions/ standings/ thoughts of Publication's Name or Editors. No responsibility or liability is assumed by the publisher or Editors for any injury damage or financial loss sustained to persons or property form the use of the information, personal or otherwise, either directly or indirectly. While every effort has been made to ensure reliability and accuracy of the information within, all liability, negligence or otherwise, form any use, misuses or abuse of the operation of any methods, strategies, instructions or ideas contained in the material herein is the sole responsibility of the reader. Any copyrights not held by publisher are owned by their respective authors. All information is generalized, presented informational purposes only and presented "as is" without warranty or guarantee of any kind.

All trademarks and brands referred to in this book are for illustrative purposes only, are the property of their respective owners and not affiliated with this publication in any way.

ISBN: 978-93-5473-562-2 ✓

Price: - ₹ 650/-

Publishing Year 2021 ✓

Published and Printed by:

Shree Siddhivinayak Global Publication

Office Address: E-5, Office No.8, Highland Park,
Mumbai 400082, Maharashtra

Email: ssglobalpublication@gmail.com

31. A STUDY FUTURE OF CRYPTOCURRENCY IN INDIA	215
32. A CONCEPTUAL STUDY ON RISK AND GAIN OF CRYPTOCURRENCY: AN INDIAN PRESPECTIVE	229
33. STOCK MARKET: INVESTMENT WITH SPECULATION	235
34. AN OVERVIEW OF MERGERS AND ACQUISITIONS IN BANKING SECTOR IN INDIA	240
35. FORENSIC ACCOUNTING AND AUDITING: AN OVERVIEW	246
36. REJUVENATING OF MSME SECTOR: A STRATEGY	250
37. रोग प्रतिरोधक क्षमता की वृद्धि में सहायक – प्राणायाम	255
38. शब्द-स्वर-लय संयोग से कण्ठ साधना	259
39. भारतीय वाद्य संगीत में तबले की उत्पत्ति,विकास एवं वर्तमान वादन-शैलियों	266
40. महाकवि पेन्नाजी रचित लघुकाव्य नरभेधम् का अध्ययन	277
41. अंग्रेजी माध्यम पब्लिक स्कूलों में माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत छात्र-छात्राओं की इंटरनेट प्रयोग के प्रति जागरूकता एवं शिक्षा पर उसके प्रभाव का तुलनात्मक अध्ययन	281
42. भारत में पंचायती राज व्यवस्था की प्रमुख समस्याएं	287
43. संस्कृत साहित्यातील संबंधविच्छेद , घटस्फोट व पोटगी विचार	292

महाकवि पेन्नाजी रचित लघुकाव्य नरमेधम् का अध्ययन ✓

Ku. Rupali Nathmal Chaudhari
M.A., M.Phil, B.ed, Pursuing P.hd (Sanskrit)
Akola, Maharashtra

आधुनिक संस्कृत साहित्य को इस सृजन यात्रा से संस्कृत का प्रबुद्ध वर्ग संतुष्ट हो उसेगर्व है कि इस भाषा ने अपने प्रभुत्व को प्रक्षुण्ण बनाये रखा है। संस्कृत अध्येताओं के लिए यह अत्यन्त गौरव की बात है। हम पिछड़ नहीं रहे हैं। चाहे उसमें शीघ्रता नहीं परन्तु दृढता अवश्य है। संस्कृत साहित्य के सर्जकों की नवीन पीढ़ विकसित है। सामायिक चिन्तन आकार ले रहा है। कहीं काव्य रूप में तो कहीं गद्य और समीक्षाओं के रूप में। साहित्यिक चेतना सदा ही राष्ट्र, संस्कृति और समाज के साथ पग से पग मिलाकर आगे बढ़ती है।

स्वाधीनता और संविधान ने मानव की चिन्तन धारा के प्रवाह को नूतन दिशा दी है। फलस्वरूप विकास की स्वच्छन्द दिशाओं का उन्मूलन हो रहा है। परंपरा टूट रही है और नवीन आस्थाएँ जन्म ले रही हैं। युगीन परीवर्तन को देखते हुये आधुनिक संस्कृत रचनाकार ने अपनी लेखनी को नई दिशा दी है। बीसवीं शताब्दी में लिखा जा रहा संस्कृत साहित्य देश और संपूर्ण विश्व में सामाजिक राजनितिक और सांस्कृतिक स्तरों पर हो रहे परिवर्तनों या परिस्थितियों का साक्ष्य देना है। इसमें जीवन्तता का स्पन्दन मिलता है। क्योंकि साहित्य में इन्हीं मानवीय मूल्यों को अभिव्यक्ति दी गई है। जिनको साहित्यकार ने अपनी अनुभूति में डाल दिया हो, जिन्हें उपर से जोड़ा नहीं गया है। परंपरागत अतिप्राकृतत्व अब उसके हृदय को आन्दोलित नहीं कर पाने अपितु वैश्विक चिन्तन जीवन का यथार्थ चित्रण, सामाजिक विसंगति, राजनितिक चेतना, नारी अस्मिता, आधुनिक चिन्तन, वैज्ञानिक जीवन दृष्टिपरक सन्दर्भ ही उसके काव्य के आधार बनते हैं।

आधुनिक संस्कृत साहित्य में काव्य की सभी विधाओं में विपुल साहित्य रचा गया है। इनमें से प्रायः संस्कृत पत्रिकाओं में प्रकाशित होती रहती है। इसमें भी एकविधा है, समसामायिक कविता। समसामायिकता से तात्पर्य दैनंदिन घटित होनेवाली घटनाओं से है। जो घटनाएँ घटित हुईं। जो भावोद्रेक हुआ, जो मनोवृत्तियाँ अंकुरित हुईं उसके आधारित कर सद्यः एव कवि की दृश्यश्रव्यानुभूत भावना से प्रस्फुटित पद्यमयी रचना समसामायिक कविताएँ हैं। नितनूतन भावाभिव्यक्ति से गुफित कविताएँ कवियों की तत्कालीन घटना की संवेदना को उजागर करती हैं।

स्वतंत्रा भारत में स्वतंत्रता का वर्णन, पाकिस्तान बांग्लादेश के साथ युद्ध, आतंकवाद, कश्मीर समस्या, कारगील युद्ध, भूकम्प, उडिस्ता में चक्रवात, आरक्षण अमेरिका पर आतंकवादाक्रमण, भारतीय संसद पर आतंकवादाक्रमण जैसे समसामायिक विषयों पर कविताएँ लिखीं।

श्री. रेवाप्रसाद द्विवेदी की कविता 'विहोमोनिषेधानत' तथैव उन्होंने अपने लेख में मधुसूदन पेन्ना जी की कविता 'नरमेध' का उल्लेख भी किया है - 11 सितम्बर 2001 के अमेरिका पर किये गये आतंकवाद हमले की जीवन्त और शाश्वत अभिव्यक्ति है। तथा अमेरिका पर हमले की घटना पर स्वयं श्री. द्विवेदी ने लिखा है

जगत की नितनूतन घटना के प्रति सचेत हमारे संस्कृत कवि प्रतिक्षण घटित घटनाओं से अपने आप को गिन्न नहीं करते। आधुनिक संस्कृत पत्रिकाओं में प्रकाशित सम सामायिक संस्कृत कविताएँ कवि की सद्यः प्रसूत मनोभावनाओं का स्पन्दन है।

पिछले दशक में संस्कृत कवियों ने समसामायिक घटनाओं की गहरी संवेदनशीलता तथा यथार्थनुभूति के आधार पर कविताएँ लिखीं। अमेरिका पर किये गये आतंकी हमले से न केवल तत्रस्थ लोग ही प्रकम्पित हुये अपितु दूर देश में विराजमान संस्कृत महाकवि श्री मधुसूदन पेन्नाजी की चेतना झंकृत हुई। उस पीड़ा का श्री. मधुसूदन पेन्नाजी ने इस प्रकार वर्णन किया है।

डॉ. पेन्नाजी के लघुकाव्यों में समकालीक विषयों पर लिखा हुआ काव्य है यह 'नरमेधम्' नामक लघुकाव्य। इसमें कुल 51 उपजातिवृत्त में रचित श्लोक हैं और अंतिम श्लोक

SSGP

Publication Certificate

Awarded To

Ku. Rupali Nathmal Chaudhari

In recognition of the publication of
Research Paper/Article/Chapter

महाकवि वेन्नाजी रचित लघुकाव्य नरमेधम् का अध्ययन

in Multi disciplinary Edited Book Titled

“Fusion of Research Thoughts”

ISBN : 978-93-5473-562-2

Shree

Dr.Prabhushwamy M

Prabhu Singh

Dr. Rashmi
Singh

Ravi

Mr. Yatim R
Karnik

K. Sandhu

Shree Siddhivinayak

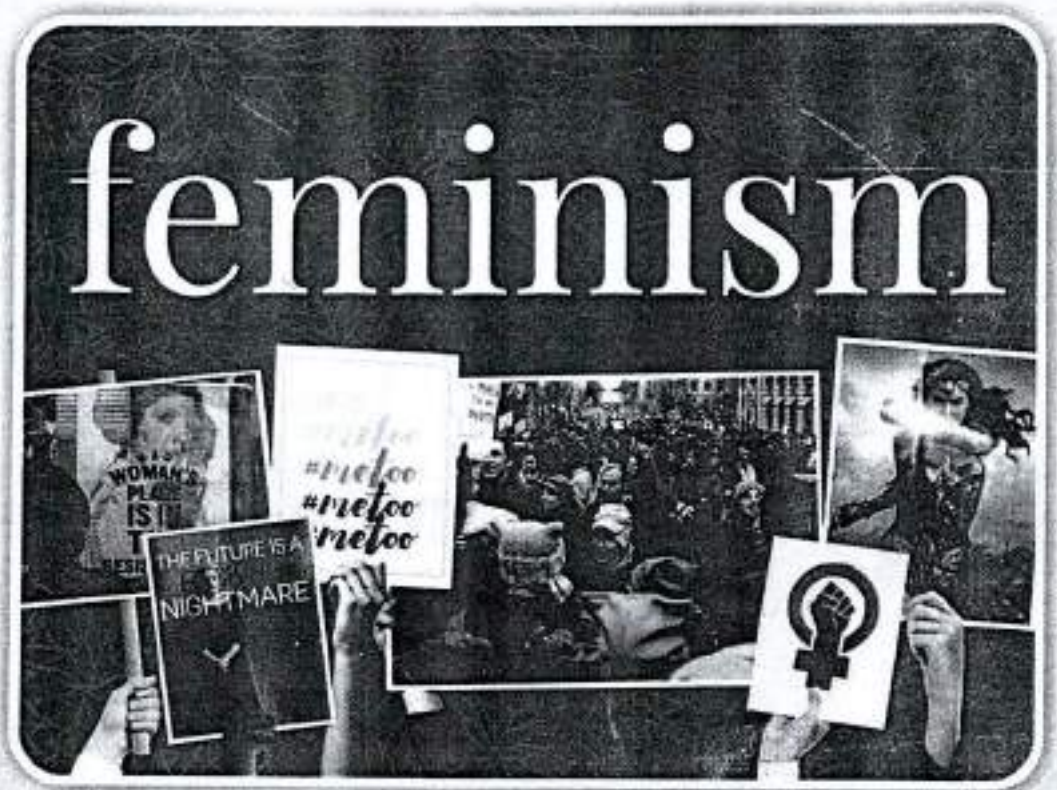
Editors

Global Education
6.29 PM

March 22
(2021-22)

FEMINISM

(PAST & PRESENT)

Editor

Dr. Prakash S. Tale

Dr.
सहायक प्राध्यापक
रीजनाइवला, कनिष्ठ व शिक्षण महाविद्यालय,
अकोला

Domestic Violence in Vijay Tendulkar's 'Sakharam Binder'

Dr. Bharati S. Patnaik

Associate Professor Department of English Sitabai Arts, Com & Sci
College, Akola (M.S.) Mobile 9823464191
E-mail id- bpatnaik7@gmail.com

Vijay Tendulkar is one of the most eminent playwrights of post modern India. He is a versatile writer who explores the hidden feelings of human beings. His plays set as a mirror to the burning issues of the society. He has been in the forefront in highlighting gender based violence in the domestic sphere. Vijay Tendulkar's controversial play "Sakharam Binder", may be considered as a case study in domestic violence, particularly in live-in relationship. The play forms an ideal site for studying the types of domestic violence like physical, mental verbal, sexual, economic etc are visible in the aforesaid play. The present study is an attempt to focus on these evils of the society portrayed in the play.

Domestic violence has always been an acute issue in India. Domestic violence against women is an age old phenomenon. Women are always considered weak, vulnerable and in a position to be exploited. Violence has long been accepted as something that happens to women. It includes any form of violence suffered by a person from a biological relative, but typically is the violence suffered by male members of her family or relatives. The term ' Domestic violence' includes elaborately all forms of actual abuse or threat of abuse of physical, sexual, verbal, emotional and economic nature that can harm, cause, injury, to endanger the health , safety life, limb or well-being, either mental or physical of the aggrieved person. In the play 'Sakharam Binder', Tendulkar once again as in 'The Vultures' explores violence and sexual lust deep- rooted in human nature and human character. Tendulkar's take on violence is matter of fact. He feels that man is part of the animal kingdom and despite the veneer of culture, basic animal instincts are a part of his nature. He more than any other writer, read the pulse of society and foresee the way in which violence rules us.

Tendulkar in 'Sakharam Binder' shows the conflict among characters in relationships, such as interpersonal and personal relationships which are entirely based on violence. The relationship of Sakharam, the protagonist of the play with Laxmi and Champa, his seventh and eighth mistresses respectively, is the central point of the play. The whole story moves around these three characters mainly. Dawood, friend of Sakharam

53

20-21-22
21-22

ISBN

Feminism

(Nature and Relevance)

Editor

Dr. Prakash S. Tale

Aadhhar Publications, Amaravati

and pave a way for new ideas regarding their proposed critical work.

The present study bears the imprint of many intellectuals who have directly or indirectly made a significant contribution to its completion. I am sincerely grateful to Hon'ble Shri. Pandurangji Tulaskar, President, Vidya Vikas Education Society, Hinganghat Dist- Wardha (Maharashtra) and Hon'ble Dr. Umeshji Tulaskar, Secretary, Vidya Vikas Education Society, Hinganghat for their continuous inspiration and moral support. I am highly indebted to Hon'ble Dr. Kishor Revarkar, Principal, Vidya Vikas Arts, Commerce and Science College, Samudrapur Dist-Wardha and Dr. Nayana Shirhate, Vice-Principal, Vidya Vikas Arts, Commerce and Science College, Samudrapur Dist-Wardha for their valuable guidance and timely help. I am thankful to all the teaching and non-teaching staff of Vidya Vikas Arts, Commerce and Science College, Samudrapur for their blessings to complete the work. I am also thankful to all the contributors who took great pains to explain their views in a proper manner. Without their timely support, dedication and love, it would have been impossible for me to complete this work. If not for the inspiration and constant encouragement given by my dear friend Dr. Sandip B. Kale, Assistant Professor and Head, Department of Political Science, Yashwantrao Mahavidyalaya, Seelod Dist- Wardha, I could hardly complete the book. I am extremely glad to mention that my friends Dr. Mahendra Dute, Assistant Professor, Tagore Govt. Arts and Commerce College, Pondicherry and my colleague Dr. V. Rajesham, Head, Department of English, Dr. N.R. Akhuj, Assistant Professor and Mr. Ganesh Bele, Assistant Professor for their blessings has helped me to complete this task.

I express my feelings of gratitude to the Publisher Prof. Virag Gawande, Director, Aadhar Publication, Amravati who spared his valuable time in publishing the book in a right and presentable way.

All efforts to explain the most difficult things have been made to complete this book, yet suggestions will be highly honoured as no one is perfect.

Dr. Prakash S. Tate

Index

S.No	Title of the Paper	Authors'	Page No.
1	Struggle for Redefining the Self in Shobha De's Snapshots Dr. Mantha Padmabandhavi Prakashrao		1
2	Feminist Approach of Chinamanda Ngozi Adichie: A Study Mr. Rahul P. Salve / Dr. Tukaram Bobade		7
3	Tony Morrison's Fiction: Resistance of Female Characters to Social Convention Dr. D. R. Khanderao		14
4	Treatment of Female in Vijay Tendulkar's Plays Dr. Rupesh Prakash Redde		19
5	Feminism: Indian Context and Dalit Perspective D.S. Shambharkar		23
6	Literature and Female Literary Voice. Dr. Krupal H.S		29
7	Women as a Fighter Plice Dr. Ramesh Raut		34
8	Pliht of Aruna Shanbaug in Pratibha Jadhav's Monologue Mi Aruna Botleya Dr. Keshor N. Ingole		41
9	Mapping of Feminist Literary Movement Dr. Mantha Gaikwad		46
10	Men and Feminism- The Why's Joseph P Benadict		51
11	Feminism In The Novels Of Bharathi Mukherjee's Novels Parag Madhukarrao Hedao		57
12	Feminist Jurisprudence In Indian Constitution: A Right Based Tool For Gender Equality And Women Empowerment Brinda Gobind Gurbuxani		62
13	The Joy and Agony of Motherhood in Buchi Enecheia's The Joys of Motherhood Dr. Bipinchandra Narayan Shinde		76

Toni Morrison's Fiction: Resistance of Female Characters to Social Convention

Dr. D. R. Khanderao

Assistant Professor of English Shaibal Arts, Commerce and Science College, Akola, drnyansheel@gmail.com

Abstract:-

African American women writers are acting like a mouthpiece for the existing black women in America. They have tried to declare the true reality and also created the truth in their own way. Toni Morrison is highly acclaimed writer who started her writing career in the decades of 1970s. She has written many novels starting from *The Bluest Eye*, *Sula*, *Song of Solomon*, *Tar Baby*, *Beloved*, *Jazz*, *Paradise*, *Love*, *A Mercy*. The system of slavery proved even more brutal for African women. They were robbed of their respect, dignity and identity. They faced violence at the hands of their white masters not only in the form of hard labor and whipping lashes but also became an unwanted victim of sexual abuse. These women were often raped by their white masters and their children sold away by them. Toni Morrison has created remarkable black women characters in her novels. These characters attempt to establish their own identity amidst the multilayered and interconnected oppressions of racism, sexism and class conflict.

Key words- black women, resistance, identity, oppression.

Introduction:-

African American women writers such as Zora Neale Hurston, Ann Peery, Paule Marshall, Toni Morrison, Alice Walker, Gloria Naylor and many others have rewritten the existing literary traditions by expressing themselves and creating a deep impact on the African American literary arena. They have tried to declare the true reality and also created the truth in their own way. Mary Helen Washington writes, "What is most important about the black woman writer is her special and unique vision of the black woman. Since *Iola Leroy*, the first novel written by a black woman writer has been the black woman herself—her aspirations, her conflicts, her relationship to her men and her children, her creativity."¹ It was a time when for the first time these talented writers started to write and express their creative genius. According to Taylor, "It explores first the interiority of an in-the-head in the heart, in the gut region of a discovery called the *self*. It tests the desires, the longings, the aspirations

of this discovered self with and against its possibilities for respect, growth, fulfillment, and accomplishments."²

The system of slavery proved even more brutal for African women. They were robbed of their respect, dignity and identity. They faced violence at the hands of their white masters not only in the form of hard labour and whipping lashes but also became an unwanted victim of sexual abuse. These women were often raped by their white masters and their children sold away by them. Harihar Kulkarni writes in this context: "The brutal treatment that the black women received during slavery invariably left profound scars on their psyche. Their physical bondage ultimately turned into a psychological bondage causing mutation and mutilations of their world. The poisonous fangs of slavery manifested themselves in innumerable ways and finally determined the behavioral pattern of black women."³

Resistance to Social Convention:-

Toni Morrison is highly acclaimed writer who started her writing career in the decades of 1970s. She has written many novels starting from *The Bluest Eye* (1970), *Sula* (1974), *Song of Solomon* (1977), *Tar Baby* (1981), *Beloved* (1987), *Jazz* (1992), *Paradise* (1999), *Love* (2003), *A Mercy* (2008). In *The Bluest Eye*, Morrison provides the most effective reading and revision of the theme of race, gender, power and oppression within the topic of rape matter. as the subject Taylor says that "a white-dominated culture has *racialized* beauty, in that it has defined beauty per se in terms of white beauty, in terms of the physical features that the people we consider white are more likely to have"⁴. Cholly's victimization of his daughter, Pecola Breedlove, is highlighted by his own sexual subjugation when as an adolescent he is forced to "fuck" his girlfriend Darlene under the direction and gaze of two white men. Decades later, Cholly rapes his own daughter while remembering this violent induction into sexuality. "Pecola's story becomes a failed quest; because society thwarts her quest for love through valuing everything she cannot attain and through its need for a pariah to look down on to establish its own self-worth."⁵

Morrison considers *Sula* as a novel about black women's friendship, and about good and evil. *Sula* portrays successful girlhood bond that allows Sula and Nel in the novel to build new identities, comfort and support each other. Sula's status as a woman without a man and a woman without children simply does not translate into a life that the Bottom understands. Sula's grandmother, Eva, speaks for the whole community, when she asks Sula, "when you gone to get married? You

profound desolation of her reality she may very well have invented herself. The Nobel Committee stated that Morrison is an author who in novels characterized by visionary force and poetic import gives life to an essential aspect of American reality.

References:-

1. Washington, Mary Helen. Introduction. *Black Eyed Susan's, Classic Stories by and About Black Women*. New York: Anchor Press, 1975.
2. Taylor, Eleanor W. Re Calling the Black Woman. *The Black Woman: An Anthology*. Ed. Toni Cade Bambara. New York: New American Library, 1970.
3. Kulkarni, Harhar. *Black Feminist Fiction: A March Towards Liberation*. New Delhi: Creative Books, 1999.
4. Taylor, Eleanor W. —Re Calling the Black Woman. *The Black Woman: An Anthology*. Ed. Toni Cade Bambara. New York: New American Library, 1970.
5. Christian, Barbara. *Black Women Novelist: The Development of a Tradition, 1892-1976*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1980.
6. Morrison, Toni. *The Bluest Eye*. New York: Vintage, 1970.
7. Morrison, Toni. *Sula*. New York: Penguin; New York: Vintage, 1973.
8. *Ibid.*: 92
9. Bousoon, J. Brooks. *Quiet as It's Kept: Shame, Trauma, and Race in the Novels of Toni Morrison*. New York: State U of New York
10. Angelou, Maya I Know Why the Caged Bird Sings. London: Virago, 1984.
11. Danielle Taylor-Guthrie, ed. Conversations with Toni Morrison. Jackson: University Press of Mississippi, 1994.
12. Bell, Bernard W. "Beloved: A Womanist Neo Slave Narrative; or Multivocal Remembrances of Things Past." *African American Review* 1.26 (Spring 1992)
13. Barnett, Pamela E. "Figurations of Rape and the Supernatural in *Beloved*." *PMLA* 112.3 (1997):p.420
14. Winthro, Bonnie. *Supernatural Forces: Beliefs, Difference, and Power in Contemporary Works by Ethnic Women*. Amherst: U of Massachusetts
15. Charles Nany and Edward Berger, *The Jazz*: Text New York : Van Nostrand Co. 1979.
16. Hooks, Bell. *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism*. London: Pluto.
17. *Ibid.*-p.88
18. Bakersman, Jane S. "Failures of Love: Female Initiation in the Novels of Toni Morrison." *American Literature* 52.4 (Jan. 1981)

Treatment of Female in Vijay Tendulkar's Plays

Dr. Rupesh Prakash Rede

Asst. Professor (Dept. Of English) Late Vasantiro Kolhakar Arts College, Rohana, Tah-Arvi, Dist- Wardha-442302

Abstract

The present paper intends to represents Treatment of Female in Vijay Tendulkar's plays. Being a very sensible, sensitive and responsible citizen, Tendulkar becomes restless on seeing the violence, the oppression and the exploitation in the society. In his plays Tendulkar sketches some of his characters weak, marginalized and above all victims of socio-political suppression and regression. One can easily see the exploitation whether it is emotional or physical, of male or female (mostly female) in his plays. He is a rebel in a true sense of the word as we see his themes of the plays. Are bold enough to create storm in the society. Many of his plays are the examples of such kind.

Keywords: Power, Tendulkar, treatment, hegemony, Ghastiram Kotwal, Sakharam Binder, Kamala, The Vultures, gender.

Introduction

"Vijay Tendulkar (1928-2008) has been in the vanguard of not just Marathi but Indian theatre almost forty years". As rightly pointed out by Arundhati Banerjee, he is one of the most noted playwrights India has ever produced. He is not romantic in his writing rather than his plays are based on real life incidents. 28 plays, 20 children's plays and many one act plays have been written by Tendulkar.

Socialism:

As rightly pointed out earlier, Tendulkar is keen observer of the society. Many of his plays are based on what is happening in the society. They are based on the facts. He derives his themes from the news which are published in the newspaper. (for example-Kamala). He is strongly concerned with the social issues. Basically he is not feminist but his plays in general show hegemony in one way or the other.

Violence:

Many a times Tendulkar advocates violence in his plays which exists in the society because he thinks that basically one cannot eliminate the violence in a classless society or in any society. Without violence man will be remained as merely vegetables. In fact Tendulkar handles positive and negative face of violence in his plays. As per as the ideology is concerned he does not align himself to any political ideology. One cannot see any type of ideology in his any plays. Ghastiram Kotwal, Sakharam

संपादक मंडळ - लहनागर

+ Arrived in Bode

21-22

ग्रंथसंग्रहालय

परिवर्तनवादी साहित्य

संकल्पना आणि स्वरूप

संपादक
डॉ. रामकिशन दहिफळे

सहसंपादक
डॉ. शंकर विभुते
डॉ. संतोष देशमुख

डॉ. वासुदेव मुलाटे गौरव ग्रंथ

संपादक मंडळ

१. डॉ. शत्रुघ्न फड
२. डॉ. संजय कसबा
३. डॉ. अनिल मुंडे
४. डॉ. बाळासाहेब बाग
५. प्रा. ज्योती स्वामी
६. डॉ. सुषमा प्रधान
७. डॉ. रामचंद्र झाडे
८. डॉ. दिवाकर संतानुशिव
९. डॉ. कैलास चानखडे
१०. डॉ. मुजाबी चोरवाडे
११. डॉ. यशवंत सोनुरे
१२. डॉ. विठ्ठल भानुसे
१३. प्रा. संपत पांडुरागे
१४. प्रा. संजय मुंडे
१५. प्रा. प्रल्हाद मोरे
१६. डॉ. मोहन सौंदर्य

***

ISBN NO : 978-81-949714-8-1

सर्वांक : प्रकाशकघरम

Parivartanwadi Sahitya :

Sankalpna Anni Swaroop.

Editor : Dr. Rameshan Dahiophage.

मुद्रक : स्वामी अश्विने

मिडल, औरंगाबाद.

प्रमाणवनी : १५.४५४१५३१४

परिवर्तनवादी साहित्य :

संकल्पना अंणी स्वरोप

संपादक : डॉ. रामकिशन दाहिफाडे

अक्षर चूळवाणी : गीट प्रंटपारनेम,

१४, ताठी निलेसरी, मिडको कॉम्प्लेक्स,

औरंगाबाद. प्रमाणवनी : ८७८८४७५२०८

प्रकाशक :

सी. रावश्री मूळटे पारंकर,

स्वल्प प्रकाशन,

५९२, गाराणपट्ट, शिरवाणी अपार्टमेंट,

केळकर रोड, कल्याण आंध्रप्रदेश,

फोन-४११०३०

प्रमाणवनी : ५०२०२११३७०७

मुखपृष्ठ : सरदार कावय

अणुपी : पदिकी

अनुसारत १ नोव्हेंबर २०२१

मूल्य : १०० रुपये

११. मराठीतील क्रांतिकारी परिधानस साहित्य - यशका मनोर	११२	१५. आदिवासी कविता आणि कादंबरी - ज्ञानेश्वर बाल्हेकर	४०३
१२. बालकृष्ण साहित्याची नवी मूल्यदृष्टी - महावीर बोधले	१५६	१६. स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी साहित्य - माधव पुटवार	४१५
१३. अ.भा.मराठी साहित्य संमेलनाध्यक्ष व सादोत्री साहित्यप्रचार - सुधाकर शेळार	२०२	१७. स्त्रीवादाच्या पाऊलखुणा - छाया पहाजन	४५३
१४. सादोत्री मराठीतील साहित्य प्रचार आणि समाज परिवर्तन - प्रल्हाद लुलेकर	२३९	१८. जनसाहित्य : संकल्पना व स्वरूप - सुभाष सावरकर	४६२
१५. दलित, दलित साहित्य : व्याख्या व पद्धतिव्यंग - नटा कांबळे	२६६	१९. मटक्या-विमुक्तांचे साहित्य : प्रेरणा व स्वरूप - दादासाहेब मोरे	४८०
१६. एकदिवसाच्या शतकातील आंबेडकरी साहित्याचे बदलते परिप्रेक्ष्य - धूमण रामटेके	२९१	२०. मुस्लिम मराठी साहित्य म्हणजे काय ? - क. म. शशीकिंदे	४८७
१७. कवितेची निर्मिती प्रक्रिया : कलाचादी व दलित - कैलास वानखडे	२९६	२१. आधुनिक मुस्लिम मराठी साहित्य परंपरा - अक्रमखान पठाण	४९८
१८. ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि पर्याय - आसाराम लोमटे	३१२	२२. मराठी विशानकशेतील परिवर्तन - राजेशी पाटील	५००
१९. नव्यदोतर मराठी साहित्यातील ग्रामवास्तव - केदार काळवणे	३२८	* विभाग निसर्ग : व्यक्ती व साहित्यदर्शन	५२७
२०. १९६०-तंत्रच्या मराठी ग्रामीण कवितेतील स्त्री वाणिवा - कीर्ती मुळीक	३४३	२३. वासुदेव मुलाटे : व्यक्ती आणि लेखक - शोभा झगवले	५२९
२१. मधु प्रमोद कर्णिकेंचा कथेतील स्त्री जीवन - महेश खरात	३५७	२४. स्वतंत्र चपणाण प्रेमळ माणूस - अविनाश सांगोलेंकर	५३९
२२. मराठवाड्यातील ग्रामीण कादंबरी - रामचंद्र झाडे	३६१	२५. मला भावलेले मुलाटे सर - शंकर विभुते	५४६
२३. ग्रामीण - दलित साहित्य : काही नोंदी दत्ता भगत	३७७	२६. माझे मार्गदर्शक व प्रेरणास्थान - शिवाजी हुसे	५५६
२४. आदिवासी साहित्य : संकल्पना व स्वरूप - विनायक तुमगाव	३८५	२७. माझे प्रेरणास्त्रोत गुलबर्ग मुलाटे सर - शरवण गिरी	५६२

१७. कवितेची निर्मितीप्रक्रिया : कलावादी व दलित कविता

✓ डॉ. कैलास वामखरे

कलावादी लेखकाचे आणि दलित लेखकाचे जीवन, अनुभव, प्रेरणा, जाणिवा, संवेदना, संघर्ष, वेदना पूर्णतः वेगळ्या आहेत. एकीकडे प्रचंड संघर्ष आहे, अन्धाय, अत्याचार सहन करावे लागत आहेत, अपमान सहन करावा लागत आहे, वेदना आहे, उपासमार आहे, दुसरीकडे सर्व आलबेल आहे. उपाशी लेखकाची आणि पोट भरलेल्या लेखकाची साहित्यनिर्मिती सारखी असू शकते का? पुकेतून निर्माण झालेले साहित्य आणि सौंदर्यानुभूतीतून निर्माण झालेले साहित्य सारखे असू शकते का? दलित साहित्य आणि कलावादी साहित्य यातील वेगळेपण शिकवितांना टळकपणे दिसते. दलित साहित्याचा अभ्यास करण्यासाठी कलावाद्यांच्या कसोट्या लावणे योग्य होणार नाही. कलावादी लेखकाच्या आणि दलित लेखकाच्या अनुभवांमध्ये, जडणघडणीमध्ये, सामूहजीवनामध्ये, समाजाजीवनामध्ये, जाणिवांमध्ये, संवेदनशीलतेमध्ये, माधेमध्ये,

वीरवर्तनवादी साहित्य : संकल्पना आणि स्वरूप / २१६

श्रीपावकर्तोपध्ये, माध्यांमध्ये प्रेम भरत २ मध्ये तो कलावादी लेखक याच्या साहित्याची निर्मितीप्रक्रिया समजावू शकू शकत नाही. दलित कवितेच्या निर्मितीप्रक्रियेचा अभ्यास करताना त्याची दृष्टीभंगू लागते. कल्यास, दलित साहित्याच्या अभ्यासकांचा कर्तव्य बंधू टुंगू निघते, दलित साहित्याचा वेगळ्या पद्धतीस अभ्यास करत नाही. उपासमार दिशा निश्चित करता येईल. आजारपणे साहित्याच्या निर्मितीप्रक्रियेचा वर्चा केवळ लेखकाच्या आणि कलात्मकतेच्या भ्रमाने मांडणी टाकू, परंतु दलित कवितेमध्ये चळवळीच्या अनुभवांस महत्त्वाचे स्थान आहे. घटकांवाही अभ्यास करावा, या हेतूने वंग मांडणी करू, असे कवीवर्तन निर्मितीप्रक्रियेमध्ये सहभागी असलेले घटक - प्रेम, अन्धाय, संवेदन, बौद्धिकता, कलात्मक भान, कलाकर्तोचा अभ्यास, प्रेमनिर्मिती, तत्त्वज्ञान, प्रेरणा, जाणीव, भाषा, इत्यादी घटकांची वर्चा करून घटकांच्या कार्याचे, दलित कवितेच्या निर्मितीप्रक्रियेत वेगळेपण कोणते याची सप्रमाण मांडणी या ठिकाणी केली आहे. विषयाचा पधर्ता लक्षान वेऊन आणि सैद्धांतिकता याची भरणून 'कविता' या प्रकाराला केंद्र मानून या लेखामध्ये मांडणी केली आहे.

विषयाची परत :

साहित्याच्या आकलनासाठी साहित्याची निर्मितीप्रक्रिया समरून घेणे आवश्यक ठरते. निर्मितीप्रक्रिया समरून घेणे ही साहित्यशास्त्रज्ञांना एक अतिशय महत्त्वाची पायरी होय. बदलत्या कालानुसार व जाणवतूनसार निर्मितीप्रक्रियेतही बदल होत असतात. त्या त्या कालानुसार आवश्यक असलेले बदल स्वीकारणारी निर्मितीप्रक्रिया वेगळी ठरते. लेखकाच्या मनात रुजलेले बीज कलाकर्तोचे रूप कसे धारण करते? निर्मितीयोग्याची भूमिका कोणती? जाणीव कोणती? सूत्रनाची निर्मिती कशी होते, प्रवाह कसे उद्देश्यसंघेतात? का येतात? त्यांच्यामार्गे प्रेरणा कोणत्या? कलाकर्तोचा बीज घटना कशी शोधायची? जाणिवा वेगळ्या कशांमुळे ठरतात? निर्मितीप्रक्रिया वेगळी असते तर ते शोधण्याच्या कोणकोणत्या दिशा आहेत. निर्मितीप्रक्रियेत कोणकोणते घटक सहभागी होतात? हे घटक सर्व प्रवाहात सारखेच कार्य करतात का? इत्यादी बाबींचा अभ्यास

कवितेची निर्मितीप्रक्रिया : कलावादी व दलित कविता / २१७

फुले आंबेडकरी तत्त्वज्ञान
(PHILOSOPHY OF PHULE : AMBEDKAR)
बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय, मूल्यांचा सम्यक अनुबंध

संपादक - डॉ. संदीप अ. बनसोडे

Publisher : Dr. Sandeep A. Bansode
Deepstambha, 110-B, Dwarkapuri,
Eknathnagar, Aurangabad. 431005

© Author's : Typeset At SK Graphics Printers
MIDC, Chikalthan,
Aurangabad.431006

Edition : 30 April 2022

ISBN No. : 978-93-5635-932-1

Cover Design : Prathamesh D. Sable
Mob.: 8483848827

Printed At : SK Graphics Printers
MIDC, Chikalthan,
Aurangabad.431006
Mob.: 8483848827

Main Distributor : Dr. Sandeep A. Bansode
Deepstambha, 110-B, Dwarkapuri,
Eknathnagar, Aurangabad. 431005

Price : 200/-

(या ग्रंथातील लेखकांच्या विचारांशी तसेच झालेल्या मुद्रण दोषाबद्दल संपादक / प्रकाशक
सहमत असेलच असे नाही.)

: अनुक्रमणिका ::

	प्रस्तावना	07
	संपादकीय	11
1.	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कृषी विषयक धोरण प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे	13
2.	महात्मा फुले यांचे स्त्री विषयक विचार व कार्य डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे	18
3.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय लोकशाही डॉ. एस. एस. बिरंगणे	21
4.	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार डॉ. संदीप शंकरराव देसाई	24
5.	महात्मा फुले यांच्या 'तृतीय रत्न' नाटकातील वास्तव अंगद श्रीपती भुरे	29
6.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दूरदृष्टी विचार डॉ. स्नेहल रा. खडारे	32
7.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान प्रा. डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड	36
8.	महात्मा जोतीराव फुले यांचे सामाजिक व धार्मिक कार्य प्रा. किशोर लक्ष्मण साळवे	41
9.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार निवेदिता नागनाथ सातपुते, डॉ. प्रा. ऋषिकेश कांबळे	45
10.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक चिंतन डॉ. साबळे पल्लवी भगवान	49
11.	महात्मा फुले यांचे शिक्षणा संबंधी विचार प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, उर्मिला नारायण क्षीरसागर	54
12.	पत्रकार / संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अनुराधा नारायणराव बनसोडे	58
13.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य सिद्धार्थ बाबुराव नवतुरे	61
14.	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे स्त्रीमुक्ती विषयक विचार पुष्पा गायकवाड	65
15.	महात्मा फुले यांच्या 'तृतीय रत्न' या नाटकातील वास्तव सुनिल सदाशिवराव कांबळे, डॉ. संदीप अ. बनसोडे	70

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दूरदृष्टी विचार

डॉ. स्नेहल रा. खडारे

सितावाई कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अकोला
समाजशास्त्र विभाग
email.id. - khandaresnehal86@gmail.com
Mo.- 7972358207

प्रस्तावना :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय संविधानाचे शिल्पकार होतेच शिवाय ते महान समाजसुधारक, न्याय शास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राजनीतिज्ञ आणि तत्त्वज्ञ देखील होते. स्वतंत्र भारतात पहिले न्यायमंत्री असलेल्या बाबासाहेबांनी आयुष्य भर मागासलेल्या आणि दलिततांचे अन्यायाविरुद्ध आपले आयुष्य वेचले. दलितांच्या उद्धारकर्ता असंच त्यांना आजही ओळखल जाते. महिला आणि कामगारांच्या हक्कासाठी त्यांनी अनेक आंदोलने केली. अर्थशास्त्र उच्चविद्याविभूषित असलेल्या आंबेडकरांनी कायद, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, अशा अनेक विषयांमध्ये संशोधने केली त्यांचे भारतीय राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात मोलाचे योगदान होते. बाबासाहेबांचा जन्मदिवस 14 एप्रिल 1891 रोजी असल्यामुळे हा दिवस बाबासाहेबांची जयंती या नावाने तर भारत व भारताबाहेर हा दिवस समता दिन म्हणूनही साजरा केला जातो.

प्रचंड बुद्धीमत्ता, समाजासाठी असीम त्याग करणारे, दलित समाजाला हक्क मिळवून देणे महाडचा सत्याग्रह, मनस्मृतीचे दहन, मंदिर सत्याग्रह, शेतकऱ्यांचा कैवारी, गोलमेज परिषद, करार, स्वातंत्र्य मजूर पक्ष, बहिष्कृत हितकारणी सभेची स्थापना, दलित शिक्षण संस्थेची स्थापना, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना, महिलांसाठी कार्य, स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग अशा अनेक कितीतरी गोष्टी बाबासाहेबांनी आपल्या जीवनात केल्या. समाजासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्च घातले. समाजातील तळागळातील व्यक्तींचा प्रामुख्याने विचार केला. शिक्षणासाठी समाजातील कल्याणासाठी आयुष्यभर संघर्ष केला, शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा असा गुरुमंत्र दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार हे क्रांतीकारी व मानवतावादी होते त्यांनी विविध विषयांवर विचार मांडलेले आहेत.

शैक्षणिक विचार :-

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र आहे शिक्षणाने माणसाला आपले कर्तव्य हक्कांची जाणीव होते. समाजातील अस्पृश्य समाजाला स्वतःची जाणीव व्हावी यासाठी आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्त्व समाजात विशद केले. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे जो ते पिईल शिवाय माणूस गुरमुरल्या शिवाय राहणार नाही. प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया आहे म्हणूनही, शिक्षण अतिशय दर्जेदार व गुणवत्तेचे असावे असे ते सांगत. प्राथमिक शिक्षण हे सर्व स्तरांसाठी पोहचवणे कारण शिक्षण प्राप्त झाल्याने व्यक्ती बौद्धिकदृष्ट्या सशक्त होतो. व्यक्तीला चांगले आणि वाईट यातील फरक समाजायला लागतो. प्रज्ञा, शील आणि करुणा हे गुण प्रत्येकाच्या असाव्यात आणि त्यांच्यासाठी शिक्षणाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केलेली आहे. त्यांच्यामते मुलांना शाळेत के-

बाराखडी शिकवून मुलांनी आपली सत्ता असावे. शाळा म्हणजे या प्रक्रियेत भाग घेण्यासाठी समाजसुधारणविभागात डॉ. बाबासाहेब शतकातील सुधारण विवाह, केशवपन, अश्या सामाजिक विषयांसाठी सामाजिक विषयमते डॉ. बाबासाहेब

दलितोद्धाराच्या चळवळीत अस्पृश्यतेचे अनेक अस्पृश्यांचा सर्वांगीण धार्मिक विचार :- माणूस हा पहा.

राजकीय विचार :- डॉ. बाबासाहेब मुलभूत हक्क, अल्लो स्वराज्यासंबंधी टि ब्रिटिश क सुद्धा स्वराज्यासंबंधी मुलभूत हक्कासंबंधी तुम्ही वाघ

समाजवादासंबंधी डॉ. बाबासाहेब इतर साम्यवादी दे राजकीय तसेच मालकी प्रस्थापित साम्यवादासंबंधी

डॉ. बाबासाहेब साम्यवाद किंवा 2 1) साम्यवाद 2) साम्यवाद 3) साम्यवाद

Bonde Madam

मेमेन्टो
(21-22)

MODERN INDIAN POLITICAL THOUGHTS

Editor

Dr. Sandip B. Kale

MODERN INDIAN POLITICAL THOUGHTS

■ Dr. Sandip B. Kale

■ *First published*, – 14th April – 2022. –

© Editor & Publisher

■ Published by
Prof. Virag Gawande for

Aadhar Publications,
Behind Govt. VISH,
New Hanuman Nagar,
Amravati – 444 604.

■ Printed by

Aadhar Publications,

■ Notice

The editor, publisher, owner, printer will not be responsible for the articles published in this issue. The articles published in this issue are the personal views of the authors.

■ Price : 400/-

■ ISBN- 978-93-91305-61-1

Bonde

today at 10:58

15	काव्यद्वारा मानवता वाद — संत कवीर	डॉ.सरिता इंगळे	79
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही संदर्भातील विचार	प्रा. श्री. आर. के. सुवंवशी	87
17	महात्मा जवाहरलाल नेहरू यांचे विचार (एम.एन. राय)	डॉ.सुनिल पिपळे	90
18	भारतीय अस्तित्वाचा जनक : बाल गंगाधर टिळकांचा राजकीय परिपेक्ष	रविराज अंबादास बटणे	95
19	राष्ट्र विकासात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे योगदान	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	101
20	गांधीवाद	डॉ. मनिष सोनवणे	110
21	"Waiting for a visa" –is a Profound Expression of Experiencing Untouchability During 20 th Century by Babasaheb Dr. B.R. Ambedkar & Abolished Through Constitution – Supreme law to Strengthen Azaad Republicindia	Dr. Indira P	118
22	Educational Philosophy of Raja Rammohan Roy	Prof. Archana Bonde	124
23	Swami Vivekanand's Ideas on Nationalism	Dr. Trishala D. Elatkar	130
24	Jayaprakash Narayan's Experiment with Socialism and Marxism: An Unforgettable Saga	Dr. Purnendu Kumar Kar	135

Educational Philosophy of Raja Rammohan Roy

Prof. Archana Bonde

Department of Marathi Sitabai Arts, Commerce and Science College,
Akola

Abstract-

As an educator Raja Rammohan Roy's philosophy was very modern, and scientific. He always advocated for modern scientific education through the medium of English. He believed in the natural rights, abilities and privileges of human being. He had discarded strongly all sorts of superstitions and darkness. He propagated education for all. He also advocated for girls education. He knew that proper exercise of their natural capacity through education could only make them aware of their rights both in terms of property, moral, social and political. Raja Rammohan Roy believed in the innate faculty of mankind and in innate reasoning abilities of mankind, which, he believed would help the man to enquire into the nature and principles of religious doctrines with truth and reason. The educational philosophy of Raja Rammohan Roy and his religious thinking were related to each other. In social philosophy he held the notion of synthesis. The same perspective of synthesis, he carried out in that educational philosophy also. That time he was eager to synthesize eastern spirituality with western modernity. Raja Rammohan Roy was the inaugurator of the modern learning which was a new learning. So, basically he was interested in synthesizing ancient spiritual resources with the western culture and literature. He synthesized vernacular with the language English. He personally worked tirelessly for the improvement of vernacular and at the same time he was equally interested to make his countrymen well verse in the language English.

Key-words: Renaissance, Educator, Vernacular, Westernization, Civilizations.

Introduction-

Raja Rammohan Roy, a self-sacrificing philanthropist dedicated his life in the service of mankind. He always advocated a new and liberal type of modern education, free from an old and decaying civilization. He was rightly called a modernizer, a modern man and an inaugurator of a new age. He was an Anglicist in a true sense of term and therefore always supported westernization of education. He showed an enlightened view and illumination to his countrymen. As an educator his philosophy was very modern, and scientific. He always advocated for modern scientific

गांधीवादी विचार

GANDHIAN THOUGHTS ✓

Volume-I

संपादक ✓

डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

गांधीवादी विचार

- प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड
- प्रथम आवृत्ती - २ ऑक्टोबर,
- प्रकाशक व संपादक
- प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि. कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-39-0

सूचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास. संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्याचे वैयक्तिक मत आहे.

संपादकीय

'गांधीवादी विचार' या प्रस्तुत पुस्तकाचे संपादन करताना मला अतिशय आनंद होत आहे. गांधीवादी विचारातील विविध पैलू प्रकाशात व संशोधकांकडून लिखित स्वरूपात प्रतिपादित करण्याची संधी या संपादित पुस्तकाद्वारे उपलब्ध करून देण्याचं प्रयत्न करण्यात आला आहे.

भारतालाच नव्हे तर संपूर्ण मानवी समाजाला गांधीवाद अनुसरण्याशिवाय पर्याय नाही. रक्तगत, हिंसा, फस्तबणूक, भ्रष्टाचार, दहशतवाद, एकापणा, भ्रष्टावाद, जातीवाद यासारख्या समस्यांची मानवी समाजाला शिसारी येत आहे; यामधून बाहेर पडण्याचा मार्ग भारतच गांधीवादाच्या चळवळीच धरू शकतो. रक्तगतीत मार्गाने मानवी समाजाला आपले कोणतेच धरू शकत नाही. आपल्या शासनकडून आपणास हज्या त्या गोष्टी मिळविण्याचे अहिंसक मार्ग गांधीवादींनी सांगितलेले आहेत. सत्याग्रह हा त्यातील प्रखर मार्ग आहे. सर्व घटनात्मक व सौम्य अहिंसक मार्ग निष्पत्ती ११ल्यानंतरच त्याचा अवलंब काढा अशी गांधींची अपेक्षा होती, हा विवेक सुद्धा सत्ये वापरणाऱ्यांनी ठेवला पाहिजे. शासन आणि लोकांमध्ये निर्वाहिलेले दुतर्फे संबंध सहाय्याचा असेल तर तो एकचवेळी संघर्षाचा व संवादाचा राहू शकतो पाहिजे, तो हिंसक दहशतवादाच्या स्वरूपाचा असू शकत नाही, ही गोष्टी स्पष्ट आहे. गांधींच्या सत्याग्रहाचा मार्ग हा संघर्षात सुद्धा संवाद राखणारा मार्ग आहे.

महत्त्वा गांधींनी आपल्या विचारांना क्रमबद्ध स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न कधीच केला नाही. आपले विचार संकलित करून त्यांनी कोणत्याही बंदाला जन्म दिला नाही. गांधीवाद म्हणून कोणताही सिद्धांत नाही. सत्य व अहिंसा यांची ज्योत सतत तेवत राहावी एवढेच त्यांचे म्हणणे होते. एका निश्चित सिद्धांताचे ते स्मर्थक नव्हते. लॉर्ड बॉंबड यांच्या मते, "भाष्य विचारानुसार गांधींनी प्रतिपादन केलेल्या सिद्धांतांना वैश्विक स्तरावर व्यावहारिक स्वरूपात अंमलात आणण्याची वेळ आली आहे. त्यांचा प्रयोग सातत्याने करण्यात आला. करण लोकांच्या सुद्धा वळू नये, गांधीवादाशिवाय कोणत्याकाळात दुसरा पर्याय मानवी व आंतरराष्ट्रीय समस्यांच्या सोडवणीसाठी उपलब्ध नाही"

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पृ. क्र.
1	महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्यासंबंधीचे विचार प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड		1
2	ग्रामीण विकासात गांधीजींच्या आर्थिक विचाराने महत्त्व प्रा. डॉ. ममता राममिलन साहू		13
3	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधीचे विचार प्रा. प्रवीण कातरपारी शिंदे		18
4	महात्मा गांधींचे असुरयोद्धार संबंधीचे विचार व कार्य डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे		26
5	गांधी प्रणीत रामायण सप्त. प्रा. डी. डी. ठाकरे		34
6	महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांची यथार्थता प्रा. डॉ. नागोराव के. सोरे		45
7	ग्रामीण भारत सुधारण्यासाठीचे महात्मा गांधीजींचे विचार प्रा. डॉ. छाया शशिपाल शिंदे		55
8	महात्मा गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसा यासंबंधीचे विचार श्री. रत्नपुरे संभाजी रामराव		66
9	गांधीजींच्या विचारातून सत्य व सत्याग्रह डॉ. उल्हास रामजी राठोड		74
10	गांधींच्या दृष्टीकोनातून आर्थिक विकासाचे उद्देग प्रा. डॉ. राजेश एम. बन्तोड		80
11	महात्मा गांधीजींच्या धर्मपत्नी - कस्तुरबा गांधी व त्यांचे कार्य प्रा. ज्ञानेश्वर दा. वारणे		84
12	सत्य, अहिंसा आणि महात्मा गांधी सह. अध्यक्षपद पवन दयानंद महंते		90

13	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार-एक विश्लेषण प्रा. डॉ. विठ्ठल निलकंठ ठावरी	99
14	ग्रामीण विकासात गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता डॉ. दिपाली श्रीराम भोगरे	108
15	महात्मा गांधीजींची रामराज्याची संकल्पना अमोल शाळक्य बंड	111
16	भारतीय संविधानातील उद्देशांपैकीचा अर्थ प्रा. डॉ. जे. टी. कांबळे	116
17	गांधींचे राजकीय विचार डॉ. विजय कृष्णराव काळे	120
18	आण्विक सातता आणि महात्मा गांधी प्रा. एस. डी. बच्चाणके	132
19	म. गांधींचे ग्रामविकास अर्थव्यवस्थेसंबंधीचे आर्थिक विचार : एक विश्लेषण प्रा. डॉ. पी. डी. हुडेकर	140
20	महात्मा गांधींचे स्त्री सुधारणा विषयक विचार प्रा. धीरसागर संदिप शिवाजी	147
21	महात्मा गांधींच्या सामाजिक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद पायगोळ	153
22	महात्मा गांधींच्या सामाजिक विचारांचे ऐतिहासिक महत्त्व प्रा. डॉ. विलास फरकाडे	162
23	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास प्रा. डॉ. चंद्रशेखर खिरसागर	168
24	महात्मा गांधीजींच्या सत्याग्रह विचारांचे तत्वज्ञान प्रा. एस. एस. तावटे	174
25	गांधी का आर्थिक चिंतन और भारतीय अर्थव्यवस्था समीर कुमार गुप्ता	178
26	बाजारवाद से नहीं बल्कि गांधी के विचारों से बदलेगी दुनियाँ। डॉ. अनूपकुमार सिंह	184

आहे. स्त्री जर शिक्षण घेवून सक्षम झाली तर कुटूंब, घर, परिवार, गाव, देशाचा विकास करू शकते. म्हणून शिक्षणाचा प्रत्येक क्षेत्रात संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

स्मरण:-

आपल्या देशातील स्त्री ही अक्षय नसून खाल्ल आहे. ही आणीत प्रथम गंधीबाची कल्प दिली. स्थितींना स्वतःला सक्षम बनवायचे असेल तर शिक्षणानेच पर्याय नाही. कुटूंबातील सुशिक्षित असेल तर त्या कुटूंबाची प्रगती होते. त्यामुळे स्त्री- शिक्षण म्हणजे सामाजिक सुधारणांचे पावलू आहे. गंधीबांनी स्थापित असत, म्हणूनच आजची स्त्री खरीत चाली भारत करणारी व समाजाचे नेतृत्व करताना दिसते.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. महात्मा गंधीबांची पुस्तकासाठी विचारधारा डॉ. डी. डी. पाटील, प्रा. डी. सी. पाटील.
२. चंद्रशेखर भगविकारी, २००६, शोध गंधीबा.
३. डॉ. विशवास पाटील, १९९६, गंधी साधना.

महात्मा गंधीबांच्या सामाजिक विचारांची प्रामाणिकता
प्रा. डॉ. सुनील प्रल्हाद गायगोळ

सहयोगी प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

आधुनिक भारताच्या उदयकाळात गुरुपिता महात्मा गंधीबांच्या विचारांचे योगदान फार मोठे आहे. गंधी एक मात्रजावादी समाजसुधारक असल्याने त्यांनी समाजातील विचारांनी सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा गंधी एक महान राजनीतिज्ञ म्हणून प्रसिध्द आहेत तसेच ते एक समाजसुधारक म्हणून ही जाणविल्यात आहेत. महात्मा गंधी एक व्यक्ती नाही तर तो एक विचार आहे. गंधीबांच्या विचारांनी भारतातील तसेच जगातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्थित्याला एक नवी दिशा प्रदान केलेली आहे. आज आधुनिक संस्थांवर प्रत्येक क्षेत्रात पोकळलेला गंधी एक विचार सर्वमान्य होय. भारतात आज लोकशाही समाजव्यवस्था निर्माण करण्याकरिता गंधीबांच्या विचारांची खरी आवश्यकता आहे.

महात्मा गंधी सत्य आणि अहिंसेचे युक्ती, विश्व मानवावादाचे पुरस्कर्ते आणि भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचे सूत्रधार म्हणून जगविल्यात आहेत. त्याच, समाजात आणि जगि अराध्या समाज गंधीबांच्या निर्माण करण्याचा होता. स्वातंत्र्य लढ्यासोबतच गंधींनी जगात देशांचे निर्माण करून लोकतंत्र स्थापनातील समाजाची जाणीव करून दिली व त्यांचा आत्मविश्वास वाढविला. राजकीय क्षेत्रात काम करीत असताना त्यांनी सामाजिक क्षेत्रातील भरीव कामगिरी केली. त्यांच्या तत्कालिन सामाजिक कार्यमुळेच आजही गंधीबांच्या गाढलेल्या सामाजिक विचारांची प्रामाणिकता पुढील प्रमाणे स्पष्ट होते -

१) आदर्श गांधी प्रामाणिकता - गंधीबांच्या मते, भारत गांधीबांच्या देश आहे त्यामुळे गांधीबांच्या विचार हेच आदर्शक आहेत. आदर्श गांधीबांच्या असावे याबाबत महात्मा गंधी सांगतात, स्वातंत्र्य, व्यवस्थापित,

Peer Reviewed International
Standard Book Number
(ISBN) Book

inayak
BOOKS

अवसाद निस्तारण में साहित्य और संगीत का योगदान

Contribution of Literature and Music
in the treatment of Depression

• डॉ. नयन शिवाजी

• डॉ. सुवीता ब्रवरी

भूमिका

साहित्य और संगीत दोनों ही मनुष्य के ऐसे साथी हैं जो जीवन के सुमनान शैलितान को भी हरियाली और बरिश की भिन्नाभिम से भर सकते हैं। भारतभूमि ने तो अपने 'नाट्य-शास्त्र' में इस पर गहन चर्चा कर यह स्थापित किया ही है कि अष्टासंगीत सुनने और मथाना नाटक देखने से हृदय और मस्तिष्क में आलोकित होकर जिस तरह उज्य की सृष्टि होती है, उससे मनुष्य को परमार्थान का बोध होता है। आर्यवर्षजनक ढंग से आज के वैज्ञानिक प्रयोग भारतभूमि की इस बात को सिद्ध करते हैं। उनके इस सिद्धांत को व्यावहारिक धरातल पर प्रयोगों की कसौटी पर कस कर, इससे अनेकानेक मरीजों का इलाज भी कर चुके हैं।

प्रसिद्ध गायक डॉ. नारायण खल्लरार ने जन-बंधु परिषद के अनुरोध पर अपनी सेवाएं अनपठ्य प्रामाण्य को समर्पित की जिसके कल्पवृक्षीत प्रभाव हुए और अधिकांश यह पचास-सठ प्रतिशत नहीं, बल्कि शत-प्रतिशत मरीज जो कि गहन अवसाद में डूबे हुए थे, न केवल अपनी बीमारी से उभरे, बल्कि उन्होंने अन्य लोगों का भी कल्याण किया। साधारण सी बात है आपके मस्तिष्क में अवसाद के धारने के जो कारण हैं उनमें प्रमुख है अकेलेपन को धारना से उबरनी नैराश्रय।

मित्रों मंग मित्री अनुभव है कि यदि आप पुस्तकों में डूबना सीख लें, तो अवसाद के धारल आपके पास ही नहीं आएगी। मेरे स्वयं के जीवन में साहित्य और शास्त्रीय संगीत दोनों ने सकारात्मक एवं रचनात्मक भूमिका निर्वार कर मुझे अल्पत सुख दिया है। आप सबसे अनुरोध है कि आप लोग भी साहित्य और संगीत से जुड़ कर परमानंद का अनुभव करें।

डॉ. कसुम खेमानी

अध्याप

भारतीय भाषा परिषद, कोलकाता

CONTENTS

S.No.	Chapter	Page No.
1.	साहित्य और अवसाद निस्तारण	11
2.	साहित्य एवं कला में दशावतार स्वरूपों की अभिव्यंजना	17
3.	संगीत के मनोवैज्ञानिक प्रभाव से अवसाद मुक्ति	24
4.	Treatment of Depression through Literature and Music	29
5.	अवसाद निराकरण में मीरा के काव्य की भूमिका	36
6.	साहित्य संगीत और मध्यमवर्ग	40
7.	Contribution of Art & Artist in the treatment of Depression	45
8.	Depression by Global epidemic and cure through Literature & Music	51
9.	Stress and Role of Music	56
10.	Cultural Strength Enhancers the Art of Living	61
11.	महाभारती से उत्पन्न कलात मुक्ति में साहित्य एवं संगीत की भूमिका	66
12.	संगीत धार्मिकत्व द्वारा कलात प्रबंधन	68
13.	महाभारती का पर्यावरण, अर्थव्यवस्था तथा कर्मजोर धर्म पर धाव	71
14.	कोरोना में अजलक प्रभाती साहित्य सर्वजन की कहानी : जन-मीटर-डिस्टेंस	75
15.	अवसाद निवारण में कलाओं का योगदान	82
16.	कला की विकास यात्रा में धर्म की महत्ता एवं योगदान	87
17.	Indian Music and Depression	93
18.	अवसाद निराकरण में चैतन्य की बाणी की प्रासंगिकता	97
19.	कोरोना-क्षेत्री - पुरातन संगीत के सर्वर्ष में	101
20.	Biological Impact to Music on Human Body	111
21.	Writing Self, Suffering and Solace : Reflections on Krishna Huhwesing's Autobiography	115
22.	Role of Music in the Treatment of Depression	122
23.	वैदिक पर्यावरण-विमर्श से अवसाद का निराकरण	129
24.	संगीत द्वारा मानसिक समुलन	135
25.	धर्म पर से कार्य व संगीत का अन्तर्संबंध	139
26.	'मल्लिका-ए-गजल' बेगम खान की गायकी में अवसाद निस्तारण के तत्व	145
27.	संगीत कला में भारतीय शास्त्रीय संगीत शिक्षा के नव परिवर्तित माध्यम	152

प्रकाशक

श्री विनायक पब्लिशर्स

229, शाहीपुरा, फतेहपुर, अग्रा-282009 (उ.प्र.)

फ़ोन : 9412458170, 9893635398

Email : info@vinayakpublishers.com

shreevinayakpublication2009@gmail.com

Visit us : www.vinayakpublishers.com

© Editors

First Edition : 2020

Code : R00020

ISBN : 978-81-948717-0-5

Price India : ₹ 499

Foreign : \$ 6.78

Peer Reviewed International Standard Book No. (ISBN) Book

श्री विनायक पुस्तक :

श्री विनायक पब्लिशर्स प्राइवेट, अग्रा
अग्रा

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system of transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the publisher. Vinayak has obtained all the information in this book from the sources believed to be reliable and true. However, Vinayak or its editors or Author don't take any responsibility for the absolute accuracy on any information published and the damages or loss suffered thereupon. All disputes subject to Agra (UP) Jurisdiction only.

For Further information about the books published by Vinayak log on to www.vinayakpublishers.com or email to shreevinayakpublication2009@gmail.com

Dr. Umesh. S. Chopra

List of Peer Review Committee

Prof. Suprateek Pathak

Principal

S.D. Government College, Beawar

Prof. Pushpita Awasthi

President, Acharya/Kulam, Netherland

Dr. Kusum Khemani

President, Kendriya Hindi Sanshan, Kolkata

Prof. Murlidhar Upadhyay

Head, Department of Mathematics

S.D. Government College, Beawar

Dr. Deepali Lal

Head, Department of Zoology

S.D. Government College, Beawar

Prof. Jalaluddin Kathai

Associate Professor, History

S.D. Government College, Beawar

Dr. Seema Rathore

Head, Department of Music (Vocal)

Government Meera Girls College, Udaipur

Dr. Rajesh Kulkar

Snakebite Member & Head, Department of Music (Vocal)

The M.S. University, Vadodara

Dr. M.R. Singaria

Head, Department of Economics

S.D. Government College, Beawar

Dr. Naresh Chhajara

Head, Department of Physics

S.D. Government College, Beawar

Peer Reviewed International Standard Book No. (ISBN) Book

१८०

मनोल्हरी - मनविषयी बरेच काही

आणवडीन एक महत्त्वाचे, अशाप्रकारच्या प्रायोगिक उपचारांना विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञांनी प्रथम आत्मसात करून इतर सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवत तर विस्तृत प्रमाणात यश संपादन करता येऊ शकेल. शेवटी जागृकल्याणार्थ केलेला हा प्रयास विनाकारण टरणार नाही याची खातरी आहे.

- सतीश पिंपळे,
ऋऊ-पिं इमळयीळपस

नागापूर.

संपर्क क्र: ९८५०९१९३२३

मनोल्हरी - मनविषयी बरेच काही

१८१

३४

संगीताचे मानसशास्त्रीय महत्त्व

- डॉ. उमेश संतोषराव चापके

समाज परिवर्तनात संगीताची भूमिका:-

प्रस्तावना: प्राचीन काळी आपल्या भावनांचे प्रकटीकरण करण्याकरिता मनुष्य नाद / ध्वनीची साथ घेत असे. मानव समाज निर्मितीपासूनच संगीताशी जोडलेला आहे. समाजाचा सखळ संबंध मानवाशी आहे. प्रत्येक मानवीय घटनांचा प्रभाव समाजावर पडतोच, संगीताचा व मानवाचा संबंध अत्यंत प्राचीन काळापासून असल्याने समाजात होणाऱ्या सर्व व बदलांचा प्रभाव संगीत क्षेत्रावरही आपल्याला दिसून येतो. याप्रकारे संगीत हे सामाजिक घटकाकारिता अत्यंतप्रभावी माध्यम ठरलेले आहे आणि मविष्यातही ते असेच अजाणित राहिल यात तिळमात्रही शंका नाही.

मानव, प्राथमिक विकास आणि संगीत:

संगीतामुळे व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व सुधारते. मोठ्या व्यक्तीच नाहीतर लहान मुलेसुद्धा संगीताने प्रभावित झालेले दिसून येतात. स्वामी हीरादासांना कुणी तरी एक प्रश्न विचारला की, संगीताचा सर्वात जास्त चाहता कोण आहे? स्वामीजी म्हणाले, 'बालक'. वास्तविक पाहता स्वामीजींचे हे कथन शाळा सत्य आहे. ज्याप्रकारे सहजतेने एकदा बालक निस्सुह भावनेने संगीत शरण करतो, शिकतो तितकी तन्मयता इतर वयांच्या लोकात असेणे अत्यंत परतीण व दुर्लभदेखील आहे. संगीत हे मनाच्या तरांना प्रभावित करते, मग ते कोणीही असो, जो सर्जीव आहे त्याला संगीतानी देण्याचे सामर्थ्य सांगितलं

मनावाच्या

sr. 37(3) (2) - 11/12/23

TITLE - Manolahari
Various Articles - Guest Editor - Dr. Sumedha Harshie
Editor - Adv. Varsha Madgulkar

Email: dr.sumedha.m@gmail.com
lokvratapure@gmail.com

PRINTER & PUBLISHER:
Adv. Varsha Madgulkar

LOKVRAT PRAKASHAN
S.A.E. A-104, Yutika, Vethadranagar, Baner, Pune - 411 045
Email: lokvratapure@gmail.com

COPYRIGHT - © Lokvrat Prakashan

EDITION - FIRST

DATE OF PUBLICATION - 3 April 2022

Layout: Yogeshwar Enterprises

BOOK COVER - Shirish Kulkarni

Place of printing :
S A Printers LLP
Pune - 411 004

Price Rs. 300.00

ISBN : 978-93-92136-23-8
An ISO 9001-2015 Certified

The publisher may not agree with the thoughts, opinion and terminology used in this book.
All judicial litigation in Pune court territory

अर्पण...

मनाचा अभ्यास करणाऱ्या, मनावर संशोधन करणाऱ्या, मनावर उपचार करणाऱ्या, मनाला शक्ती देणाऱ्या, मनात सकारात्मक बदल घडवणाऱ्या मानसशास्त्रज्ञांना, समुपदेशकांना तसेच मनाला सामर्थ्य देणाऱ्या संत-महात्म्यांना विनम्रपणे सादर समर्पित...

- डॉ. सुमेधा हर्षे - अॅड. वर्षा माडगुळकर
अतिथी संपादक संपादक

अखिल भारतीय
गायर्व महाविद्यालय
मंडल प्रकाशन

संगीत कला विहार

दिसंबर २०२१

मूल्य ₹६०/-

संगीत कला विहार

वर्ष: 74 / अंक 06

दिसंबर 2021

अंतरंग

• संपादकीय		3
• राग ध्यान एवं राग-रागिनि चित्रों पर शोध की संभावनाएं	डॉ. निशा पाठक	5
• संगीत शिक्षा संतुलन की धरोहर	सचिन चंद्रा	12
• श्रद्धांजली - डॉ. सुलोचना केलकर		16
• बांसुरी की उत्क्रांति- अनाहुत ध्वनि की तरफ	डॉ. पंडित केशव मिह	17
• मध्यमा प्रथम वर्ष: तबला विद्यार्थियों के लिए	डॉ. सचिन कचोटे	20
• श्रद्धांजली - श्री प्रभाकर जोग	दीपक चैतन्य	28
• कथक नृत्य	डॉ. नंदकिशोर कपोते	30
• श्रद्धांजली - पं. विकास गंगाधर तैलंग		45
• संचार क्रांति और संगीत साधक	डॉ. कंगुदी क्षीरसागर	46
• संगीत जरूरत है केवल आत्मा की	एन.डी. थोपटे	49
• श्रद्धांजली - पं. प्रभाकर गोविंदशास्त्री दसककर		52
• पंडित विष्णु दिगंबर पलुस्कर संगीत समारोह		56
• रजिस्ट्रार कार्यालय समाचार		59

संगीत कला विहार विज्ञापन मूल्य तथा शुल्क

कव्हर पेज 4 संपूर्ण पृष्ठ: रु. 8000/-, कव्हर पेज 2, 3 संपूर्ण पृष्ठ: रु. 6000/-

पूर्ण पृष्ठ रु. 3000/-, आधा पृष्ठ रु. 1500/-

(यह मूल्य विशेषांको के लिए लागू नहीं है।)

इस पत्रिका में प्रकाशित लेखकों के विचारों से संपादक तथा मंडल का सहमत होना आवश्यक नहीं है।

मूल्य ₹ 60/-

संचार क्रांति और संगीत साधक

डॉ. कौमुदी क्षीरसागर

किसी सभ्यता सामने बैठकर संगीत सुनने का आनंद सोनारटल या लैपटॉप पर किए गये संगीत श्रवण की तुलना में कहीं बढ़कर है। सुद कलाकार का व्यक्त भी स्क्रीन पर मिलने वाले लाइक और कमेंट पर होने के कारण उसकी स्वयं की सकारिता पर प्रश्न खड़े हो सकते हैं।

यज्ञशालाओं से प्रारम्भ होकर मंदिरों के आंगन में खेल कूद कर बड़ी हुई संगीत कला ने अनेक रूप बदले हैं। राज्याश्रयों की छत्रछाया में पोषित होते हुए अनेक राजकीय परिवर्तनों की साक्षी भी यह रही है। साम-जाति-प्रबंध-पुवपद-खवाल इत्यादि विविध रूपों में टलकर एवं सुगम-उप-लोकदि विधाओंसे बन-संकर कर यह कला अपने मोहिनी रूप से हमेशासे ही जनसामान्य को लुभाती आई है - यही नहीं -साधना की चरम स्थिति को अनुभूत कर परम पद की प्राप्ति कराने वाली-ब्रह्मानंद सहोदर आनंददायिनी भी रही है। आचार्य वात्स्यायन प्रोक्त 64 कलाओंमें संगीत ही ऐसी कला है जो प्रत्येक में जन्म से ही अनुस्यूत है। जन्म लेते ही रुदन के रूप में प्रस्फुटित होने वाली आवाज़ और शिशुसुलभ पद संचालन की लयप्रधानता प्रकृतिप्रदत्त है। कोई संगीत साधक हो या ना हो, गुणगुणाना सभी को अच्छा लगता

है-लय प्रधान गीत के साथ नृत्य करते अनेकों को देखा जा सकता है। चित्रशिल्पादि कलाओं की तुलना में संगीत निश्चित ही सुगम सरल और शाब्द होने के कारण जनप्रिय बनी रही है।

सुविख्यात लेखक जोगिंदर सिंह बाबरा कहते हैं, "कला की उत्पत्ति और विकास कुछ दिनों में या किसी एक व्यक्ति द्वारा नहीं हुआ है। यह एक निरंतर चलने वाली प्रक्रिया है जो सामाजिक रुचियोंके परिप्रेक्ष्य में पोषित -पल्लवित होते हुए नित नवीन रूप धारण कर अनेक कला रसिकों व कलाकारों के अंतःकरण तृप्त करती है।" डॉ. स्वतंत्र शर्माने भी इसे प्रयोगधर्मी कला कहकर रचनात्मक प्रयोगों को स्वीकारने की बात कही है। कलाकारों के दृष्टिकोण प्रयोगवादी व उदार होने से कला के बदलते स्वरूप को सराहा जाता रहा है। पहले की तरह रात दिन चलने वाले संगीत के चलते अब कहानियों/किस्सों में शुमार

हो चले हैं। सरकारी कानून के चलते रात 10:00 बजे के पश्चात कोई संगीत सभा ना हो सकने के कारण 'राग समय चक्र' पर बड़ा प्रभाव बेचारा वही जाले। दो-तीन घंटे तक एक राग गाने वाले ना तो उस्ताद रहे और ना ही उन्हें सुनने वाले श्रोतागण। विलंबित से अति विलंबित और मध्य से द्रुत होती गई लय कब सुगम, उपशास्त्रीय, गझल और भजन की ओर मुखातिब हो गई कहना मुश्किल है। शास्त्रीय संगीत के अधिकतर गायक जीविका के लिए अन्य विधाओं को अपनाते हुए दिखाई दे रहे हैं।

मासिक गोष्ठियों, संस्थागत एवं शासकीय समारोहों में प्रस्तुतियां देते कलाकारों की आपाधापी क्या कम थी जो कोरोनावायरस जैसी महामारी सारे विश्व में आ घमकी। मनुष्य का जीवन सर्वोपरि है- सर सलामत तो पगड़ी पचास कहावत यूं ही नहीं बनी। हर शहर में मरीजों की बढ़ती संख्या, अस्पतालों के घटते बिस्तर, टीवी पर दिखाए जाने वाले लाशों के अंबार और लॉकडाउन की बढ़ती मियादों ने सामान्य जनता की विभ्रम अवस्था और भी बढ़ा दी है। ऐसे में सोशल मीडिया, टीवी और इंटरनेट का अधिकतम प्रयोग सभी जगह हो रहा है। महामारी से बेतरतीब हुई समाज व्यवस्था के परिप्रेक्ष्य में कलाकारों की आजीविका अपने आप में एक बड़ा प्रश्न है। कुछ बिंदुओं के आधार पर किया गया निम्नलिखित विवेचन अनेक प्रश्न प्रस्तुत करता है-

फेसबुक इत्यादि सामाजिक माध्यमों के पन्नो से लाहव आते कलाकार अपनी सामाजिक और नैतिक जिम्मेदारी निभाते दिखाई दे रहे हैं। सोशल डिस्टेंस के चलते आने वाले समय में घरेलू बैठकें, संगीत समारोहों और महोत्सव का आयोजन होने की संभावना ना के बराबर है। इन आयोजनों में शुल्क देकर आने वाले श्रोताओं को अब संगीत

घर बैठे फेसबुक या इंस्टाग्राम लाहव पर यदि निशुल्क प्राप्त होगा तो भविष्य में कलाकारों का दर्जा निम्न से निर्मित होना स्वाभाविक है।

इंटरनेट कनेक्टिविटी वर्तमान में एक बड़ी समस्या के रूप में दिखाई दे रही है। समय बिताने के साधनों में इंटरनेट का सर्वाधिक उपयोग होने से कार्यक्रम के बीच व्यवधान उत्पन्न होते हैं। संगीत का प्रमुख उद्देश्य रस निष्पत्ति से आनंद की अनुभूति कराना है- ऐसे में बार-बार टूटती लिंक के कारण उत्पन्न हुए खालीपनसे रसग्रहण करना संभव नहीं होता।

सोशल डिस्टेंस के कारण संगतकारों का अभाव होने से प्रस्तुति को पूर्णत्व की दिशा में ले जाने में कलाकार सक्षम नहीं हो पाता। "स्वर ताल पद" संगीत के आधार है। ताल के बिना संगीत की कल्पना नहीं की जा सकती। नृत्य जैसी दृश्य श्रव्य कला तो कलाकारों के समूह की मांग रखती है।

कलाकारों के आर्थिक पक्ष का विचार इस संबंध में सबसे महत्वपूर्ण है। केंद्र व राज्य सरकारों द्वारा घोषित किए गये आर्थिक पैकेज में कलाकारों के लिए कोई पैकेज दृष्टिगोचर नहीं होता। लाहव आते समय कैमरे के समक्ष अपने बैकग्राउंड को या स्वयं को प्रेजेंटेशन दिखाने हूये। कलाकार की व्यथा को समझने की जरूरत किसे है? उसका तो काम ही है इस कठिन कठिन परिस्थिति में सब की मनोदशा को ठीक बनाए रखने का। देखा जाए तो सभी कलाकार अपने अपने तौर पर जबता से जुड़ने का प्रयत्न कर इस राष्ट्रीय विपत्ति में अपना योगदान दे रहे हैं परंतु उनके भी परिवार है, अपनी आवश्यकताएं हैं इस बात का विचार हमारी सरकारों को करना चाहिए। हाल ही में लोकमत समाचार पत्र से एक साक्षात्कार में भरत बलवल्लीजी ने इसी प्रश्न को

उठाते हुए लाइव आने की वजह रियाज करने की सलाह दी है जो काफी सही प्रतीत होती है। कोलकाता से प्रकाशित एक समाचार पत्र प्रभात खबर में पंडित दीपक क्षीरसागर भी कलाकारों की निःशुल्क लाइव प्रस्तुतियों का समर्थन नहीं करते।

किसी सभामें सामने बैठकर संगीत सुनने का आनंद मोबाइल या लैपटॉप पर किए गये संगीत श्रवण की तुलना में कहीं बढ़कर है। खुद कलाकार का ध्यान भी स्क्रीन पर मिलने वाले लाइक और कमेंट पर होने के कारण उसकी स्वयं की एकाग्रता पर प्रश्न खड़े हो सकते हैं। साथ ही सामने दिखाई देने वाले कमेंट के चलते शास्त्रीय बैठक को 'फरमाइशी' चक्करदार बनते समय नहीं लगता है।

उपरोक्त सारी कठिनाइयों के बावजूद भी कलाकार एवं श्रोता को बहुत समय तक अलग अलग नहीं रखा जा सकता है क्योंकि साधना के आनंद को साथक जब तक बांटता नहीं है, असंतुष्ट रहता है। परिवर्तनशीलता के विभिन्न सोपान चढ़कर विकसित हुई यह संगीत कला इस कठिन दौर से भी गुजर कर कुछ नए आयाम स्थापित करेगी इसमें शंका नहीं। कोरोना के लॉकडाउन ने सभी कलाकारों को खुद को निखारने का एक अवसर दिया है। महीनों तक प्रस्तुतियों की ट्रेन बुकिंग में उलझे कलाकार अब कुछ नए प्रयोगों की संकल्पना पर काम कर सकते हैं। सुप्रसिद्ध बांसुरी वादक श्री प्रवीण गोडक हिंदी जी ने इस समय में एक नई ऑल्टे बांसुरी बनाई है जिसे वे लॉक डाउन की देन कहते हैं। इस कठिन समय में अन्य किसी भी कला की अपेक्षा सामान्य जन का संगीत से जुड़ना भविष्य में भी भारतीय संगीत की सकारात्मक स्थिति का आशासक चित्र दिखाता है।

कोरोना वायरससे फैली समस्त नकारात्मकता को दूर करने में नाद ब्रह्म एवं हुस्के साथक दोनों ही पूर्ण रूप से समर्थ हैं ऐसा मेरा दृढ़ विश्वास है- इसी विश्वास और सार्थ आशा से परिपूर्ण कवि कुमार विश्वास की कुछ पंक्तियोंसे यह शोध - आलेख समाप्ति की ओर अग्रसर है-

तूफानी लहरें हों अंबर के पहरे हों,
पूर वा के दामन पर दाग बहुत गहरे हों।
सागर के मांडी तू मन को मत हारना,
जीवन के क्रम में जो खोया है पाना है।
पतझड़ का मतलब है फिर बसंत आना है।

संदर्भ ग्रंथसूची

1. पुरोहित डॉ. अनूपराज, *ज्वालिकर घराने के विकास में पं. बी.एन. क्षीरसागर की भूमिका*, प्रथम संस्करण, राजस्थानी ग्रंथालय, जोधपुर, 2013
2. बावरा, डॉ. जोगिंदर सिंह, *भारतीय संगीत की उत्पत्ति एवं विकास*, प्रथम संस्करण, 1994, एस.बी.एस.पब्लिकेशन, जालंधर
3. शर्मा, प्रो. स्वतंत्र, *भारतीय संगीत: एक ऐतिहासिक विश्लेषण*, द्वितीय संस्करण-2014, अनुभव पब्लिशिंग हाउस, सर्वोदय नगर, इलाहाबाद
4. *वसंत*, संगीत विशारद, संगीत कार्यालय, हाथरस
5. *लोकमत* समाचार पत्र, मुम्बई, दिनांक 22.5.2020
6. *प्रभात खबर* समाचार पत्र, कोलकाता, दिनांक 20.4.2020

MODERN INDIAN POLITICAL THOUGHTS

Editor

Dr. Sandip B. Kale

Aadhar Publications, Amaravati

15	काव्यद्वारा मानवता वाद – संत कबीर	डॉ.सरिता इंगळे	79
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही संदर्भातील विचार प्रा. श्री. आर. के. सुर्यवंशी		87
17	मानवेंद्रनाथ राँय (एम.एन. राँय)	डॉ.सुनिल पिंपळे	90
18	भारतीय असंतोषाचा जनक : बाल गंगाधर टिळकांचा राजकीय परिपेक्ष्य	रविराज अंबादास वटणे	95
19	राष्ट्र विकासात पंडित जवाहरलाल नेहरु यांचे योगदान डॉ. संभाजी संतोष पाटील		101
20	गांधीवाद	डॉ. मनिष सोनवणे	110
21	“Waiting for a visa” –is a Profound Expression of Experiencing Untouchability During 20 th Century by Babasaheb Dr. B.R. Ambedkar & Abolished Through Constitution – Supreme law to Strengthen Azaad Republicindia	Dr. Indira P	118
22	Educational Philosophy of Raja Rammohan Roy	Prof. Archana Bonde	124
23	Swami Vivekanand's Ideas on Nationalism	Dr. Trishala D. Elalkar	130
24	Jayaprakash Narayan's Experiment with Socialism and Marxism: An Unforgettable Saga	Dr. Purnendu Kumar Kar	135

Swami Vivekanand's Ideas on Nationalism

Dr. Trishala D. Elalkar

Assistant Professor, Department of Zoology
Sitabai Arts, Commerce and Science College, Akola
E-mail- trishalaelalkar@gmail.com

Abstract-

Sri Ramakrishna and Swami Vivekananda started the Indian Renaissance on both Indian and European lines, and who could correctly be hailed as the founders of Indian nation-building process. The spirit of this movement is Indian because it is essentially religious and Indian identity from time immemorial has been cast in religious faith of different forms. It is important that Swami Vivekananda tried to create nationalism through a different process that may be called 'Spiritual Nationalism' through 'Man-making' by 'Practical Vedanta' in late-nineteenth century. Swami Vivekananda's ideas on nation-building in India come down to us through his concepts of 'Practical Vedanta' and 'Man-Making'. At home he was an unsettled mind being in constant struggle between his essentially religious mind and his rational, atheist, humanistic practical training derived from Bengal Renaissance set in motion by Rammohan Roy and the liberal education offered to him by his father and the formal courses at school and college.

Key-words: Nationalism, 'Practical Vedanta' Renaissance, Patriotism.

Introduction-

In India in the early part of the nineteenth century some reform movements were set in motion by Raja Rammohan Roy, Prince Dwarakanath Tagore, Bankim Chandra Chattopadhyay, Iswar Chandra Vidyasagar, Devendranath Tagore, and his son Rabindranath Tagore, Keshab Chandra Sen and scores of others which were described as Bengal or Indian Renaissance. But truly speaking since excepting Rabindranath all other reformers approached Indian problems from the western perspective. They sought to set up an egalitarian democratic society based on equality, individual freedom, empowerment of women through education, abolition of Sati and all other forms of exploitation. Coming down to the twentieth century we find scores of national leaders who fought for the freedom of the country. But since political freedom was the first item in their agenda they were not prepared to strike at the very root of the Indian social problems. In that case combined resistance against the British might have suffered. For this reason, Gandhi had

Diasporic Literature

EDITORS:

DR. GANESH R. KHANDERAO
DR. MANOJ N. BHAGAT

 OM SAI
PUBLISHERS &
DISTRIBUTORS

Contents

Sl. No.	Paper Title	Written By	Page No.
1	Impact of Cultural Disintegration and Globalization on Indian Society	Prof. Amit C. Ronghe Arts & Science College Pulgaon, Dist-Wardha.	1-4
2	Sensibility of Expatriate Encounter in Kiran Desai's <i>The Inheritance of Loss</i>	Dr. C. T. Ambika Devi Assistant Professor of English, Pasumpon Muthuramalinga Thevar College, Sankarankovil, Tamilnadu.	5-9
3	Sense of Alienation in Anita Desai's <i>Cry, The Peacock and Voices in The City</i>	Diksha Panpaliya Assistant Professor of English(CHB) Sitabai Arts, Commerce and Science College, Akola	10-14
4	Cross Cultural Genetics: A Study of Bharati Mukherjee's <i>The Tiger's Daughter</i>	Dr. Amanpreet Kaur Assistant Professor, Department of English and Foreign Languages G.S. S.D.G.S.Khalsa College, Patiala, Punjab, India	15-23
5	Contending Histories: Rebellion of The Fakir Sanyaasi of Bengal in Biman Nath's <i>The Tattooed Fakir</i>	Dr. Ancy Elezabath John Assistant Professor, Department of English Christian College, Chengannur, Kerala.	24-28
6	Indianness in Mulk Raj Anand's 'Untouchable'	Dr. Anil Katrojwar Head, Department of English, Arts-Commerce College, Yeoda Dist. Amravati (M.S.)	29-32

SENSE OF ALIENATION IN ANITA DESAI'S *CRY*, *THE PEACOCK AND VOICES IN THE CITY*

Diksha Panpaliya

Assistant Professor of English(CHB)
Sitabai Arts, Commerce and Science College, Akola
missdiksha28@gmail.com

Abstract

The topic of alienation is addressed by Anita Desai. Her protagonists and other characters are isolated from the environment, culture, family, friends, husbands and themselves, since they are not the human norm. Alienation is linked to character moral and behavioural behaviours. Anita Desai's most important societal concern is the institution of marriage, namely in the novels where women are the heroine. When a woman is trapped in marriage, she shows an obvious loss of confidence in marriage and family ties. This results in alienation. In *Cry*, the novel *Peacock*, we have essential married ties that we are interested in. They are the friendship of Maya and Gautama, Leila's relationship with her spouse and Gautama's mother and father's marital relationship. Maya – Gautama is a problematic partnership that represents complete loss of shared understanding. *Voices in the city* speak of the predicament and loneliness of Nirode, Monisha and Amla all three main characters. Nirode develops a mother—fixing and being more and closer to her. In his childhood his mother tends her children aggressively and this gives them comfort. Key words—alienation, marital relationships, frustration.

Introduction

Anita Desai is one of the best-known Indian fiction authors today. She is an outstanding symbol of postcolonial India's bicultural heritage. Desai has written sixteen fiction works and is the winner of the Sahitya Akademi award and Guardian Children's Fiction Prize, including 'Fasting, Feasts' and 'The Village By The Sea,' 'In Custody' and 'Clear Light of Day.' Her distinctive writing style, her original personalities and her truthful subject matter make her writings so endearing. Over the years Desai has received several prizes and awards for her work and has been awarded twice for the Booker Prize. Today, she appears to inspire many talented young authors.

Mahila Utkarsh Pratishthan, Risod's.

LATE PUNDALIKRAO GAWALI ARTS
AND SCIENCE MAHAVIDYALAYA, SHIRPUR (JAIN)

Tq. Malegaon, Dist. Washim-444504.

Naac Accredited

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

National Conference
on

"RECENT ADVANCES AND OPPORTUNITIES
IN BIOLOGICAL SCIENCES"

RAOBS-2017

Friday, 17 March 2017

ABSTRACTS & SOUVENIR

Organized by
Department of Zoology and Botany

RAOBS-2017/069	BIO-PHYSICAL INTERACTION OF SCALAR ENERGY ONCELLULAR MECHANISMS OF LIVING LIFE C M Bharambe, S E Varkhede, G U Karande, D A Zope and S W Chopade	18
RAOBS-2017/070	FEW INTERESTING GIGAS MUTANTS ISOLATED FROM MUTAGENIZED M ₂ POPULATION OF CHICKPEA (CULTIVAR-VIJAY) Prajwal Bogawar, Shivdas Aher, Deepak Koche, Archana Joshi-Saha	18
RAOBS-2017/071	MACROSCOPIC, PHYTOCHEMICAL AND FLUORESCENT ANALYSIS OF <i>COLEBROOKEA OPPOSITIFOLIA</i> SMITH R P Shirsat and S S Suradkar	18
RAOBS-2017/072	ANTIMICROBIAL ACTIVITY OF DIFFERENT LEAF EXTRACTS AGAINST SOME HUMAN PATHOGENS D S Kulkarni	18
RAOBS-2017/073	<i>IN-VITRO</i> ANTIBACTERIAL ACTIVITY OF <i>POGOSTEMON BENGHALENSIS</i> (N.BURMAN) KUNTZ. LAMIACEAE PLANTFROM MELGHAT (M.S.) INDIA. M N Naise, D G Bhadange	19
RAOBS-2017/074	MORPHOTAXONOMY OF ENDOPHYTIC FUNGI FROM <i>CISSUS QUADRANGULARIS</i> L. K P Suradkar, D V Hande	19
RAOBS-2017/075	PHYSICO-CHEMICAL ANALYSIS OF BOREHOLE WATER IN PANDHARKAWADA (M.S.), INDIA. S M Chore and A J Wanjari	19
RAOBS-2017/076	ANTIHYPERLIPIDEMIC ACTIVITY OF METHANOLIC EXTRACT OF FLOWERS OF <i>SPHAERANTHUS INDICUS</i> LINN. IN RAT M Chopda, N Mahajan, B D Talele	19
RAOBS-2017/077	INHIBITION OF ERYTHROCYTE SICKLING <i>IN VITRO</i> BY AQUEOUS EXTRACTS OF <i>SPHAERANTHUS INDICUS</i> FLOWERS AND <i>ZIZIPHUS JUJUBA</i> ROOT M Chopda, N Mahajan, S Chaudhari, S Pingale, P Mahajan, V Pawara	20
RAOBS-2017/078	NEPHROPROTECTIVE STUDY OF POLYHERBAL FORMULATION IN DRUG INDUCED NEPHROTOXIC RATS M Z Chopda, D Talele, N G Mahajan, R T Mahajan	20
RAOBS-2017/079	THE WATER QUALITY ASSESSMENT OF AMGAON LAKE IN GADCHIROLI DISTRICT, MAHARASHTRA STATE (INDIA) S B Rewatkar	20
RAOBS-2017/080	SEASONAL VARIATIONS IN PHYSICO-CHEMICAL PARAMETERS OF RISHI LAKE, KARANJA LAD, DIST. WAHIM, MAHARASHTRA P A Ingole and R A Gulhane	21
RAOBS-2017/081	DIVERSITY OF DRAGONFLIES IN THE AGRO-FOREST ECOSYSTEM OF NAGBHID, MAHARASHTRA (INDIA) G D Deshmukh, A A Dhamani and R J Rudey	21
RAOBS-2017/082	ROLE AND INTERACTION OF INSECT PESTS IN MANGROVE VEGETATIONS OF CENTRAL KERALA Jain J Therattil	21
RAOBS-2017/083	QUANTATIVE ESTIMATION OF HYDROCYANIC ACID (HCN) IN SOME CYANOGENIC PLANTS WITH THE HELP OF MICROBIAL GLYCOSIDASE ENZYME Ramesh Chillawar	21
RAOBS-2017/084	HISTOPATHOLOGICAL AND BEHAVIOURAL ALTERATION IN INTESTINE OF AIR-BREATHING CATFISH OF <i>HETEROPNEUSTES FOSSILIS</i> AFTER EXPOSURE TO FLUBENDIAMIDE A P Raut	22

ABSTRACT

Human skin is prone to many types of infections from a range of microorganisms. Candidiasis and Cryptococcosis infections are common fungal infections. The currently antifungal therapies used such as amphotericin B, fluconazole, and itraconazole have certain limitations due to side effects and emergence of resistant strains. Naturally occurring plant metabolites are useful sources of new biocidal compounds. The ethanolic and diethyl ether leaf extracts from seven plant species (*Ocimum sanctum*, *Nerium oleander*, *Ricinus communis*, *Catharanthus roseus*, *Annona squamosa*, *Calotropis gigantea* and *Azadirachta indica*) were assayed for their antimicrobial activity against the opportunistic yeast *Candida albicans* and *Cryptococcus neoformans*. Ethanol and ether extract of *Ricinus communis*, *Catharanthus roseus* and *Calotropis gigantea* showed strongest efficiency against both fungal species. The ether extracts of *Ocimum sanctum*, *Ricinus communis* and *Nerium oleander* against *Candida albicans* were more active as compared to that of *Cryptococcus neoformans*. *Ricinus communis*, *Catharanthus roseus*, *Azadirachta indica* and *Calotropis gigantea* remained active 10 days after incubation.

KEYWORDS: Ethanol, ether, plant extracts, antimicrobial effect, Candidiasis, Cryptococcosis.

IN-VITRO ANTIBACTERIAL ACTIVITY OF POGOSTEMON BENGHALENSIS (N.BURMAN) KUNTZ. LAMIACEAE PLANT FROM MELGHAT (M.S.) INDIA.

M G Naise, D G Bhadange¹
Department of Botany, Shri Shivaji College, Akola (MS)
¹Department of Botany, Late Pundalikrao Gawali Arts and Science Mahavidyalaya, Shisapur (Jain), Washim (MS)
Email: meghanaise7@gmail.com

ABSTRACT

Medicinal plants are the wealthy source of antibacterial agents and curative. The selected plant *Pogostemon benghalensis* (N.burman) Kuntz, belongs to family lamiaceae. It is found throughout the tropical and sub-tropical region of India. It is annual, aromatic, undershrub, most common in Melghat forming large patches along the river banks. The plant is used as folk medicine, predominantly in the treatment of intestinal disorder and intermittent fever. This paper deals with the investigation on *in-vitro* antibacterial activity of crude leaf extract of *P. benghalensis* against selected pathogenic bacterial strains. All the tested bacteria were found to be highly susceptible to the crude extract of *P. benghalensis*. The most effective activity was observed in methanolic extract with maximum zone of inhibition ranging from 12mm and 9mm against *B.*

subtilis and *S. typhi* respectively. The aqueous extract shows comparatively less inhibition ranging from 9mm and 8mm in *B. subtilis*.

KEYWORDS: Antibacterial activity, *Pogostemon benghalensis*, Lamiaceae family, Melghat.

MORPHOTAXONOMY OF ENDOPHYTIC FUNGI FROM CISSUS QUADRANGULARIS L.

K P Suradkar, D V Hande¹
Department of Botany, Indira Mahavidyalay Kalam, Dist. Yavatmal (MS)
¹Department of Botany, Shri Shivaji Science College, Amravati (MS)
Email: kishoru5@gmail.com

ABSTRACT

During present investigation extensively utilised medicinal plant *Cissus quadrangularis* L. was investigated to isolate the endophytic fungi. Ten endophytes were observed from aerial parts i.e. stem, leaf and petiole of the host by using standard methods. For the specific identification of species; morphological characters and dimensions of various fruiting bodies were studied.

KEYWORDS: Taxonomy, Endophyte, Amravati, *Cissus quadrangularis* L.

PHYSICO-CHEMICAL ANALYSIS OF BOREHOLE WATER IN PANDHARKAWADA (M.S.), INDIA.

S M Chare and A J Wanjari¹
Department of Chemistry, S. M. Arts, Commerce and Science College, Kelapur (Pandharkawada).
¹Department of Zoology, S. M. Arts, Commerce and Science College, Kelapur (Pandharkawada).

ABSTRACT

The present study of water quality analysis was done to know the present status of potable water with respect to health and domestic use. The water samples were collected from different sites (ward) of Pandharkawada town. The study was carried out from January 16 to July 16 for six month period. The water quality was analyzed using different types of analytical techniques. The parameters includes electrical conductivity, turbidity, pH, TDS, TSS, SS, hardness, alkalinity, using standard method of analysis. After the analytical studies, one of the site (B3) was found to be slightly acidic (pH-6.2) While others were within limit of WHO.

KEYWORDS: Pandharkawada, potable water, WHO, Maharashtra.

ANTIHYPERLIPIDEMIC ACTIVITY OF METHANOLIC EXTRACT OF FLOWERS OF SPHAERANTHUS INDICUS LINN. IN RAT

M Chopda, N Mahajan, B D Talele
Department of Zoology, North Maharashtra University, Moolji Jaitika College, Jalgaon

Smt. Maherbanu College of Science & Commerce, Akola

Creating knowledge society

National Level Inter-disciplinary Conference

Souvenir

"MAKING NEW
INDIA"

Saturday, 20 Jan. 2018

TERRORISM

सत्य
भारत
एक जना राजना की ओर

Making New India.....

..... INDEX.....

S. No.	Title of the Paper	Author	Page No.
1.	Foreign Relations of India with Neighbouring Countries	<i>Dr. Vidya Raut</i>	1
2.	Barriers to Financial Inclusion in Slum Marginalized Rural Areas	<i>Ms. Savita Nichti</i>	4
3.	Plant Stem Cell in Cosmetics: A Review	<i>Pranjali Mahajan, Pooja Shelke, Radha Wankhade, Kailash Bivani</i>	6
4.	Skill-Based Education: Need for the Age	<i>Dr. D. R. Elstker</i>	8
5.	Women Safety and Technology: A Step Towards New India	<i>Avani S. Kulkarni</i>	10
6.	Startups in India- Retrospect and Prospects	<i>Zaeshan Mujtaba Khan</i>	15
7.	Building New India	<i>Nivrutti Shivdas Bhatkar</i>	19
8.	Financing Affordable Housing	<i>Prof. Anand Gomaji Chavan</i>	22
9.	'DIGITAL TRANSFORMATION'- not a 'TECHNOLOGY' but a TRANSFORMATION	<i>Prof. Kesar S. Gagnani</i>	24
10.	Digital Payments in India	<i>Prof. Anuj M. Agrawal</i>	28
11.	Skill Based Education- Need of the Hour	<i>Ms. Rhythm S. Chandak</i>	33
12.	Education: Yesterday, Today and Tomorrow	<i>Prof. Monica Goud</i>	56
13.	Role of GEL TRAP Technology in Cosmetics- A Review	<i>Hitesh Gadekar, Gayanan Janjal, Remaka Majeji, Kailas Bivani</i>	40
14.	Foreign Relations of India with Neighbouring Countries	<i>B. S. Bisani and P. S. Panjwani</i>	43
15.	Nanorobots in Human Body	<i>K. S. Agrawal, R.S. Radke, L. R. Gandhi, N.S. Bhajipale</i>	47
16.	Computer Aided Drug Design: A New Strategy in Drug Discovery	<i>A.S.Bansal, A.M. Rathi, L.R. Gandhi, N.S. Bhajipale</i>	49
17.	Inhaled Nanoparticles- A New Window For Lung Cancer: A Review	<i>A.P. Khobrani, L.R. Gandhi, N.S. Bhajipale</i>	53
18.	Enlightening Heart of India Through Rural Electrification	<i>Miss Chandni S. Gadodiya</i>	58
19.	DD Cream: A New Approach in Cosmetics	<i>Bhavana Telgate</i>	62
20.	Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana (PMJDY)	<i>Simran Jaspure & Leena Jodasputra</i>	65
21.	Chemoprofile of Indigenous Plants Used in Rheumatism	<i>P. R. Bahiram, S.P. Rothe & A.A. Maheshwari</i>	68
22.	Demonetization	<i>Arwa Hussain Bohra</i>	72
23.	Digital India	<i>Shital Shivalal Malokar</i>	76
24.	Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana: Issues and Challenges	<i>Miss Pooja Shrikrushna Shete</i>	79
25.	Cloud Computing and Hadoop	<i>Pravin A. Wankhade</i>	83
26.	Corruption in India	<i>Rupali Mahalle & Shubhangi Gawande</i>	85
27.	Startup India	<i>Saloni Indrabhansingh Thakur</i>	89
28.	Swachh Bharat Abhiyan	<i>Pratiksha Raut & Ashwini Gawande</i>	92
29.	Needs of Pharmacovigilance in Ayurvedic Medicine: A Review	<i>V. K. Choudhari, L.R. Gandhi, N.S. Bhajipale</i>	95
30.	Demonetisation of Currency	<i>Yasha S. Gadodiya</i>	99
31.	Phytochemical Screening of Selected Medicinal Plants	<i>Mali P.T., Rothe S.P. and Dhobale G.D.</i>	102
32.	Security Concerns and Issues for Bitcoin	<i>Anina D. Sharma</i>	106
33.	Make in India	<i>Miss Kajal R. Sahu</i>	109
34.	Demonitization of Currency's Effects on Private & Public Sector	<i>Dr. Dharmendra C. Kothari</i>	111
35.	Novel Approaches to Clay Shampoo	<i>Asma Khan & Afreen Shaikh</i>	115
36.	The Role of Statistics in National Development	<i>Mrs. Qudusa Kamil Farooqui</i>	116
37.	Anti-Dandruff Hair-Serum-With Apple cider Vinegar Active	<i>Mrs. Huda U. Makwani</i>	119
38.	Nano Technological Approach in Cosmetics	<i>Jamila Railwaywala, Shanawaz Khan</i>	124
39.	A Comparative Study of Gurukul Educational System to E-education	<i>Prof. Rakhi J. Malhi</i>	127
40.	New India-Torch Bearer of Change	<i>Diksha S. Sonone</i>	129
41.	A Study of Self-Defence and Self-Dependence-Problems of Women in Modern Era	<i>Kanchan N. Mangtani</i>	131
42.	Anti-Fungal Nail Paint from Herbal Origin	<i>Neelan N. Mangtani</i>	133
43.	Green Cosmetics: The Push for Sustainable Beauty	<i>Geetabali R. Sawanta, Dipak Singh B. Rajput</i>	137
44.	Herbesome: The Future with Effective Cosmetics and Enhancement of Herbal Extract	<i>Ku Vidhi R. Kabra</i>	139
45.	Heavy Metal: Boon or Bane in Cosmetics?	<i>Aishwarya Gokhe and Mayuri Bhandare</i>	142

Innovative skin care formulations: Introducing a break-through in the anti-aging and age reversal processes BioCellFac Stem Cell product is a nutrient-dense and potent form of stem cell extract. These live stem cells activate the dormant cells in your skin, bringing them to life to help them multiply and rejuvenate your youthful appearance.

Skin replacement: The knowledge of stem cells has made it possible for scientists to grow skin from a patient's plucked hair. Skin (keratinocyte) stem cells reside in the hair follicle and can be removed when a hair is plucked. These cells can be cultured to form an epidermal equivalent of the patient's own skin and provides tissue for an autologous graft, bypassing the problem of rejection.

HAIR THERAPY: When talking about hair transplant therapies, Stem Cell Therapy is one such process considered for hair loss. This treatment is very efficient. It is a non-surgical therapy to stimulate and regrow hair follicles. Stem cells that are present in the middle of the follicle ensure the continuous supply of cells. Thus, it helps in multiplying hair cells on a fast pace treating hair loss or baldness.

BIBLIOGRAPHY

1. Canadian Dermatology Association, Journal of Cutaneous Medicine and Surgery, Vol. 18, No 1 (March/April), 2014; pp75-76
2. Daniel Schmid, Stimuli for skin stem cells for real skin rejuvenation.
3. <http://www.lifeextension.com/magazine/2008/1/apple-stem-cells-offer-hope-for-aging-damaged-skin/page-01>
4. M. E. Byrne, C. A. Kider et al., "Plant stem cells: divergent pathways and common themes (insects and roots), current opinion in genetics and development", pp. 551-557 (2003).
5. C. Selurch, P. Blum et al., "Potential of plants cells in culture for cosmetics applications", Phytochem Rev., 7, pp. 599-605 (2008).
6. <http://stemcells.nih.gov/info/basics/>
7. Shen Q, Jin H, Wang X. Epidermal stem cells and their epigenetic regulation. *Int. J. Mol. Sci.* 14(9), 17861-17880 (2003)
8. Blanpain C, Fuchs E. Epidermal stem cells of the skin. *Annu Rev Cell Dev Biol.* 22, 339-373 (2006).
9. Baker, "Embryonic-like stem cells from a single human hair". *Nature Reports Stem Cells*, October 2008. <http://www.nature.com/stemcells/2008/0810/081030/full/namcols.2008.143.html>

-000-

4. Skill Based Education: Need for the Age

Dr. D. R. Elakker

Associate Professor, Department of Music,
Sri Sai Arts, Commerce and Science College, Akola

Abstract:

Development of skills is very essential for the individual's as it channelized them for proper job opportunities. There should be a balanced and stabilized growth in all the sectors and all the jobs should be given equal importance. Every job aspirant would be given training in soft skills to lead a proper and very decent life. It is true our young generation needs to be skilled in order to get employment. It is very much important to get skills and only then we can think of a bright future of a country. Nowadays we usually face these problems that a person is knowledgeable but not skilled enough to do a particular job. Education is more important but skill is most important. Skills based education is marred by multiple access barriers like limited infrastructure facilities, quality of training, rigid entry requirements, lack of financial support, and negative perceptions. These shortcomings exist more for the disadvantaged, especially women and rural communities. Developing our human resources reservoir that not only feeds to the domestic market but also the global workforce and labour crunch is the urgent growth imperative.

Introduction:

Skill development is key feature in every individual's life. Every country needs individuals with higher level of skills and educational qualification. We can't say that people with good educational qualification will surely get employment or skilled person will definitely get a job. An individual who wants to get employed will have to possess both the things together i.e. good education and higher level of skills. What employers are looking for are individuals who have the ability to communicate, solve problems and teamwork. Globalization has increased competition between different companies and countries in various kinds of services and variety of products, the design, distribution and their cost etc. As a consequence, it puts stress on developing a high-quality of labour force. The main aim of skill based learning is to raise confidence, improve productivity and give direction through proper skill development. Skill development will enable the youth to get good jobs.

Development of skills is very essential for the individuals as it channelizes them for proper job opportunities. There should be a balanced and stabilized growth in all the sectors and all the jobs should be given equal importance. Every job aspirant would be given training in soft skills to lead a proper and very decent life. Skill development would reach all the areas of skill. Corporate institutes, different non-government organizations, Government institutions would help in the overall development of youths so they can achieve good goals in their life through the use of these skills. Lack of attention to developing creativity and innovation skills is often based on a common misperception that creativity is only for artistic-types and geniuses – that creativity is something one is born with or without.¹ "Skills that fall into the "productivity and accountability" category include: setting and meeting goals, prioritizing needs, managing time, working ethically, and collaborating and cooperating with colleagues and clients."² The Partnership for 21st Century Skills maintains that students should be able to manage projects; set and meet goals; prioritize, plan, and manage work; produce results; multitask; work positively and ethically; be accountable for results; and collaborate and cooperate effectively with teams.

American Library Association (ALA) Presidential Committee on Information Literacy, Final Report (1989) states, "To be information literate, a person must be able to recognize when information is needed and have the ability to locate, evaluate,

and use effectively the needed information." In 1992, the Colorado Study, Lance, K., Weiborn, L. & Hamilton-Pennell, C. found significant links between student success and school library programs. "In school library programs where a School Library Media Specialist (SLMS) teaches information literacy skills and information problem solving to both teachers and students, student achievement has been bolstered, resulting in a 10 to 20% boost in reading scores, improved performance on state and local assessments." According to Lance, K., Rodney, R., & Hamilton-Pennell, C., "The findings of this study indicate that collaboration between school librarians and teachers are instrumental for student success because they foster student engagement, utilize active learning models, and employ strategies for information problem solving."⁴

Need for skill based education:

A skill is the ability to carry out a task with pre-determined results often within a given amount of time, energy, or both. Skills can often be divided into domain-general and domain-specific skills. For example, in the domain of work, some general skills would include time management, teamwork and leadership, self-motivation and others, whereas domain-specific skills would be useful only for a certain job. Skill usually requires certain environmental stimuli and situations to assess the level of skill being shown and used. Skills-based learning provides classroom environments where independence, thinking skills, collaboration and active learning are developed at the same time as knowledge is acquired.

It is true our young generation needs to be skilled in order to get employment. It is very much important to get skills and only then we can think of a bright future of a country. Nowadays we usually face these problems that a person is knowledgeable but not skilled enough to do a particular job. Education is more important but skill is most important. Life skills have been defined by the World Health Organization (WHO) as "abilities for adaptive and positive behaviour that enable individuals to deal effectively with the demands and challenges of everyday life".⁵ About a decade ago India's growing population was a huge cause of concern for the country. Nobody realized back then that the population could turn out to be the country's biggest asset today. With a size of over 500 million plus workforce, India is destined to become a leader in the global skills-based economy. However, the biggest challenge that plagues the country is the shortage of skilled labours across all sectors. Each year over 60 million plus students graduate and more than 70 percent of them are left unemployed because of lack of requisite skills. This could be addressed by introducing a skill based training curriculum to close the gap between unemployment and education. A recent study by Man Power group suggests that 67 percent of Indian employers are trying to find skilled manpower to meet their requirements and the reason for this is the lack of employability skills, such as communication, presentation, interpersonal skills, team working, etc. Introducing employability skills in our education system, enhancing the students to develop work skills and better preparing them for the job the market is a humongous mission that needs immediate attention.

As per statistics, 75 percent of India's population falls in the working age group of 15 to 59 years. By 2050, the nation's estimated working population is said to grow in excess of 1 billion in numbers which means more job seekers and a bigger employment crisis. Currently, we have only 10 percent of the youth population of India that possess proper vocational training. It is therefore necessary to convert the existing opportunities into a reality for youngsters by addressing their needs at a massive scale across fields including engineering, technology, architecture, pharmacy, management, applied arts & crafts. This could be achieved through vocational education. These courses are designed to provide dual advantage of education and skill development which will better career prospects for these individuals.

Currently, there are over 1.3 million schools operating in India where over 228 million students are enrolled for traditional education. The need to include vocational programs along with the regular programs in institutions would have a lasting impact among people. Globally these courses are highly regarded and accepted among students and employers as it provides them an opportunity to choose a particular field and master it during the course duration. Currently, Germany is the leader when it comes to vocational training system and it is widely acknowledged that this is one of the main reasons that their engineering products are highly valued and their economy is recession proof. Similarly, other Asian heavyweights China, Singapore and Japan are all promoting the need for vocational training for better development. With just 12.3 percent of skilled labours, India has a huge need and necessity to act quickly to cope with and compete with global markets. India has always been known for producing excess number of engineers and doctors this is because of the false assumptions people hold as these are high paying careers. Pride is something that has always been associated with Indian families when it comes to choosing a course, peer-pressure and lack of awareness has also affected the youths in the country. Not many are aware that a recent study suggested that students opting for the vocational ITI course have seen an almost 100 percent placement on campus despite the uncertain economic scenario. There is a wrong notion in the minds of the people about vocational education programmes, as many feel these courses only are opted by school dropouts or students who are academically poor.

The society has to agree that skill based education is not a choice anymore but a need that could answer India's unemployment crisis. Not many are aware that companies are now looking for candidates who know their job rather than the ones who are seeking a job. The Indian industry is facing a huge lack of skilled manpower. A whopping 67% of Indian employers are trying to find skilled manpower to meet their requirements. It is after all skilled manpower that builds highways, railroads, malls and buildings. Skilled welders, masons, carpenters, are very much required. While manpower for mere physical labour is easily available skilled manpower is severely lacking. There is conflicting evidence regarding whether younger and non-traditional learners prefer image-based over textual content for learning. Elkins argue that "students need good visualization skills to be able to decipher, interpret, detect patterns, and communicate using imagery."⁶ In *Visual Literacy: Learn to See, See to Learn*, author Lynell Burmark claims that "teaching visual literacy can enhance student learning in K-12 classrooms and also improve students' options in the workplace. Burmark argues that with access to print materials and internet sites, an image-rich curriculum can reach more students and teach them more quickly and meaningfully than traditional written student reports and text-based, verbal instruction."⁷

The current capacity of the skill development programs is 3.1 million. The National Skill Development Corporation has an ambition of skilling 78 million Indians in the next ten years. However, to achieve this goal, of having a robust skills training and certification system for a billion plus people country is a huge, huge task. Initiatives for skill development should aim to both cater to the demand and also create the demand.

Skill-based training is going to be the backbone of the Make-in-India initiative too and the best way to ensure that vocational training serves its intended purpose is through PPP i.e., private and public collaboration. For instance, Aptech would attempt to train more than 2.33 million people nationwide over a period of 10 years in sectors such as banking, financial services, insurance, entertainment, organised retail, etc. Education is not just the acquiring of information but the training of the mind and body to be able to perform certain tasks well. Physical education, yoga, housekeeping, electrical mechanics, car mechanics, AC repairs, airplane flying, driving, carpentry, health workers, plumbers, stitching, embroidery, painting, plumbing, are all skill based occupations. These must be given their due importance. After all, the aim of any education is to make a person capable of working, earning and living a life of dignity. Acquiring these skills could enrich a person's life, lift him or her out of poverty and thus make a significant difference in the quality of their lives. Skill-based education, if promoted seriously, can empower our huge, unemployed labour force and help India emerge as key contributor to a global skills based economy enriching itself in the bargain. Educational institutes should work in partnership with the industry so as to be able to produce students who can make a difference to the society, delivering a lecture on "Pursuit of Excellence in Research/Innovation in Universities" at the Eastern India Education Summit cum Excellence Award 2014 organised by the Associated Chambers of Commerce and Industry of India, Anuradha Lohia, vice chancellor of Presidency University, 'every company needs visionaries to take it forward on the growth path and producing such visionaries would not be possible unless there is partnership between the industry and academia.'⁸

Conclusion:

Skills based education is marred by multiple access barriers like limited infrastructure facilities, quality of training, rigid entry requirements, lack of financial support, and negative perceptions. These shortcomings exist more for the disadvantaged, especially women and rural communities. Developing our human resources reservoir that not only feeds to the domestic market but also the global workforce and labour crunch is the urgent growth imperative. Indian workforce needs to be trained across the four levels, from White Collar to the Rust Collar workers linking them to job opportunities and market realities. Government has shown its strong commitment towards skilling people by allocating sizable public expenditure for skills education, formulating a National Policy on Skill Development in 2009, and creating enabling institutions such as Prime Minister's National Council on Skill Development and National Skill Development Corporation.

References:

1. Trilling & Fadel (2009). *21st Century Learning Skills*. San Francisco, CA: John Wiley & Sons.
2. Trilling & Fadel (2009). *21st Century Learning Skills*. San Francisco, CA: John Wiley & Sons.
3. Lance, K., Welborn, L. & Hamilton-Pennell, C. (1993). *The Impact of School Library Media Centers on Academic Achievement ("The Colorado Study")*. Castle Rock, Colorado: Hi Willow Research and Publishing.
4. Lance, K., Rodney, R., & Hamilton-Pennell, C. (2000). *How School Librarians Help Kids Achieve Standards: The Second Colorado Study*. Colorado State Library www.lcs.org/ED445698
5. WHO (1999). *Partners in Life Skills Training: Conclusions from a United Nations Inter-Agency Meeting*. Geneva
6. EBW's Aunty (2007) *Little Tiny Teah*.
7. Lynell Burmark (2002) *Visual Literacy: Learn to See, See to Learn*.
8. Shobha Roy, *The Hindu 'Focus on skill based Education'* Kolkata, July 18, 2014 Updated: July 18, 2014

--000--

5. Women Safety and Technology: A Step Towards New India

Asmita S. Kulkarni

Smt. Mahabhanu College of Science and Commerce, Akola

Abstract:

Today Women safety has become the time's need, women are working shoulder to shoulder to men, all the things that men do can be done by women, but still women are not safe in outer world. But technology has held their hand and makes them confident that they are safe.

Keywords: *Woman safety, Empowerment, Security apps, Digital world, Personal safety*

INTRODUCTION

Our morning starts with a cup of tea and news paper, the made for each other combination. Why is it so because both give the good boost to us for our whole day. But... Now a days this is lost somewhere as everyday when we open the news paper, the news we come across are of robberies, accidents, terrorism, floods, earthquakes and yes, most heart threatening are the various crimes against women. On one hand we worship them in the form of different goddesses and, on the other, they get abused and molested. Thus, the question arises, in the era of technology aren't there any technologies which can provide better security to women and help them live without fear?

TECHNOLOGY TO EMPOWER WOMEN

It's always said that when one girl gets educated, she educates the whole family but in the world of ICT (Information and Communication Technology) when you educate a girl or a woman, you also educate a region or even a country.

Late Bhaskarrao Shingne Arts, Prof. Narayanrao Gawande
Science &
Ashalata Gawande Commerce College, Sakharkherda, Dist.
Buldana
Organizes
International Conclave on Emerging Trends & Issues in
Research & Development in Higher Education-2018
(Interdisciplinary International Conference)

ICETIRDHE-2018

BANGKOK

Best Oral
2nd Prize

Gratefully Acknowledge Your Support & Contribution

ICETIRDHE-2018

Souvenir

**International Conclave on Emerging Trends
& Issues in Research & Development in
Higher Education-2018**
(Interdisciplinary International Conference)

2nd May to 8th May 2018
Bangkok, Thailand

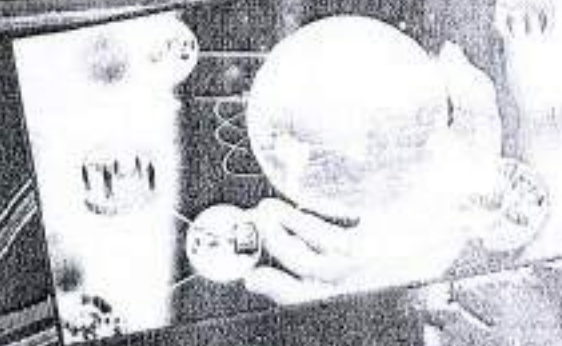
Organised by

Dr. Nilesh N. Gawande

Principal

Late B.S. Arts, Prof. N.G. Science &

A.G. Commerce College, Sakharherda

International Conference

**International Conclave on Emerging Trends & Issues
in Research & Development in Higher Education- 2018**

(ICETIRDHE-2018)

2nd May to 8th May 2018

Print I.S.B.N.-978-93-85225-99-4

Volume 01, Issue 01, May 2018

Organised By

Late Bhaskarrao Shingane Arts, Prof. Narayanrao Gawande Science &
Ashalata Gawande Commerce College, Sakharkherda, Th-
Sindkhedraja, Dist-Buldana, Maharashtra, India.

Published By

Dr. Nilesh N. Gawande

Principal

Late Bhaskarrao Shingane Arts, Prof. Narayanrao Gawande Science &
Ashalata Gawande Commerce College, Sakharkherda.

CONTENTS

Sr. No.	Title of Paper	Author	Page No.
1	Synthesis And Photoluminescence Study Of UVB Emitting Phosphor (Lay)Ba ₉ O ₁₆ :Bi ³⁺ ,Gd ³⁺	A.B. Gawande, R.P. Sonekar, S.K. Omanwar	1
2	Synthesis And Characterization Of New 2-Azetidinone Derivatives As Antimicrobial Agents	R.E.Khadsan, S.D.Tarale	1
3	Thermal Analysis And Luminescence Properties Of The Europium Doped Sr ₂ SiO ₄ Phosphor	Chaudhari Dilip B., Zambare Pradip Z., A. P. Zambare , Mahajan O. H	2
4	Application Of Bradford's Law Of Scattering To Home Science Literature :A Study Of Doctoral Theses Citations	Sanjay Wagh, Nilesh Gawande , Rasika R. Wadalkar	2
5	Doctral Dessertations Of Kavikulguru Kalidas Sanskrit University: A Bibliometrics Study	Dipak Kapade	3
6	Trends And Issues Of E-Learning In Lis-Education In India: A Pragmatic Perspective	Devendra S. Bhongade, Vijay A. Dakhole	3
7	Teacher's Role In The Changing Perspectives Of The Faculty Of Social Sciences	Dinkar Umbarkar	4
8	Innovative Marketing Strategies For Globalised Market	K. N. Shewale	4
9	Teaching Strategies, Styles And Qualities Of A Teacher: A Review For Valuable Higher Education	Ravindra D. Sarode	5
10	A Clinical Study Of Selective Treatment Of Vitiligowith Excimerlamp	S.S. Arsad	5
11	Use E-Resources To Motivate Digital Learning To Save The Globe In Digital Era	Sanjay J. Shemmare ,	6
12	Significance Of Research In Social Sciences In India	Shtyam Dutoide	7
13	Present Global Scenario & Challenges In Higher Education	Subhash. P.Jadhao	7
14	Digital Library Services In Academic Libraries	Vijay P.Jadhao	8
15	Effect Of Cu ²⁺ Doping On Structural And Optical Properties Of Cds Nanoparticles	G. G. Rantteke, A. S. Lanje, D. M. Pimpalsbende	9
16	A Survey Of Dietary Habits Of School Children	A. G. Barde	9
17	E-Learning And Changing Roles Of Academic Libraries	P. S. Kolhe	10
18	Library And Library Profession In Digital Era	Pravin A. Joshi	10
19	Role Of Language And Literature In Thedevelopment Of Higher Education	B. B.Dharme	11
20	Training As A Part Of Human Resource And Management	V. N. Dhmal	11

Role of Language and Literature in the Development of Higher Education

✓ Bhaskar B. Dharne

Silabai Arts, Commerce and Science College, Akola

Email: dharnebhaskar.bd@gmail.com

Abstract

In the context of the current global access and recession, it is argued that strategic literacy development and diversity of interest may act as a buffer against the deepening impact of the existing and widening crisis of inequities in education in India and abroad. With reference to study of language and literature, a link is made between identity and literacy as important cultural capital. This requires re-mediation of language development offerings, which are often based on outdated assumptions that participants are monolinguals who share the language and discourses of the institution. The author of this article suggests a shift towards learning ecologies which are designed to embrace linguistic diversity and that the following paradigms should be applied: linking literature literacy to social change, curriculum designing as a means for creative opportunity, subscribing to critical approaches to literacy, linking student language development to the institutional management strategy, and affirming linguistic hybridism within the institution. Finally, this paper presents a strategic tool as a means for maximizing interest in the study of language and literature.

Training as a part of Human Resource and Management

Vijay Narayanrao Dhumal

Shri Shivaji Arts Commerce and Science College, Motala, Dist. Buldana.

E-mail: vijaykumardhml@gmail.com

Abstract

Human resources are the vital asset of nation. Human capabilities & behavior are the major factors in the economic growth of the country. "Art and Science" of HRM is indeed complex. Art of managing people by resource to creative & innovative approaches. It is science as well because of the precision & rigorous application of theory that is required. HRM is the process of managing people in organizations in a structured manner.

Training is far the most frequently used HRM Mechanism. It is directly linked with another two important mechanisms, namely performance appraisal and career development of the employees. Training Leads to improved profitability, Improves the job knowledge and skills at every levels of the organization, Improve the moral of to the workforce, Helps to create a better corporate image, Improves Industrial Relations, Helps in improving productivity, Develops a sense of responsibility to the for being competent and knowledge and Helps in organizational development.

2017-2018

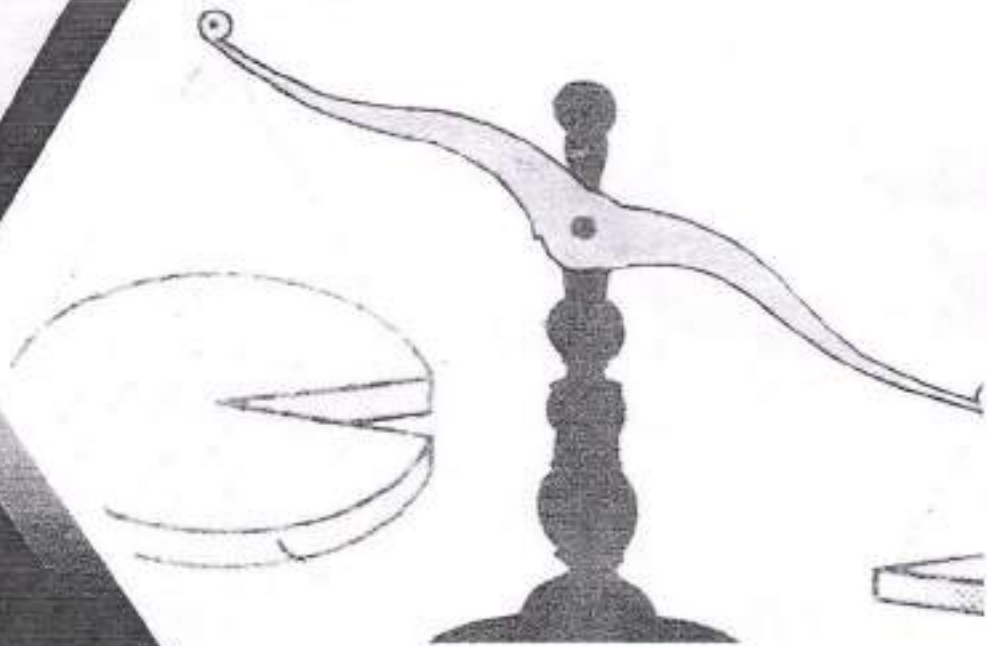

The Berar General Education Society's
SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA
(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN (P) 2278-4766 (P), ISSN (E) 2278-8808 (E)

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

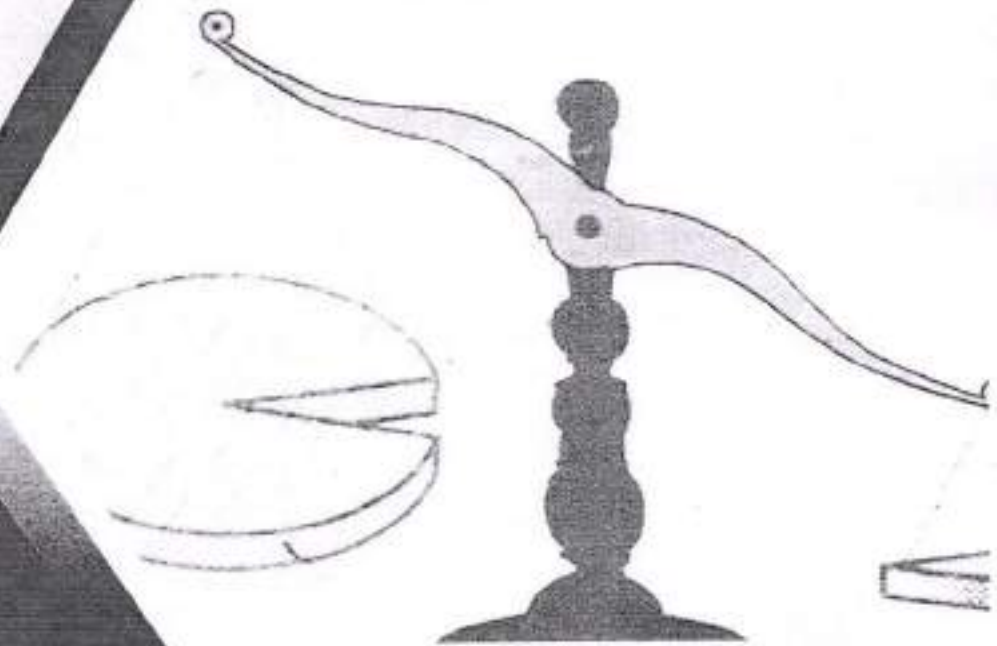
The Berar General Education Society's
SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA
(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN - 2278-4766 (P). ISSN - 2278-8808 (E)

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

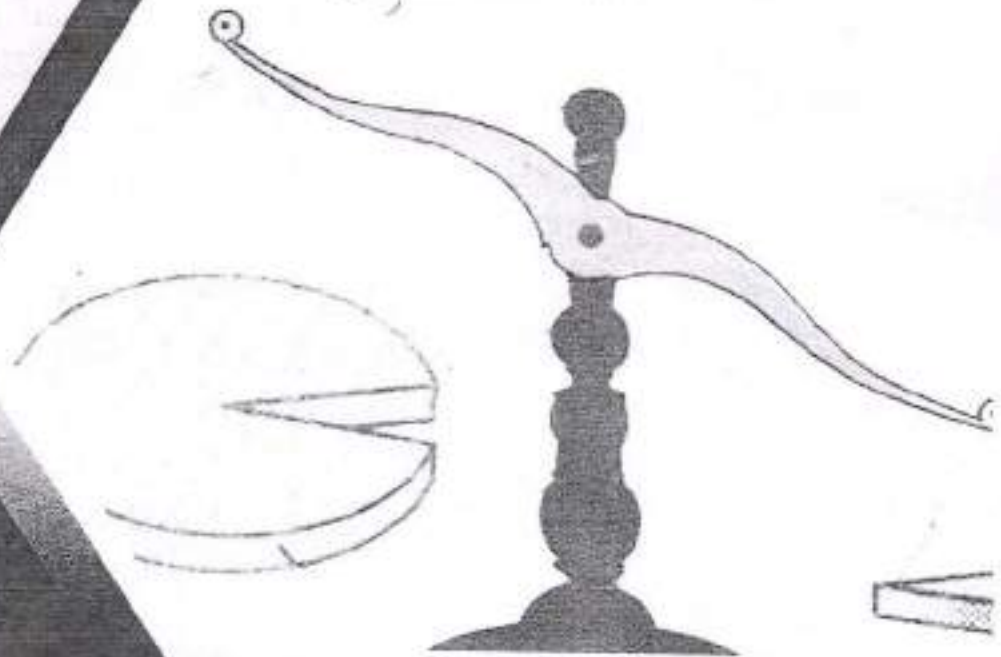
The Berar General Education Society's
SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA
(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN - 2278-4766 (P), ISSN - 2278-8808 (E)

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai